

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 32

2021

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 930(477.7)''19''

Рекомендовано до друку вченою
радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 21 грудня 2021 р.

Редакційна колегія:

Кушнір В. Г., д-р іст. наук (головний редактор);
Анхель Флорін, д-р іст. наук (Румунія);
Барвінська П. І., д-р іст. наук;
Бачинська О. А., д-р іст. наук;
Гончарук Т. Г., д-р іст. наук;
Демченко О. В., канд. іст. наук;
Дьомін О. Б., д-р іст. наук;
Гребцова І. С., д-р іст. наук;
Єнаке Джордж, д-р іст. наук (Румунія);
Кіосак Д. В., д-р іст. наук;
Петрова Н. О., канд. іст. наук (відповідальний секретар);
Сминтина О. В., д-р іст. наук;
Хмарський В. М., д-р іст. наук;
Цисельський Томаш, д-р іст. наук (Польща).

Записки історичного факультету. Вип. 32 : збірник наукових праць /
3-324 **колектив авторів ; гол. ред. д-р іст. наук В. Г. Кушнір. – Одеса :**
Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. – 178 с.
ISSN 2312-6825

У тридцять другому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження, які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

УДК 930(477.7)''19''

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

© Колектив авторів, 2021

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Іванова Світлана

ДИНАМІКА ФРОНТИРУ В КОНТЕКСТІ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН.....5

Кушнір В'ячеслав

ЕТНОГРАФІЯ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ НАРОДОЗНАВЧОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....23

Чінена Ольга

ЄВРЕЙСЬКІ КОЛЕКТИВНІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЯК СПОСІБ ПІДТРИМКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....33

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Калініченко Олександр

ОСТАННІЙ ПОХІД ПЧ К-122 НА БОЙОВУ СЛУЖБУ В ОКЕАН:
ПЕРЕДУМОВИ ТА РЯТУВАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ.....46

Левченко Валерій, Левченко Галина

З ІСТОРІЇ МУЗЕЇВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ: СТАНОВЛЕННЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ДОЛЯ.....66

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Златов Олександр

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ АГЕНТІВ
ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ З КИТАЙСЬКИМИ
КОМУНІСТАМИ.....81

Новікова Людмила

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВІДОБРАЖЕННЯ РОЛІ РУМУНІЇ ТА
ТРАНСІСТРІЇ В ІСТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ У
ПУБЛІКАЦІЯХ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРЕСІ 1940-Х РР.....96

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Музичко Олександр

ІСТОРИК ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ ЯСТРЕБОВ (1855–1898 рр.):
ОДЕСЬКІ УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ.....117

Павлик Владислав

ФУТБОЛ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ: ДО ПИТАННЯ ПРО
ФУТБОЛЬНУ ГЕРАЛЬДИКУ.....131

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Дьомін Олег

ПОВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРІЇ: ЗА ПОКЛИКОМ ДУШІ.
Рецензія: Зайченко О. Базилевські та «Турбаївська республіка».
Київ, 2021. 119 с.....146

Дьомін Олег

ЯК ЧОВЕН У БУРХЛИВОМУ МОРІ. Рецензія: Варзацкий В.
Исторические этюды. Одесса, 2019. 88 с.....153

Сминтина Олена, Петрова Наталія

ЖИТТЯ В НАУЦІ ЗА ПОКЛИКОМ ДУШІ.....159

Стріха Максим

ЯК ПОДОЛАТИ МИНУЛЕ, АБО ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ЗА ЯРОСЛАВОМ ГРИЦАКОМ. Рецензія: Ярослав Грицак.
Подолати минуле: глобальна історія України.
Київ: Портал, 2021. 432 с.....166

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 904:[711.13:551.58-048.7] (477.7-16)

DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250078

Світлана Іванова

ORCID.ORG/0000-0002-9825-3713

Доктор історичних наук

Інститут археології НАН України

svi1956@gmail.com

ДИНАМІКА ФРОНТИРУ В КОНТЕКСТІ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

Анотація

В статті йдеться про типологію територій фронтиру та вплив аридизації клімату на його формування. Фронтир Північно-Західного Причорномор'я можна віднести до скотарського типу, Балкано-Карпатський фронтір – до торгового. Є підстави говорити про торгову колонізацію Балкано-Карпатського регіону населенням ямної культури, тривале та поступове його освоєння степовим населенням.

Ключові слова: енеоліт, ранній бронзовий вік, Північно-Західне Причорномор'я, ямна культурно-історична спільність, буджацька культура, фронтір

Svitlana Ivanova

ORCID.ORG/0000-0002-9825-3713

Dr habilitatis, Institute of Archaeology

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

svi1956@gmail.com

FRONTIER DYNAMICS IN THE CONTEXT OF CLIMATIC CHANGE

Summary

Climatic changes (aridization) in the Early Bronze Age allowed the population of the North-Western Black Sea coast to use natural resources in a greater volume than before. On the one hand, steppe ecosystems were such resources. The expansion of the steppe zone and its transformation stimulated the development of cattle-breeding economy. Therefore, part of

the agricultural Late Tripolye population chose to change territory (relocation to the Northwestern Black Sea coast) and switch to a new for themselves economic and cultural type (mobile cattle breeding) to overcome the crisis situation.

In our opinion, the analysis of the archaeological sources and the cultural and ecological situation indicate that the North-Western Frontier can be attributed to the cattle-breeding type. Taking into account the analysis of the colonization attractors and the relations between the newcomers (Yamna culture) and the local population in the zone of the Balkan-Carpathian Frontier, we can conclude that it belongs to the trade type.

Apparently, the population, having advanced from the North-Western Black Sea coast, built peaceful relations with its partners, organically fitting into the context of the communities of South-Eastern Europe. Consideration of interrelations of the Yamna culture population with the autochthonous population demonstrates the multivariance of contacts and the absence of uniform norms and scenarios. Each micro-region had its own peculiarities, which do not indicate the replacement of the local population by aliens.

The conclusions of geneticists about the total migration of the Yamna population to Central and Southeastern Europe, which led to the replacement of genetics and the formation of new cultures, can be refuted not only in terms of archaeology, but also in the framework of the frontier theory. The starting point of the frontier is the meeting of different communities and the interaction between them, which leads to processes of transformation. This is why understanding the frontier as a process allows researchers to move from its spatial localization to the social aspect. The theory of the frontier opens wide prospects for historical and archaeological research.

Key words: *Eneolithic, Early Bronze Age, North-Western Black Sea Coast, Yamna cultural and historical community, Budzhak culture, frontier*

Проблемна ситуація. Реконструкція ландшафту та кліматичних особливостей є актуальною щодо розвитку господарства, економіки та способу життя населення будь-якого історичного періоду та будь-якого регіону. Це стосується, перш за все, ранніх хронологічних етапів людства, коли залежність людини від природного оточення була особливо відчутною; до того ж, відсутність писемності визначає і коло джерел, які залучаються до таких реконструкцій. Тому вивчення археологічних культур та культурно-історичних процесів в останні десятиліття спираються на дослідження геологів, палеоґрунтознавців, палеоботаніків, палеоекологів та інших фахівців, що дозволяє реконструювати довілля давньої людини.

Для даної статі особливе значення набувають реконструкція клімату в епоху палеометалу (мідна та бронзова доба)

Аналіз досліджень. Якщо узагальнити дані досліджень геологів та палінологів (Кременецький К. В., Герасименко Н. П., Безусько А. Г., Безусько Л. Г. та ін.), то у степовій зоні України хроноперіод 4500 – 3500 років тому (3340/3100 – 1880/1770 в каліброваних датах) характеризується аридизацією клімату з максимумом аридизації між 4200 і 3700 років тому .

В цілому, інтервал від кінця атлантика до середнього суббореалу (згідно за шкалою Блітта-Сернандера) відображає континенталізацію клімату, скорочення ділянок широколистяної рослинності, значні амплітуди змін ландшафтних інваріантів. У сучасному лісостепу широколисті лісові ландшафти змінилися лісостеповими, у північному степу лісостепові – степовими. Були похолодання і зволоження на ранньому суббореалі, найбільша аридизація – на середньому суббореалі (зниження облісіння лісостепу, поширення сухих степів до меж північного степу). Спостерігалися значні амплітуди змін ландшафтів теплих, посушливих та вологих прохолодних інтервалів (Герасименко, 2004: 27,32).

«Схема Блітта-Сернандера» є досить популярною в археологічному середовищі, часом вона використовується як певні хронологічні рамки для археологічних культур. Одні дослідники звертають увагу на відносну синхронність динаміки розвитку

археологічних культур та кліматичних змін, що мали місце в давнину, припускаючи певну залежність історичних процесів від кліматичних фаз (Кременецкий, 1991; 1997; Спиридонова, Алешинская, 1999; Кореневский, 2004). Інші вважають такий підхід дещо спрощеним, вважаючи, що немає підстав співставляти з кліматичними змінами перехід до чергового ступеня у розвитку людства: вдосконалення технологій (металургії) не залежить від стану клімату. А саме на цьому побудована традиційна схема еволюції людства (кам'яна доба, мідна доба, бронзова доба, залізна доба).

У рамках археології бронзового віку Європи особливе значення має ямна культура, інтерес до якої посилюється у зв'язку з новітніми генетичними дослідженнями (Allentoft et al., 2015; Haak et al., 2015). Мобільність соціуму, інновації у матеріальній культурі та технологіях її західного ареалу дозволяють розглядати ямну культуру в рамках концепції фронтиру.

В археології Європи досить довго панувала теорія Гордона Чайлда та Марії Гімбутас про просування кількох хвиль степового населення з Причорноморських степів на захід, які призвели до краху європейських землеробських цивілізацій. Одну з хвиль пов'язували саме з ямною культурою, найпотужнішою спільнотою ранньобронзової доби, пам'ятки якої датуються в діапазоні 3300-3200 / 2100-2000 BC.

Згодом з'ясувалося, що між згасанням балканських культур та просуванням на захід ямного населення існує хронологічний інтервал близько 500 років (Николова, 2000). Проте, ще багато дослідників підтримують концепцію масової міграції ямного населення і пояснюють її погіршенням клімату та пошуком більш сприятливих умов проживання, пошуком пасовищ. Серед причин міграцій називають також демографічне зростання населення, розвиток рухливих форм скотарства, що сприяло збільшенню поголів'я стад; ці процеси начебто супроводжувалися «потужними міграційними кидками окремих груп степовиків у західному напрямку» (Коробкова та ін., 2009: 221–222).

Виклад основного матеріалу. Ми вважаємо, що кліматичні зміни (аридизація клімату) не були настільки негативними або катастрофічними для пастухів бронзової доби, як це традиційно постулюється в деяких археологічних та історичних дослідженнях. Взаємовідносини між людиною та навколишнім середовищем знаходяться у діапазоні від адаптації до вимог навколишнього середовища – до активного пристосування її для власних потреб. На наш погляд, саме нові кліматичні умови, завдяки яким ареал степової зони розширився, призвели до формування досить стабільних екосистем, що сприяло успішному розвитку скотарства як основи економіки степових культур.

У контексті фронтірної теорії можна дещо по іншому пояснити причини і характер освоєння степової зони Південно-Східної Європи населенням Причорноморських степів. Засновник теорії фронтіру Фредерік Тернер, який сформулював її понад 100 років тому, визначив фронтір як перехідну зону, динамічний рухливий кордон, де відбувається проникнення та подальше закріплення експансивного соціуму, зіткнення між «варварством» та «цивілізацією». Його роботи засновані на вивченні взаємин між корінним населенням Америки та переселенцями (Тернер, 2011). Поняття «фронтір» було модернізовано і перенесено потім на Євразію, і в цьому заслуга, передусім, Огюста Латтимора (Lattimore, 1940) та інших учених. Головна особливість нового розуміння фронтіру – визнання того, що міжкультурні контакти не обов'язково є антагоністичними. Контакти в зоні фронтіру відтепер позиціонуються як система відносин, що розглядаються з різних точок зору і різними методами: соціології, соціальної антропології, теорії малих груп і постколоніальної теорії. Виділено кілька стадіальних видів фронтіру, їх відмінності у типології та географії та динаміку у часі. У різні хронологічні періоди змінювалося наповнення цього поняття, тобто з'являлися нові стимули освоєння нових територій. Відповідно, відрізнялися основні заняття населення фронтірної зони (Billington, Ridge, 1982). Існуючі типології фронтіру відрізняються в залежності від позиції авторів, хронологічних періодів та географії регіонів.

У працях, пов'язаних із давньою історією, було запропоновано розглядати фронтири як відкриті соціальні системи, як проміжний простір між двома чи більше культурно диференційованими групами. У цьому увага дослідників акцентувалася на еволюції фронтиру та його місці у етноархеологічних дослідженнях (напр.: Green, Perlman, 1985). Фронтирна теорія, будучи однією з евристичних моделей пізнання історичного розвитку, виявилася затребуваною не тільки істориками, а й філософами, культурологами, антропологами, політологами, соціологами і, нарешті, археологами. Розуміння фронтиру як процесу дозволило перейти з його просторової локалізації до соціальних аспектів, що дає можливість застосувати концепцію фронтиру й для інтерпретації археологічних даних.

Такий підхід дозволяє дещо по-новому поглянути на давню історію не тільки Південно-Східної Європи, а й усєї Європи в цілому, на відносини між різними археологічними культурами, на ті події, які відображені в археологічних реаліях

У Північно-Західному Причорномор'ї ранньої та середньої бронзової доби домінувало населення буджацької культури (що співвідноситься з ямною культурно-історичною спільнотою), яка сформувалася за участю місцевого енеолітичного населення та завдяки факторам зовнішнього культурного впливу. Культурні трансформації та поява нового (пізньотрипільського) населення пов'язані з кліматичними змінами та розширенням степової зони, придатної для заняття скотарством (Іванова, Киосак, Виноградова, 2011).

Археологи найчастіше при реконструкціях палеокліматичної ситуації вважають, що у певних сприятливих кліматичних умовах (під ними мається на увазі гуміди́зація, чи зволоження) у кочовому середовищі відбувається демографічний вибух, а за деяких несприятливих умовах (до яких відносять ари́дизацію, чи висушення) відбувається відтік надлишку населення в інші райони (тобто міграція). Цілком протилежні, але аргументовані висновки зроблені для періоду раннього залізного віку на основі аналізу археологічного матеріалу, даних ґрунтознавства і античних писемних джерел

(Берлизов, 2004). Співставлення та спостереження дозволили досліднику дійти цікавих висновків. Виявилось, що в аридні періоди зафіксовано більше поховань пізньоскіфського та сарматського населення, ніж в гумідні. Отже, можна говорити про пересування кочівників з здавалося б «сприятливих» зон у «несприятливі», із зволжених у посушливі. У процесі аридизації кордони степу та лісів зміщувалась на північ, а на півдні, у степових регіонах формувалися пустельні та напівпустельні ландшафти. Саме напівпустельні ландшафти сприятливі для цілорічного випасання худоби, незважаючи на менші обсяги кормів.

Характерно, що саме за часів аридних епох спостерігаються демографічні вибухи. Дослідники фіксують їх у Скіфії (IV ст. до н. е.), у Приуральському степу (у IV-III ст. до н. е.), за Доном, у Передкавказзі (у II-I ст. до н. е.). Слід пам'ятати, що короткі періоди зволоженості (наприклад, один рік) дають високу врожайність і виявляються сприятливими для випасу скота. Але тривалі періоди зволоженості демонструють негативні тенденції, які, зазвичай, не розглядаються і не аналізуються. Тим часом надлишки вологи в зимовий час призводять до формування надто глибокого снігового покриву, зледеніння пасовищ, у таких ситуаціях тебенівка (тобто розкриття тваринами снігового покриву) стає неможливою.

З епохами підвищеної вологості пов'язані найпотужніші переміщення кочового населення в ранньому залізному віці. Вторгнення причорноморських кочівників (кіммерійців та скіфів) до Передньої Азії відбувалося на тлі підвищеної зволоженості в Європі VIII-V ст. до н. е. Також у гумідну епоху (180-350 pp. н. е.) у Причорномор'ї широко поширюється населення черняхівської культури (лісовики-германці), які витіснили із цього ареалу степові сарматські племена. У цей період спостерігається рух сарматів, а згодом і гунів біля кордонів Римської імперії. Кліматичні зміни сприяли формуванню певної екологічної ніші. Саме в пустелях та напівпустелях складаються найбільш сприятливі умови (завдяки теплим зимам) для цілорічного випасу худоби. Посушливі періоди вели до стійкості кочових об'єднань, розширювали їхню екологічну

нішу. Навпаки, тривалі гумідні періоди погіршували умови для кочового скотарства і вели переміщення степового населення в меридіональному напрямі. Цей висновок начебто розходиться з традиційними точками зору про природу номадизму та рушійні сили історичних подій, проте автор концепції підтверджує її археологічними реаліями (Берлізов, 2004: 325–335).

Всі ці дані пов'язані з епохою, для якої є письмові джерела та досить точні датування археологічних артефактів. Ці дані відсутні щодо доби бронзи.

Автором статті, за прийнятими методиками було реконструйовано можливу врожайність степу та кількість населення, яке могли б прогодуватися на території Північно-Західного Причорномор'я в ранню бронзову добу. Ці дані були зіставлені з розрахованою археологами можливою щільністю населення (за даними курганних могильників). Виявилося, що прогнозована щільність населення не перевищувала ту, що могли прогодувати степи (Іванова, 2010). Отже, кризові явища, які могли б бути наслідками аридизації клімату, були відсутні.

Про позитивний ефект нових кліматичних умов свідчить і різке збільшення кількості степового населення порівняно з енеолітичним етапом. На це вказує порівняння кількості археологічних пам'яток двох епох. До того ж хронологічні рамки основних потужних культур ранньої та середньої бронзової доби, пам'ятки яких відомі в Причорноморському степу, практично збігаються з періодом максимальної аридизації. Початок бронзової доби для території степової зони України відносять до 3300/3200 BC, що відповідає початку етапу С-II за трипільською хронологією (Videiko, 1999). З цією датою збігається початок існування ямної культура України та Молдови в цілому 3400/3300-2300/2250 BC (Rassamakin, Nikolova, 2008). Поховання її західного ареалу (буджацька культура), на підставі наявних численних радіовуглецевих визначень, датуються в діапазоні 3300-3200 / 2100-2000 BC. Східна група культури кулястих амфор існує в діапазоні 2950-2350 BC (Szmyt, 1999), катакомбна культура – 2700-2000 BC (Отрощенко та ін., 2008).

Очевидно, початок формування нових кліматичних умов «продовжило життя» культурам енеолітичної епохи, які співіснували вже з новими культурами бронзового віку. Саме екологічні трансформації надали можливість трипільському населенню знайти, певною мірою, вихід із кризи культурно-господарської системи, просунувшись в нову для себе екологічну зону (степ), в оточення інших культур пізнього мідного віку та ранньої бронзової доби. Таким чином, їм вдалося відстрочити долю, яка спіткала багато досить сильних і яскравих землеробських культур Європи. Нагадаємо, що раніше подібним шляхом вирішило кризову ситуацію населення культури Гумельниця, переселившись у степ, що було першим прикладом адаптації землеробського населення до степової зони.

Обговорення. Ми вважаємо, що населення культур Північно-Західного Причорномор'я було адаптоване до нових екологічних умов і не зазнало негативних наслідків кліматичних змін. Притоки нового населення, міжкультурні контакти, формування нових культур та культурних варіантів – все це дозволяє визначити його як територію фронтиру. Господарсько-культурний тип, який був сприйнятий більшістю населення, дозволяє віднести фронтір Північно-Західного Причорномор'я до скотарського типу.

Західний (Балкано-Карпатський варіант) та східний (степове Причорномор'я) ареали ямної культури розвивалися синхронно, на це вказують радіовуглецеві дати та паралелі у матеріальній культурі. Аридизація сприяла встановленню традиційних сухопутних шляхів, придатних для пересування. На західний напрямок руху населення ранньої та середньої бронзової доби вказують численні пам'ятки Балкано-Карпатського варіанта ямної культурно-історичної спільноти (Іванова, 2014), датовані в діапазоні 29 – 24 ст до н. е., а також невелика кількість пам'яток катакомбних культур. Свого часу ще М.Я. Мерперт зазначав, що міжріччя Південного Буга і Дунаю було «важливим плацдармом для вторгнення степових племен у Подунав'я і Балкани» (Мерперт, 1982: 329). Дійсно, Північно-Західне Причорномор'я є крайнім західним, найближчим до Південно-

Східної Європи, ареалом ямної культурно-історичної спільноти. До того ж матеріальна культура буджакського населення свідчить про зв'язки двох регіонів протягом усього III тис. до н.е. На території Нижнього Подунав'я, півночі Балканського півострову, Карпатської улоговини та східної частини Великої Угорської рівнини (Альфьольд) формується нова фронтрна зона, пов'язана із переселенням сюди племен ямної культури. Але сутність переміщень ямного населення на захід була дещо іншою, ніж це бачилося і М. Я. Мерперту, і іншим дослідникам. Особливістю Балкано-Карпатського фронтиру є досить щільна заселеність тих територій, куди прийшло населення буджацької ямної культури. І це зовсім інший тип фронтиру. Тому і соціально-економічні контакти ямних анклавів Балкано-Карпатського регіону будуть іншими, ніж у Північно-Західному Причорномор'ї, де буджацьке населення було основним та домінуючим.

Причиною просування на захід був пошук не нових пасовищ, а металів – міді та срібла. Пошук закінчився успішно. Саме у Північно-Західному Причорномор'ї, у населення усатівської та ямної культур, концентруються знахідки срібних прикрас, вироби з міді та бронзи, формується особливий ареал металообробки. Хімічний склад металу вказує на його джерела – це балканський метал з регіону культури Езеро у Фракії. Немає даних про джерела срібла, але картографування знахідок вказує на Балкано-Карпатський простір (Трансільванія?).

Ямні пам'ятки концентруються поблизу джерел металу, і це, мабуть, не випадково (Иванова, 2010). Ймовірно, питання торгівлі та обміну металом займали одне із центральних місць в економіці ямного населення. Привертає увагу й те, що в поховальному інвентарі є досить багато імпортного посуду, або його імітації, виробів з металів, знаряддя металообробки, ливарні форми. Ці знахідки, на тлі зростання населення, свідчать про сприятливий вплив процесів аридизації на розвиток суспільств раннього бронзового віку.

Обмін передбачає наявність гідного еквіваленту. І цей еквівалент, на наш погляд, усатівське і ямне населення отримали в своє розпорядження також завдяки аридизації. Цим товаром була сіль, природний осад якої спостерігається в лиманах Північно-

Західного Причорномор'я навіть у теперішній час. У Південно-Східній Європі є свої джерела солі – кам'яна сіль та соляні джерела. Видобуток кам'яної солі дуже трудомісткий, її розробки майже скрізь починаються лише у фіналі бронзового – початку залізного віку. В останнє десятиліття виявлено місця солевидобутку в епоху бронзи на території Румунії та Болгарії. Ці пам'ятки свідчать про випаровування солі. Цей процес вимагає додаткових джерел – палива. Проблема наявності чи відсутності лісів була великою проблемою у розвиток виробництва у давнину і новий час. Наприклад, на Кіпрі в античний час відомі періоди, коли припиняли плавити метал через вирубування лісів – поки він виростили нові. В Росії Катерина II закривала деякі солеварні, щоб не винищувалися ліси.

Населення Північно-Західного Причорномор'я перебувало у вигідному становищі, бо саме тут, на лиманах, відбувається природний осад солі, і збір її досить простий і навіть примітивний. Опис цього процесу є письмових джерелах 19 століття. Ми знаходимо їх у праці А. А. Скальковського «Досвід статистичного опису Новоросійського краю» (т. 1-2, Одеса, 1850-1853).

Ці методи були цілком доступні давньому населенню. Сіль, на відміну металів, є специфічним мінералом, який не зберігається в археологічному контексті. Тому ми можемо лише реконструювати роль солі в економіці давніх суспільств. Етнографи наголошують на економічних перевагах, які отримували народи, що контролювали соляні джерела. І це природно – роль солі у життєдіяльності людей велика: вона необхідна для обміну речовин в організмах людей (і тварин), її використовують в медицині, в ритуалах, для консервації продуктів тощо.

Болгарські археологи нещодавно відкрили селище солеварів VI тис. до н. е. у Провадії, поблизу міста Варни. Вони вважають, що благополуччя відомої культури Варна ґрунтується саме на видобутку солі (Николов, 2008). В 70-ті рр. ХХ ст. археологічний світ був вражений знахідками в могильнику цієї культури золотих прикрас та зброї, причому в одному похованні могло бути до 1,5 кг золотих виробів.

Якщо проаналізувати розташування пам'яток усатівської та ямної культур, можна побачити, що неординарні поховання, поховання з металами і зі зброєю, концентруються не в відкритому степу, що природно для скотарів, а поблизу солеродних лиманів (Рис. 1-3).

Цікаво, що аналогічна ситуація фіксується й на сході ямного ареалу, у Південному Приураллі. Цей регіон відомий завдяки наявності Каргалинських мідних копалин, які почали розроблятися якраз ямним населенням (Черных, 2005). Але найбільш значущі поховання, де в супроводжуючому інвентарі є не тільки зброя та інші вироби з міді, а й артефакти з метеоритного заліза, що є взагалі унікальним для того часу, розташовані не поблизу рудників. Вони знаходяться біля Сіль-Ілецького родовища солі – величезного соляного куполу, де сіль можна було видобувати відкритим способом.

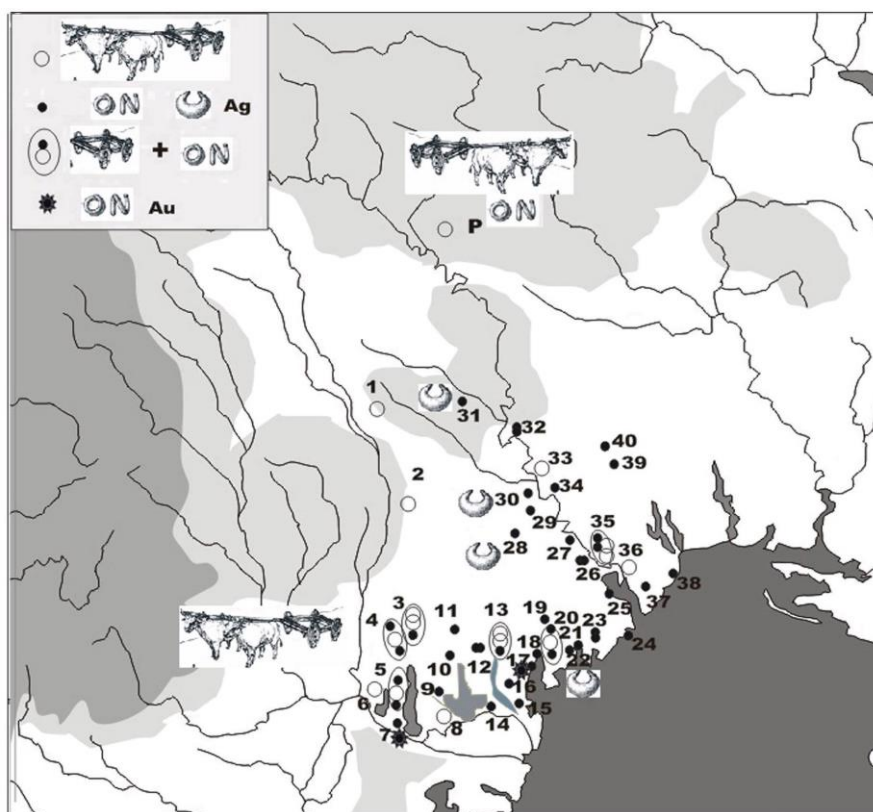

Рис. 1. Вози та срібні прикраси в ареалі ямної культури Північно-Західного Причорномор'я

Рис. 2. Поховання ямної культури Північно-Західного Причорномор'я з мідними артефактами

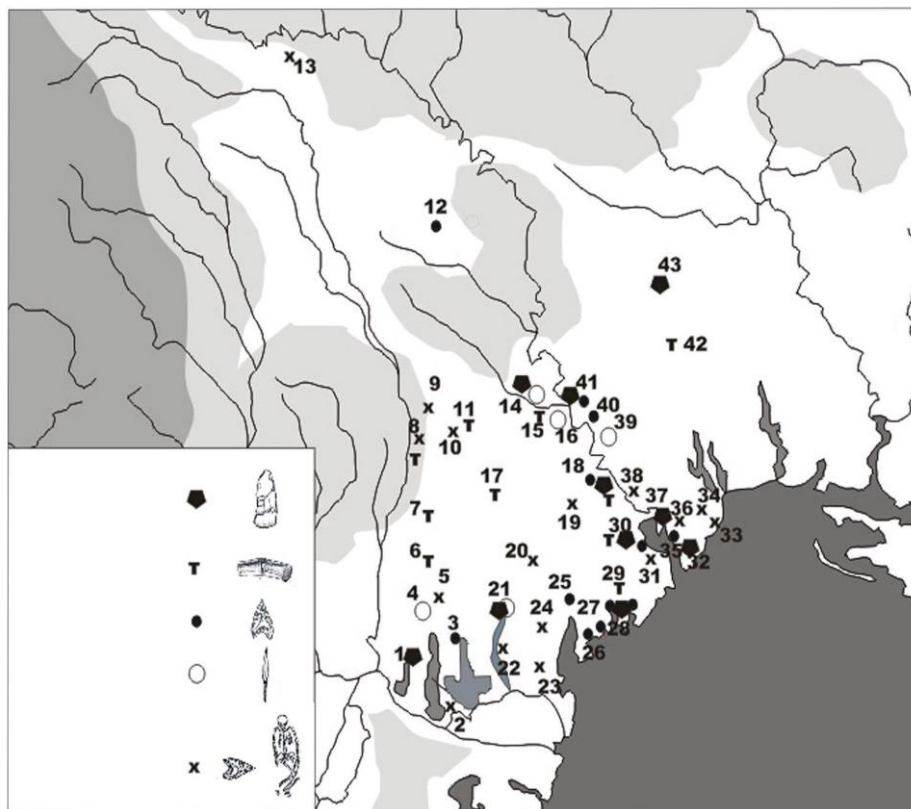

Рис. 3. Поховання ямної культури Північно-Західного Причорномор'я зі зброєю

Таким чином, аридизація клімату у ранньому суббореалі не мала негативних наслідків для населення Північно-Західного Причорномор'я епохи палеометалу. Адаптація до нових умов, освоєння нових пасовищних ресурсів призвели до «демографічного вибуху». А джерела самосадової солі сприяли розвитку економіки, далекодистанційного обміну та культурних контактів. Просування населення ямної культури в західному напрямку (Балкано-Карпатський ареал) відображає формування торговельних шляхів, що пов'язують різні регіони Центральної та Південно-Східної Європи та Причорноморський степ. І саме ямне населення Північно-Західного Причорномор'я було акумулятором цих обмінних зв'язків. Балкано-Карпатський фронтір, таким чином, можна віднести до торгового типу.

Висновки. Кліматичні зміни мають певний вплив на формування й розвиток фронтірних територій. З ними пов'язані господарсько-культурний тип, взаємодії й взаємодії населення зони фронтіру: як того, що просунулося на нові території – так й автохтонів.

Інтрузії в нові регіони змінюють й тип фронтіру, й заняття та господарські інтереси населення. Виходячи з цього, фронтір Північно-Західного Причорномор'я можна віднести до скотарського типу, а Балкано-Карпатський фронтір – до торгового. На наш погляд, є підстави говорити про колонізацію Балкано-Карпатського регіону населенням ямної культурно-історичної спільноти, тривале та поступове його освоєння.

Список використаних джерел і літератури

Берлизов, 2004 – Берлизов Н. Е. О влиянии климатических изменений в Южнорусских степях на расселение савромато-сарматских племён // Интеграция науки и высшего образования в социально-культурной сфере. 2004. № 2. С. 325-335.

Герасименко, 2004 – Герасименко Н. П. Развитие зональных ландшафтов четвертинного периода на территории Украины: автореф. дис. ... д. геогр. н.: Київ, 2004. 40 с.

Иванова, 2010 – Иванова С. В. Торговые пути и миграции в бронзовом веке // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 2010. Вып

11. С. 158-249.

Иванова, 2014 – Иванова С. В. Балкано-карпатский вариант Ямной культурно-исторической области // Российская археология. 2014. №2. С. 5-20.

Иванова, Киосак, Виноградова, 2011 – Иванова С. В. Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии (6200 – 2000 лет до н. э.) // Stratum plus. 2011. № 2. С. 101-140.

Кореневский, 2004 – Кореневский С. Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья: Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии. Москва: Наука, 2004. 244 с.

Коробкова та ін., 2009 – Коробкова Г. Ф., Рысин М. Б., Шапошникова О. Г. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения // Stratum plus. 2005-2009. №2. С. 10-267.

Кременецкий, 1991 – Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. Москва: АН СССР, 1991. 193 с.

Кременецкий, 1997 – Кременецкий К. В. Природная обстановка голоцена на Нижнем Дону и в Калмыкии // Труды ГИМ. 1997. №97. С. 30-47.

Мерперт, 1982. – Мерперт Н. Я. Энеолит юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. Археология СССР. Москва: АН СССР, 1982. С. 321-331.

Николов, 2008 – Николов В. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София: Егмонт България, 2008. 352 с.

Николова, 2000 – Николова Л. Ямная культура на Балканах (Динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы) // Stratum plus. 2000. №2. С. 423-458.

Отрощенко та ін., 2008 – Отрощенко В. В. Рассмакін Ю. Я., Черних Л. А. Доба бронзи на теренах України // Україна. Хронологія розвитку. Київ: КВШЦ, 2008. Т.1. С. 219-331.

Скальковский, 1953 – Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: тип. Францова и Нитче, 1850–1853. – Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского края. 1853. 552 с.

Спиридонова, Алешинская, 1999 – Спиридонова Е. А. Алешинская А. С. Периодизация неолита-энеолита Европейской России по данным палинологического анализа // Российская археология. 1999. №1. С. 33-43.

Тернер, 2011 – Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії // Україна модерна. 2011. №18. С. 11-46.

Черных, 2005 – Черных Е. Н. Каргалы: феномен и парадоксы развития: в 5 томах. Москва: Языки славянской культуры. Т. 4. 2005. 239 с.

Allentoft et al. 2015 – Allentoft M. E., Sikora M., Sjögren K.-G. et al. Population genomics of Bronze Age Eurasia. Nature. 522. pp 167-172.

Haak et al., 2015 – Haak W., Lazaridis I., Patterson N. et al. Massive migration from the steppe is a source for Indo-European languages in Europe. Nature. № 522 P. 207-211.

Billington, 1982. Billington R.A. M. Ridge. Westward Expansion: A History of the American Frontier. New York, 1982. 200 p.

Green, Perlman, 1985. Stanton Green S. W., Perlman S. M. (eds): Archaeology frontiers and boundaries. Orlando: Academic Press, 1985. 362 p.

Lattimore, 1940. – Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. New York. 1940. 105 p.

Rassamakin, Nikolova, 2008 – Rassamakin Y. Ya., Nikolova A. V. Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // Import and Imitation in Archeology. Langenweibach: Beier & Beran, 2008. pp. 51-88.

Szmyt, 1999 – Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960 – 2350 BC. Poznań: Adam Mickiewicz University, 1999. 349 p.

Videiko, 1999 – Videiko M. Y. Radiocarbon chronology of the Late Tripolye Culture // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150 – 1850 BC. Poznań: Adam Mickiewicz University, 1999. pp. 34-72.

References

Allentoft et al. 2015 – Allentoft M. E., Sikora M., Sjögren K.-G. et al. Population genomics of Bronze Age Eurasia. Nature. 522. P. 167-172.

Berlizov, 2004 – Berlizov N. E. O vliyaniy klimaticheskikh izmeneniy v Yuzhnorusskikh stepyakh na rasselenie savromato-sarmatskikh plemion [On the influence of climatic changes in the South Russian steppes on the settlement of the Savromatian-Sarmatian tribes] // Integratsiya nauki i vysshego obrazovaniya v sotsialno-kulturnoy sfere. 2004. № 2. S. 325-335.

Billington, 1982. Billington R.A. M. Ridge. Westward Expansion: A History of the American Frontier. New York, 1982. 200 p.

Chernykh, 2005 – Chernykh E. N. Kargaly: fenomen i paradoksyi razvitiya [Kargaly: Phenomenon and Paradoxes of Development]: v 5 tomah. M.: Yazyki slavyanskoy kultury. T. 4. 2005. 239 s.

Gerasimenko, 2004 – Gerasimenko N. P. Rozvitok zonalnih landshaftiv chetvertinnogo periodu na teritorii Ukrayini [Development of zonal landscapes of the Quaternary Period on the territory of Ukraine]: avtoref. dis. ... d. geogr. n.: Kyiv, 2004. 40 s.

Green, Perlman, 1985. Stanton Green S. W., Perlman S. M. (eds): Archaeology frontiers and boundaries. Orlando: Academic Press, 1985. 362 p.

Haak et al., 2015 – Haak W., Lazaridis I., Patterson N. et al. Massive migration from the steppe is a source for Indo-European languages in Europe. Nature. № 522 pp. 207-211.

Ivanova, 2010 – Ivanova S. V. Torgovyie puti i migratsii v bronzovom veke [Trade Routes and Migrations in the Bronze Age] // Materialyi po arheologii Severnogo Prichernomorya. Odessa, 2010. Vyp 11. S. 158–249.

Ivanova, 2014 – Ivanova S. V. Balkano-karpatskiy variant Yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti [Balkan-Carpathian variant of the Yamnaya cultural-historical area] // Rossiyskaya arheologiya. 2014. №2. S. 5-20.

Ivanova, Kiosak, Vinogradova, 2011 – Ivanova S. V. Modeli zhiznedeyatel'nosti naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya i klimaticheskie anomalii (6200—2000 let do n. e.) [Patterns of life activity of the population of the North-Western Black Sea coast and climatic anomalies (6200-2000 BC)] // Stratum plus. 2011. № 2. S. 101-140.

Korenevskiy, 2004 – Korenevskiy S. N. Drevneyshie zemledel'tsy i skotovody Predkavkazy: Maykopsko-novosvobodnenskaya obschnost, problemy vnutrenney tipologii [Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья: Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии] Moscow: Nauka, 2004. 244 s.

Korobkova ta in., 2009 – Korobkova G. F. Rysin M. B., Shaposhnikova O. G. Problemy izucheniya drevneyamnoy kulturnoy obschnosti v svete issledovaniya Mihaylovskogo poseleniya [Problems of Studying the Ancient Pit Grave Cultural Community in the Light of the Mikhailovsky Settlement] // Stratum plus. 2005–2009. № 2. S. 10-267.

Kremenetskiy, 1991 – Kremenetskiy K. V. Paleoekologiya drevneyshih zemledeltsev i skotovodov Russkoy ravniny [Paleoecology of the Ancient Farmers and Cattlemen of the Russian Plain] Moscow: AN SSSR, 1991. 193 s.

Kremenetskiy, 1997 – Kremenetskiy K. V. Prirodnaya obstanovka golotsena na Nizhnem Donu i v Kalmykii // Trudy GIM. 1997. № 97. S. 30-47.

Lattimore, 1940. – Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. New York. 1940. 105 p.

Merpert, 1982 – Merpert N. Ya. Eneolit yuga SSSR i evraziyskie stepi [The Eneolithic of the South of the USSR and the Eurasian Steppes] // Eneolit SSSR. Arheologiya SSSR. Moscow: AN SSSR, 1982. S. 321-331.

Nikolov, 2008 – Nikolov V. Praistoricheski solodobiven tsent'r Provadiya-Solnitsata [Prehistoric salt mining centre Provadia-Solnitsata]. Sofiya: Egmont B'lgariya, 2008. 352 s.

Nikolova, 2000 – Nikolova L. Yamnaya kultura na Balkanah (Dinamika strukturyi pogrebal'nogo obryada i sootnoshenie s drugimi kulturami ranney bronzyi) [Pit Culture in the Balkans (Dynamics of Funerary Rite Structure and Relationship to Other Early Bronze Age Cultures)] // Stratum plus. 2000. № 2. S. 423-458.

Otroschenko ta in., 2008 – Otroschenko V. V. Rassamakin Yu. Ya., Chernykh L. A. Doba bronzy na terenah Ukrayini [Bronze Age on the territory of Ukraine] // Ukrayina. Hronologiya rozvitku. Kyiv: KVShTs, 2008. T.1. S. 219-331.

Rassamakin, Nikolova, 2008 – Rassamakin Y. Ya., Nikolova A. V. Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // Import and Imitation in Archeology. Langenweibach: Beier & Beran, 2008. P. 51-88.

Skalkovskiy, 1853 – Skalkovskiy A. A. Opyit statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya [Experience in the statistical description of the Novorossiysk

Territory]: v 2 ch. Odessa: tip. Frantsova i Nitche, 1850–1853. – Ch. 2: Hozyaystvennaya statistika Novorossiyskogo kraya. 1853. 552 s.

Spiridonova, Aleshinskaya, 1999– Spiridonova E. A. Aleshinskaya A. S. Periodizatsiya neolita-eneolita Evropeyskoy Rossii po dannym palinologicheskogo analiza [Периодизация неолита-энеолита Европейской России по данным палинологического анализа] // Rossiyskaya arheologiya. 1999. № 1. S. 33-43.

Szmyt, 1999 – Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960 – 2350 BC. Poznań: Adam Mickiewicz University, 1999. 349 p.

Terner, 2011 – Terner F. Znachennya frontiru v amerikanskiy istorii [The Significance of the Frontier in American History] // Ukrayina moderna. 2011. № 18. S. 11-46.

Videiko, 1999 – Videiko M. Y. Radiocarbon chronology of the Late Tripolye Culture // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150 – 1850 BC. Poznań: Adam Mickiewicz University, 1999. P. 34–72.

В'ячеслав Кушнір
ORCID.ORG/0000-0003-3058-3019
доктор історичних наук,
професор кафедри археології та
етнології України
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова (Україна, Одеса)
v_kushnir@ukr.net

ЕТНОГРАФІЯ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ НАРОДОЗНАВЧОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У даній статті розглядається питання історії становлення етнографії як науки і навчальної дисципліни у Новоросійському університеті. У якості джерела використовуються протоколи ради університету, в яких простежується еволюція усвідомлення важливості народознавства як науки і навчальної складової в університеті, з урахуванням його ролі в освітній, науковій, громадській діяльності краю.

Ключові слова: *Новоросійський університет, етнографія, південь України*

Vyacheslav Kushnir
ORCID.ORG/0000-0003-3058-3019
Doctor of History,
Professor of the Department of Archeology and
ethnology of Ukraine
Faculty of History and Philosophy
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
v_kushnir@ukr.net

ETHNOGRAPHY AT NOVOROSSIIYA UNIVERSITY: TO THE QUESTION OF THE FOLK STUDY ACADEMIC DISCIPLINE ORIGINS

Summary

The south of Ukraine is known for its ethnographic diversity. In the north and north-west parts of the Black Sea region, Albanians, Bulgarians, Gagauzes, Greeks, Moldovans, and Russians who were compactly settled among Ukrainians, who still communicate in their native languages, celebrate traditional holidays, and adhere to customary ritual practices.

Therefore, the regional population history and culture must study, disseminate and protect this universal heritage, and as an object and subject

it requires careful scientific study made by professional specialists whose training is carried out in university lecture halls

This article deals with the history of the formation of ethnography as a science and academic discipline before the creation of the Department of Geography and Ethnography. The source is the Protocols of the Council of the Imperial Novorossiya University, according to which we can trace the evolution of awareness of how important is to have folk studies as a science and educational aspect at the University, taking into consideration its role in educational, scientific and social activities of the region.

In the first half of the 19th century the interest in folk studies keeps growing among the intelligentsia, periodicals, in particular the Odesskiy Vestnik. The study of folklife culture is became one of the main tasks of the Odessa Society of History and Antiquities. Eventually, in 1882, the introduction of the folk study academic discipline into the educational process at Novorossiya University appeared as a separate issue. The establishment of the Department of Historical Geography was proposed

The proposal was supported and in 1884 the Department of Geography and Ethnography appeared at the Faculty of History and Philology.

Keywords: *Novorossiya University, ethnography, the south of Ukraine*

Постановка проблеми. Південь України надзвичайно різноманітний на пам'ятки історії і культури. Природно-географічні особливості Північного Причорномор'я були сприятливі перш за все для розвитку кочових видів господарства і суспільств, морської торгівлі, тому міграції населення впродовж багатьох століть були звичайним явищем для цього регіону. Факторії і міста античних і середньовічних часів були зосередженням комунікацій різних культур, відображених у значних обсягах в археологічних і письмових джерелах і представляють значний інтерес для історичної науки.

Ще однією особливістю Північного Причорномор'я є його етнографічне розмаїття. В результаті колонізації у XVIII-XIX століттях, насамперед його північно-західної частини – Подністров'я і Подунав'я – де оселились переселенці з різних регіонів південної і західної Європи, край став відомий поліфонією мов, оригінальністю обрядів і звичаїв, побуту і господарської діяльності.

Такий історико-культурний наратив став привабливим для істориків і народознавців. Тому цілком природно сприймається поява в Одесі організацій і товариств для вивчення і популяризації,

насамперед історії Північного Причорномор'я. Зростала потреба у професійно підготовлених дослідниках, яких на той час ще бракувало.

Поступово все більше уваги приділялось етнографії. Основним осередком народознавчих розвідок стає Новоросійський університет. Не одразу після заснування у 1865 році, адже за відсутності кадрів утвердження етнографії як науки, навчальної дисципліни потребувало часу.

Різні періоди історії становлення і розвитку народознавства в Новоросійському університеті відображені в історіографії. Та слід відзначити, що інтерес до вивчення народної культури з'являється і у представників інтелігенції. Регулярні дослідження розпочинаються Одеським товариством історії і старожитностей з 1840-х років. Вивчення народної культури стає одним з його завдань. Члени товариства обговорювали проблеми теоретичного і практичного характеру, розшукували, видавали твори, переважно зарубіжних мандрівників з інформацією етнографічного характеру, у тому числі про культуру і побут степової зони у XVII – XVIII століттях. Публікації другої половини XIX ст. відіграли важливу роль у становленні традиції регіональної етнографічної школи.

Інтерес до народної культури проявляли чиновники, військові службовці, духовенство, працівники місцевих періодичних видань. Публікації цієї групи авторів у періодичних виданнях переважно описові, фрагментарні, без наукового аналізу і узагальнень, але вони викликали зацікавленість суспільства народною минувиною.

Одним з таких видань стає «Одеський вісник», в якому вийшли друком матеріали етнографічного характеру, зокрема про релігійні свята, казки, легенди, повір'я, обряди і звичаї, побут, народну медицину. Досліджується історія та культура переселенців з країн Південної і Західної Європи, акцентується увага на поліетнічності Одеси і краю [П. М], популяризуються свідчення мандрівників [Гербановский, 1842; Город Одесса, 1885; Город Николаев, 1886; Кравченко, 1854]. Особлива увага до історії колоністів [Статистическое обозрение, 1830], насамперед німців та болгар,

віруючих різних конфесій. Культура українців на сторінках часопису репрезентована декількома статтями, присвяченим календарній обрядовості “Рождественские святки у малороссиян” (Т. П. – ский, 1842), іншими матеріалами української старовини (Л.В.И – ский, 1873). Слід виділити етнографічні розвідки професора О.І.Маркевича, якого цікавили питання народної культури українців, історії заселення південних регіонів. Однак його публікації відносяться до пізнішого етапу народознавчих досліджень [Кушнір, 2005].

Питання становлення етнографії як науки і навчальної дисципліни в Новоросійському університеті – предмет окремого дослідження з використанням різних джерел. Одним з таких є протоколи засідань ради Новоросійського університету. Його значимість, як найбільш повного інформаційного джерела відзначав О. І. Маркевич: «...Протоколи засідань Ради настільки повне джерело для історії Новоросійського університету до літа 1884 р., що для нас виявилось практично лишнім користування університетськими справами» (Справи – окремі групи документів – В. К.) [Маркевич, 1890: 158].

Мета статті. Метою даної розвідки є з’ясування на матеріалах протоколів засідання ради Новоросійського університету історії етапу становлення як наукової і навчальної дисципліни до 1884 року. Верхня хронологічна межа маркується 1884 роком. За статутом на історико-філологічному факультеті було 11 кафедр (російської історії, загальної історії, церковної історії, історії російської мови і літератури, слов’янської філології, загальної літератури, порівняльної граматики індоєвропейських мов, грецької словесності, теорії і історії мистецтв, історії філософії). Такий стан залишався, як відзначив О. І. Маркевич, і понині майже без змін, які відбулися під час перетворень університету в 1884 році (Маркевич, 1890: 173).

Виклад основного тексту. У протоколах ради Новоросійського університету можна знайти чимало інформації з різноманітних питань життя навчального закладу. Серед них свідчення і про організацію навчального процесу, дисципліни, зокрема історико-філологічного факультету. Враховуючи специфіку регіону, а саме його полікультурність, цілком логічним було для Новоросійського

університету включення до навчальних планів народознавчої проблематики. Однак, гортаючи сторінки протоколів засідання вченої ради університету, принаймні з 70-х років XIX століття, знаходимо обмаль інформації за темою, хоча ще у 1866 році обговорювалась можливість реорганізації історико-філологічного факультету. Тоді і було запропоновано «ввести в коло наук факультету, як важливої для всіх відділень, загальної і руської географії» (Маркевич, 1890: 316).

Причини відсутності окремих народознавчих дисциплін різні, однією з основних слід вважати недостатній рівень розвитку етнографії як науки, відсутність підготовлених кадрів. Однак, принаймні в 1870-х роках, в університеті з'являється інтерес до культурної спадщини, щоправда давніх часів. На одному із засідань ради професор історико-філологічного факультету В. Г. Григорович чи не вперше актуалізує важливу для університету проблему. «...Вимовляючи свій голос у цій справі (археологічні дослідження – В. К.), рада університету доведе, що вона усвідомлює покликання вищого навчального закладу – вважати науку з «историческим приданием о культурном значении достопримечательнейшей местности края» (Протоколы, 1871: 341).

Схоже, що уявлення про цінність історичного і етнографічного розмаїття краю, навіть у професорському середовищі, складалося поступово. Думки, оцінки, пропозиції щодо вивчення історії і культури населення краю проявляються в самих несподіваних ситуаціях. Однією з таких, наприклад, було обговорення питання корисності виділення для викладачів університету земельних ділянок (до 100 десятин кожному професорові). Такі землевласники з ресурсом наукового знання принесли б користь. «Серед нас є і вчені філологи, які займаються вивченням численних говірок цього краю, є археологи, яким із книг знайомий цей край і його долі на протязі багатьох тисяч років» (Протоколы, 1870: 138-139).

Інтерес до історичної і культурної спадщини зростає не лише в університетському середовищі, в суспільстві все більше визріває розуміння ролі університету як осередку накопичення історичних і народознавчих знань. Так, зокрема, вченою радою зафіксовано

звернення до ректора з пропозицією передачі університетській бібліотеці літератури. Прикметно, що серед тематичних видань згадуються і етнографічні (Протоколи, 1870: 27).

Поступово народознавча тематика потрапляє в освітній процес, наприклад у формах творчих конкурсних робіт студентів. Так, у 1872 році в університеті було засновано щорічну премію в 500 рублів за кращий твір для народної сцени. Серед вимог твір «...має бути чисто-народним (але не простонародним), написаним чисто російською літературною мовою, за винятком тих місць, де необхідно вживати в розмовах народні вислови ... зокрема побут нашого народу з усіма його особливостями, повір'ями і звичаями, які мають слугувати найголовнішим матеріалом для драматичного твору ...» (Протоколи, 1873: 157).

Опосередковано з темою становлення народознавства як окремого наукового напрямку можна пов'язувати ініціювання історико-філологічним факультетом питання створення в Одесі центрального південноруського архіву на основі архіву новоросійського генерал-губернаторства. У контексті цього клопотання В. І. Григорович наголошував, що «...Тавріда, бувше запоріжжя ... Бесарабія могли б бути предметом вельми бажаних досліджень, якби ці посібники зосереджені були в одному місці ... Не можна сумніватися, що ці документи дадуть щедрий матеріал для історії населення південного краю» (Протоколи, 1874: 65-66).

Зрештою введення народознавчої дисципліни у навчальний процес у Новоросійському університеті постає окремим питанням. У протоколах ради університету за грудень 1882 року значиться клопотання історико-філологічного факультету про доцільність викладання історичної географії в цілому, історії географічних відкриттів і колонізації зокрема. Особливу увагу факультет просить звернути на етнографію і саме етнографію південно-східної Європи як контактну область слов'яно-руського світу з «иностранческими елементами» (Протоколи, 1882: 316). Факультет наголошував, що, незважаючи на відсутність підготовлених кадрів, які необхідно готувати, можна використовувати практику викладання історичної

географії професора П. Бруна, програми курсів якого можуть використовуватись для постановки питання. У 1882 році вчений комітет міністерства народної освіти знаходить за доцільне створення в університетах кафедри географії і своє рішення надсилає на розгляд університетів. У відповідь у 1883 році комісія Новоросійського університету у складі професорів О. Кочубинського, Ф. Успенського, Ф. Шведова, Д. Азаревича, доцента О. Колосовського (Протоколи, 1882: 317) сформувала своє рішення. Не обійшлося без дискусій, зокрема щодо питання переліку змісту навчальних дисципліни, яке було актуальним не лише для Новоросійського університету. Не мало узгодженого розуміння об'єкту географічної науки. Наголошувалось на тому, що людина не відділена від оточуючих природно-історичних умов і вивчення всього того, що відноситься тільки до людини, має бути завданням спеціального відділу етнографії (вивчення побуту, устоїв, вірувань інше), а при іспитах на магістра географії допоміжними чи додатковими науками мають бути фізична географія (в обсягах університетського курсу) і етнологія з головними відомостями з етнографії. Стосовно етнології з етнографією, які не входили до складу наук фізико-математичного факультету, на якому мала бути кафедра географії, «то ця наука знаходиться у такому ж стані і відносно історико-філологічного факультету» (Протоколи, 1885: 128-130).

Як зазначає О. Маркевич, її голова професор О. Кочубинський подав особливу думку, відмінну від думки комісії. Якщо комісія вважала, що на кафедрі має бути багато предметів природничого характеру, то професор О. Кочубинський наполягав на створенні кафедри географії історичного характеру. Рішення ради університету міністерство народної освіти передало на розгляд вченого комітету, який підтримав пропозицію О. Кочубинського. В результаті рішення про створення на історико-філологічних факультетах кафедри географії і етнографії потрібно було виконувати і у 1884 році вони з'явилися. Серед предметів кафедри значились ґрунтознавство, історична географія, передбачався і такий предмет як етнографія (Протоколи, 1883: 31). Члени комісії враховували думку міністра

народної освіти, який підтримав наміри щодо створення кафедри, але за умови забезпечення підготовленими викладачами (Протоколи, 1883: 31). Для отримання вченого ступеня магістра географії, крім захисту дисертації, потрібно було скласти усний іспит з ґрунтознавства на фізико-математичному факультеті і з історії та етнографії – на історико-філологічному (Протоколи, 1883: 31). Але вимоги були такі, що навряд чи знайшлась би особа, яка, склавши іспит, стала магістром цієї науки. Принаймні у Новоросійському університеті кафедра «занята не була і лекції з цього предмету не читали» (Маркевич, 1890: 318). Тобто, ця ідея не була реалізована належним чином. Питання організаційного характеру продовжувались у наступних роках і, зрештою, у 1888 році кафедра була перенесена з історико-філологічного факультету на фізико-математичний (Маркевич, 1890: 319).

Висновок. Таким чином, шлях становлення етнографії як навчальної дисципліни у Новоросійському університеті розпочинався переважно із краєзнавчих розвідок у першій половині ХІХ століття. Завдяки зусиллям інтелігенції, зростанням уваги місцевих періодичних видань до історії і культури населення, діяльності товариств накопичувався значний емпіричний матеріал, визрівало розуміння необхідності його наукового вивчення на університетському рівні, створення спеціалізованої кафедри, відповідної інфраструктури. Розгляд цього питання на засіданнях ради Новоросійського університету засвідчує актуальність введення до навчального процесу народознавчих дисциплін з чітким розумінням специфіки етнографії і етнології, предмету, завдань цієї дисципліни. Можна вважати, що до 1884 року основа для розвитку народознавства в Новоросійському університеті була підготовлена.

Список використаних джерел і літератури

А. В-к-в, 1843 – А. В-к-в. О состоянии колонии Южного края России в 1842 году. Статистические данные // Одесский вестник. 1843. №8.

Гербановский Н., 1842 – Гербановский Н. Из путевых заметок о Бессарабии // Одесский вестник. – 1842. № 92.

Город Одесса. Отрывок из путешествия по всему Крыму и Бессарабии Павла Сумарокова // Одесский вестник. 1885. №81.

Город Николаев в 1779 году. Отрывок из путешествия по всему Крыму и Бессарабии Павла Сумарокова // Одесский вестник. 1886. №25.

Кравченко, 1854 – Кравченко. Село Караимка // Одесский вестник. 1854. №85.

Кушнір В.Г., 2005 – Кушнір В.Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича // Записки історичного факультету. Вип. 16. Одеса, 2005.

Л.В.И-ский, 1873 – Л.В.И-ский. Украинская старина // Одесский вестник. 1873. №140.

Маркевич А. И., 1890 – Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890.

П. М., 1829 – П. М. Взгляд на состояние Новороссийского края в 1828 году // Одесский вестник. 1829. №15.

Протоколы заседаний Совета университета // Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1870. Т.5.

Протоколы заседаний Совета университета // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1870. Т.3.

Протоколы заседаний Совета университета // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1871. Т.6.

Протоколы заседаний Совета университета // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1873. Т.11.

Протоколы заседаний Совета университета // Записки императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1874. Т.13.

Протоколы Совета Императорского Новороссийского университета. 1882. 2 декабря.

Протоколы Совета Императорского Новороссийского университета. 1883. 3/10 февраля.

Протоколы Совета Императорского Новороссийского университета. 1885.

Статистическое обозрение колоний иностранных поселенцев в Новороссийском крае // Одесский вестник. 1830. № 49.

Т. П. – кий, 1842 – Т. П. – кий. Рождественские святки у малороссиян // Одесский вестник. 1842. № 101.

References

A. V-k-v, 1843 – A. V-k-v. O sostoianyy kolony Yuzhnoho kraia Rossyy v 1842 roku. Statysticheskiye dannyye // Odesskiy vestnyk. 1843. №8. [in Ukrainian].

Herbanovskiy N., 1842 – Herbanovskiy N. Yz putevykh zametok o Bessarabyu // Odesskiy vestnyk. 1842. № 92. [in Ukrainian].

Horod Odessa. Otryvok yz puteshestvyia po vsemu Krymu y Bessarabyu Pavla Sumarokova // Odesskiy vestnyk. 1885. №81. [in Ukrainian].

Horod Nykolaev v 1779 roku. Otryvok yz puteshestvyia po vsemu Krymu y Bessarabyu Pavla Sumarokova // Odesskiy vestnyk. 1886. – №25. [in Ukrainian].

Kravchenko, 1854 – Kravchenko. Selo Karaymka // Odesskiy vestnyk. 1854. – №85. [in Ukrainian].

Kushnir V. H., 2005 – Kushnir V. H. Ukraintsi Odesy: do analizu etnografichnoi spadshchyny O. I. Markevycha // Zapysky istorychnoho fakultetu. Vyp. 16. Odesa, 2005. [in Ukrainian].

L.V.Y-skyi., 1873 – L.V.Y-skyi. Ukraynskaia staryna // Odesskyi vestnyk. 1873. №140. [in Ukrainian].

Markevych A. Y., 1890 – Markevych A. Y. Dvadsatypiatyletye Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1890. [in Ukrainian].

P. M., 1829 – P. M. Vzghliad na sostoianye Novorossyiskoho kraia v 1828 hodu // Odesskyi vestnyk. 1829. №15. [in Ukrainian].

Protokoly zasedanyi Soveta unyversyteta // Zapysky Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1870. T.5. [in Ukrainian].

Protokoly zasedanyi Soveta unyversyteta // Zapysky Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1870. T.3. [in Ukrainian].

Protokoly zasedanyi Soveta unyversyteta // Zapysky Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1871. T.6. [in Ukrainian].

Protokoly zasedanyi Soveta unyversyteta // Zapysky Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1873. T.11. [in Ukrainian].

Protokoly zasedanyi Soveta unyversyteta // Zapysky ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. Odessa, 1874. T.13. [in Ukrainian].

Protokoly Soveta Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. 1882. 2 dekabria. [in Ukrainian].

Protokoly Soveta Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. 1883. 3/10 fevralia. [in Ukrainian].

Protokoly Soveta Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta. 1885. [in Ukrainian].

Statystycheskoe obozrenye kolony ynostrannykh poselentsev v Novorossyiskom krae // Odesskyi vestnyk. 1830. № 49. [in Ukrainian].

T. P. – kyj, 1842 – T. P. – kyj. Rozhdestvenskye sviatky u malorossyian // Odesskyi vestnyk. 1842. № 101. [in Ukrainian].

Ольга Чінена
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Магістрантка 2-го року навчання
Факультет історії та філософії
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
(Україна, Одеса)
olga.eremenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКІ КОЛЕКТИВНІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЯК СПОСІБ ПІДТРИМКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню проблеми адаптації механізму формування та укріплення ідентичності єврейської національної меншини на території України до політичних змін у першій половині ХХ століття. Тогочасні зміни вимагали від єврейської громади не тільки нових практик збереження національної свідомості, а і зміну звичної діяльності, що формувалась століттями. Тому у 20-30-ті роки ХХ століття з'являються нові форми збереження та підтримки єврейської ідентичності як єврейський національний район та колгосп. Заснування цих адміністративно-територіальних одиниць давало хоч і на не великий проміжок часу можливість підтримки національної свідомості серед єврейського населення.

Ключові слова: Євреї, колонії, колгоспи, Українська РСР, єврейські міжнародні організації, ідиш.

Olha Chinena
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Master of the 2th year study
Faculty of history and philosophy
Odesa I.I. Mechnikov National University,
(Ukraine, Odesa)
olga.eremenko@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the issue of adaptation of the mechanism of formation and strengthening of the identity of the Jewish national minority on the territory of Ukraine to political changes in the first half of the XX century. The changes of that time demanded from the Jewish community not only new practices of preserving the national consciousness, but also a change in the usual activities that had been formed for centuries. Therefore, in the 1920s and 1930s, new forms of preserving and maintaining Jewish identity emerged as a Jewish national district and collective farm. Therefore, in 1925 the authorities decided to create the organization "Society of Land Management of Jewish Workers". The purpose of the organization

was to encourage Jews to work in agriculture and to establish Jewish collective farms and villages. On the territory of Ukraine, 3 Jewish national districts were organized: Kalinindorf, Stalindorf and Novozlatopil. These areas were on the site of old pre-revolutionary Jewish colonies. Today it is the territory of Kherson, Zaporizhia and partly Dnipropetrovsk regions. Jewish collective farms were a new and unusual way of uniting members of the Jewish national minority. For centuries, Jews have been involved in handicrafts and the organization of transport and trade relations. However, new political conditions created new challenges, required new forms of adaptation in order to preserve national identity. They proved to be quite effective in promoting the consolidation of Jewish society.

The establishment of these administrative-territorial units made it possible, albeit for a short period of time, to maintain national consciousness among the Jewish population.

Keywords: *Jews, colonies, collective farms, Ukrainian SSR, Jewish international organizations, Yiddish.*

Актуальність. Підтримка національної ідентичності євреїв набула більшої актуальності у першій половині ХХ століття через зміни у політичному устрої Української держави. На початку створення СРСР «єврейське питання» стояло достатньо гостро, адже громадянська війна принесла чи не найбільшого збитку саме єврейській частині населення. Тому у 1925 році владою було прийнято рішення створити організацію «Общество землеустройства еврейских трудящихся». Метою організації було заохочення євреїв до сільськогосподарських робіт та створення єврейських колгоспів та сіл. На території України було організовано 3 єврейські національні райони: Калініндорф, Сталіндорф та Новозлатопіль. Дані райони знаходились на місці старих дореволюційних єврейських колоній. На сьогодні це території Херсонської, Запорізької та частково Дніпропетровської областей. Єврейські колгоспи були новим та не звичним способом об'єднання представників єврейської національної меншини. Адже століттями євреї займалися ремісництвом та організацією транспортно-торгівельних зв'язків. Однак, нові політичні умови створювали нові виклики, вимагали нових форм адаптації заради збереження національної ідентичності. Вони виявились достатньо ефективними у сприянні консолідації єврейського суспільства. Саме через утворення нового виду самоорганізації євреям вдалось підтримувати національну свідомість

зокрема шляхом збереження мовної традиції (агітаційні плакати та листівки мовою євреїв (ашкеназів) ідиш.) На жаль, в історіографії питання щодо принципів формування та устрою національних районів мало досліджена, тому дослідження цього періоду історії євреїв України є актуальним. Адже досвід євреїв, щодо збереження своєї ідентичності є актуальним для всіх етнічних груп у мовах світової глобалізації.

Метою і завданням статті є розгляд практик збереження національної свідомості єврейської громади в умовах функціонування колгоспної системи, організації освітньої, культурно-масової роботи, використання окремих компонентів традиційної культури.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ століття відзначається в Україні політичною та економічною нестабільністю. Громадянська війна 1917 – 1920 років призводить до спустошення населених пунктів та держаного бюджету. Цей період також характерний масовими єврейськими погромами, які вже у лютому 1919 року стали достатньо поширеними. На той час Київ був зайнятий більшовиками. Петлюрівці залишали Херсонську, Полтавську та Київську губернію. Погроми сталися в Єлисаветграді 4 – 5 лютого у Новомиргороді, Пирятині та в інших населених пунктах Полтавщини (Шульгін : 2001).

На багатьох станціях залізниці, наприклад Ромодан та Бобрицьке, євреїв викидали з вагонів та розстрілювали. У Кременчуці євреї відкупилися сумою у півтора мільйона рублів. Тоді ж пройшли погроми у Київській губернії: у Василькові 7 лютого; у Росаві 11-12, де найбільша кількість жертв загинула від рук більшовиків; у Степанцях 14-го; у Радомислі – 18-го; у Сквирі – на початку та наприкінці місяця, а також на підступах до Києва, у Вічні та Броварах Чернігівської губернії. Проте найстрашніший погром цього місяця стався в петлюрівському тилу в Проскурові – 15-го числа і у Фельштині. Вони були викликані спробою більшовиків підняти повстання у Проскурові. Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії

Червоної армії, котрий на початку травня підняв антибільшовицький заколот. У своєму «універсалі» він закликав грабувати Одесу – до тих пір, поки її велике єврейське населення не стане маленьким. Його прихильники захопили ряд міст і містечок, повсюдно здійснюючи єврейські погроми: в Єлизаветграді знищили щонайменше 1325 осіб, у Радомишлі приблизно 1000, в Черкасах – 700, в Тульчині – 520, в Умані – 550, у Брацлаві – 240, в Фундукліївці на Київщині – 170, у Смілі – понад 80, в Кам'янці – 75, в передмісті Катеринослава – понад 150 тощо (Шульгін, 2001). Лише наприкінці місяця заколот було придушено. Найбільше постраждали єврейські колонії на території бувшої Херсонської губернії. Погромний рух на околицях розростався. У цій обстановці колоністи вирішили вжити заходів до самозахисту. Була скликана нарада із представників усіх колоній, за рішенням ради вирішено організувати в єврейських колоніях спеціальні загони для відсічі бандитам та погромникам. Зібрано необхідні кошти для придбання вогнепальної зброї. До участі в загонах залучалися головним чином фронтовики та молодь. Загони були аполітичними. Їх єдиним завданням став захист населення єврейських колоній. На певний період помітно зменшилась кількість нальотів, грабежів та крадіжок. Навесні 1918 року загонами самооборони було упереджено погроми у колоніях Єфінгар та Новополтавка.

Для безпеки єврейського населення, збереження життя представникам своєї громади, економічного потенціалу своїх колоній активізувалась робота кагалу, метою якої в даному випадку було.

Громадянська війна призвела до загального руйнування селянства, але особливо від неї постраждали єврейські селяни. Становище євреїв-колоністів було жахливим. Кількість загиблих євреїв-колоністів від рук погромників у 25-ти єврейських землеробських колоніях досягла 639 осіб, у Херсонській та Катеринославській губерніях – 971 осіб. Внаслідок погромів, епідемій та голоду в роки Громадянської війни колонії виявилися не придатними для життя з економічної точки зору. Кількість населення з 39 052 осіб у 1916 року зменшилася до 29 612 осіб на кінець

1922 року (на 24,1 %). (Шульгін : 2001) Більшу частину втрат склали колоністи, які через побоювання погромів і нападів, а також у зв'язку з голодом, залишили колонії, розпродали за безцінь свої господарства, залишали або продавали на знесення свої будинки та переїжджали з сім'ями до міст. Покинуті будинки поступово розкрадалися та руйнувалися. У катеринославських колоніях кількість будинків скоротилася на 38,8 %, з 1196 будинків залишилося лише 732. У херсонських колоніях скорочення відбулось на 14,1 %, із 4817 будинків залишилося 4137 (Шульгін : 2001). Ці негативні події створювали підґрунтя для посилення асиміляційних процесів, адже, зокрема, єврейські традиційні житлові споруди через елементи у інтер'єрі та у специфіці будівництва, устрою штетлів (містечках) закарбовували у свідомості приналежність до єврейської спільноти. В умовах міста відтворити традиційне житло та умови існування штетлу подекуди було неможливо і перед єврейською громадою постало питання адаптації існуючих практик до нового місця проживання, вимог нової влади задля збереження своєї ідентичності.

На зміну воєнному стану приходить певна стабілізація. 29 грудня 1922 року Україна підписала з Російською, Білоруською, Закавказькою РСР договір про об'єднання у союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Українська СРС була другим, (після РРФСР) за важливістю, економічним компонентом СРСР, значно перевищуючи у виробництві інші республіки, виробляючи вчетверо більше продукції, ніж наступна за рангом республіка. На родючих чорноземах УРСР вирощувалась чверть усієї сільськогосподарської продукції СРСР. Внутрішня політика радянського уряду щодо національних меншин спрямовувалась на реалізацію ідеї самовизначення «пригноблених царизмом народів». З приходом до влади більшовиків, яких підтримали і багато представників єврейського народу, почався пошук шляхів вирішення нагальних проблем євреїв. У 1924 році з метою залучення єврейського населення СРСР до продуктивної праці, при президії Ради національностей було створено Комітет із земельного устрою

єврейських трудящих ЦВК СРСР (КомЗЕТ) (Іванова, Пасик : 2012, 11 с.). Його діяльність передбачала співробітництво з міжнародними єврейськими організаціями та створення альтернативи сіонізму. Однією з таких організацій був американський єврейський об'єднаний розподільний комітет – «Джойнт», створений у 1914 році. Діяльністю «Джойнта» мала стати допомога євреям колишньої Російської імперії, які постраждали не лише внаслідок подій світової війни, а й війни громадянської, що супроводжувалася страшними єврейськими погромами. До цих лих додався голод, що почався в Україні у 1921 році. На початку 1920-х років Американо-єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» підтримав проект відновлення єврейських колоній Південної України та уклав угоду з урядом СРСР. У червні 1924 року було створено сільськогосподарський підрозділ – «Агро-Джойнт», основним завданням якого стала допомога (фінансова, кадрова, технічна, матеріальна тощо) колективам переселенців (Пасик Яков).

Такий договір між радянською владою та «Джойнтом» носив взаємовигідний характер. З одного боку співпраця радянського уряду з «Джойнтом» давала переваги у вигляді економічних вливань, необхідних для поновлення економіки СРСР, з іншого з'являлась можливість підтримки єврейської ідентичності шляхом утворення національних районів (колгоспів) на території бувших єврейських колоній.

Першим таким національним районом був Калініндорфський, створений у 1927 році. Район існував на території сучасних Бериславського та Великоолександрівського районів Херсонської області та Снігурівського району Миколаївської області України. У 1926 році створено Сейдеменухський район центром у колонії Велика Сейдемінуха (з івр. שַׂדֵּי מְנוּחָה сейде менуха – «тихе поле»). 5 березня 1927 року постановою ВУЦВК та РНК УРСР район перетворено на єврейський національний. 4 квітня 1927 року Херсонський окрвиконком передав ВУЦВК на затвердження постанови з'їзду знову організованого єврейського району «Про перейменування с. Велика Сейдемінуха у с. Калініндорф та про найменування єврейського

району Калініндорфського» (Пасик Яков). 6 липня 1927 року Президія ВУЦВК затвердила цю постанову. З 1932 року район входив до складу Одеської, а з 1937 року – Миколаївської області (Іванова, Пасик : 2012, 27 с.).

Важливо звернути увагу на зміну топоніму (важливий чинник національної свідомості) у даному випадку інструмент радянської влади задля уповільнення відновлення єврейської самоідентифікації.

У 1927 р. до Калініндорфському районі нараховувалось 7 сільських рад:

- Калініндорфська (2789 осіб);
- Боброво-Кутська (1450 осіб);
- Емесівська (879 осіб);
- Фрайлебенська (2219 осіб);
- Львівська (2463 особи);
- Хрестовоздвиженська (869 осіб);
- Шолом-Алейхемська (1110 осіб) (Пасик Яків).

Всього у населених пунктах району проживало 11779 осіб. Найбільшими були старі єврейські колонії Калініндорф (Б. Сейдемінуха 1915 осіб), Бобровий Кут (1450 осіб), Львово (1448 осіб), Мала Сейдеменуха (758 осіб) та нові переселенські селища Юдендорф (479 осіб), Троцький (346 осіб), Вайсбрунен (343 особи), Фрайлебен (316 осіб). Після приєднання до району ділянок на схід від села Інгулець утворено ще три єврейські сільради: Молотівська, Постишевська та Ерштмайський (Іванова, Пасик : 2012). Більшість назв населених пунктів не була змінена, що дає своєрідну підтримку колективній пам'яті, яка, у свою чергу, тісно пов'язана із формуванням самоідентифікації. Принципи формування єврейських колгоспів мало чим відрізнялись від інших колективних господарств. До 1925 року обов'язковою вимогою при переселенні було об'єднання приватних володінь у сільськогосподарські артілі. У 1928 році у Калініндорфському районі сільськогосподарською кооперацією було об'єднано 78,7 % господарств. У районі діяло 17 колективних об'єднань, з них: 3 артілі, 9 машинно-тракторних товариств (у єврейських поселеннях, завдяки допомозі «Агро-

Джойнта», вони з'явилися раніше, ніж в українських селах) та 5 товариств з колективної обробки землі. Усього було об'єднано у колективи 221 господарства (Пасик Яків). Загалом у 1926–1927 роках економіка єврейських господарств зросла за рахунок нової економічної політики, фінансової та технічної допомоги міжнародних єврейських благодійних організацій. Калініндорфський єврейський національний район розглядався як один із засобів вирішення «єврейського» питання в СРСР і був своєрідним показником перспективності колективного господарювання як для радянського селянства, так та для міжнародного співтовариства. Адже повне фінансування та забезпечення професіональними кадрами було саме обов'язком «Арго-Джойнта».

Щодо культурного життя, то у Калініндорфському районі в 1932 році функціонувало 25 єврейських шкіл (6 – семирічок, 21 – чотирьох та п'ятирічок). Управління, судочинство, культурно-просвітницька робота в районі частково велися єврейською мовою. Свідоцтва про народження друкувались мовами українською та ідиш. Цією ж мовою з 25 лютого 1930 року виходила районна (орган Калініндорфського РКП і районної ради) багатотиражна газета "Колвірт емес" (Колгоспна правда). Одним з її засновників був публіцист і редактор Оскар Стреліц, який прибув із Москви до Калініндорфського району на чолі бригади співробітників редакції єврейської центральної газети "Дер Емес" (Правда). До складу бригади входили також наборщики друкарні, які привезли із собою друкарську машину (плоску), папір, шрифти тощо. Завданням бригади була мобілізація "батрацьких та бідняцько-середняцьких мас" для проведення суцільної колективізації та весняної сівби. Для цього вони стали випускати раз на п'ять днів газету, яка невдовзі перетворилася на "Колвірт емес" (Пасик Яків). З 1936 року ця газета почала видаватися також українською мовою під назвою "Колгоспна правда". В окремі роки в районі видавалися газети: "Пролетарішер емес" (Пролетарська правда), "Комюгіше фон" (Комсомольський прапор). Калініндорфський район був не тільки аграрним сектором, а і осередком підготовки кваліфікованих кадрів. Так у районному

центрі було педагогічне училище, а у Львові агрономічний технікум, який готував агрономів, зоотехніків, механізаторів та меліораторів. Слід зазначити наявність 1 молитовного дому та 2 скотобійні, що було не звичною практикою для атеїстичної політики радянського уряду (Пасик Яків).

Наступним національним районом був Сталіндорфський на території сучасної Дніпропетровської області. У Криворізькому районі, утвореному в Україні в 1923 році, знаходилися сім єврейських старих колоній, заснованих у 1809 – 1847 роках (Каган, 1935): Ізлучиста, Інгулець, Кам'янка, Нововітебськ, Новожитомир, Новоковно та Новоподільськ. Починаючи з 1924 року євреї-переселенці стали заселяти колишні поміщицькі землі, що примикають до єврейських колоній, а також цілину, де до цього пасли худобу і полювали. Землю для заселення виділяв радянський уряд, а кошти на її освоєння давало товариство «Агро-Джойнт». На виділених землях було засновано десятки нових єврейських переселенських поселень (селищ). Вони значно відрізнялися від сусідніх сіл: будувалися відповідно до плану, вулиці були рівними та симетричними, будинки – більш якісними та витонченими за формою, хоч і однотипні. Районним центром було селище Сталіндорф (на їдиш סטאַלין דאָרף). У 1930–34 роках носило назву Чемериськ, а у 1944–56 роках – Сталінськ (Каган, 1935: 5 с.).

У 1930 році за рішенням Всеукраїнського центрального виконавчого комітету на основі колишніх єврейських сільськогосподарських колоній (Вилучиста, Нововітебськ, Новожитомир, Новоковно, Новоподільськ, Кам'янка та інших) колишнього Криворізького округу був утворений Ізлучистський єврейський національний район, у тому ж році Сталіндорфський. У 1931 році район був збільшений, до нього приєднані нові сільради, а райцентр перенесений з колонії Ізлучиста до селища Чемериськ. (Каган, 1935: 17 с.) Необхідно звернути увагу, що цей район значно відрізнявся від інших майже повною відсутністю факторів, які споконвіку підтримували єврейську ідентичність (зокрема шерли, традиції житлобудівництва). Також чисельність єврейського

населення була найменша серед цих районів, що загрожувало активізації асиміляційних процесів (Пасик Яков). Тому у Сталіндорфі особливу увагу приділяли формуванню єврейських закладів освіти та єврейського театру. Такі практики додавали позитиву динаміці єврейської ідентичності. Як і в інших національних районах, видавалася газета на ідиш «Сталіндорфер емес», працювали єврейські школи. 1931 року у Сталіндорфі було організовано колгоспний райтеатр, бібліотека. У деяких районних установах (райвиконком, міліція, суд, прокуратура) діловодство частково велося на ідиш. Вказані організація, заходи сповільнювали процеси асиміляції про що свідчить позитивна динаміка чисельності єврейського населення. З 26 сільрад загальною чисельністю 32 968 тис. осіб, що входили до Сталіндорфського району, єврейськими були 16 (7 312 тис. осіб), а зі 126 населених пунктів – 52, з яких 44 були переселенськими селищами (Каган, 1935). Лише до кінця 1932 року чисельність єврейського населення районі наблизилася до 50%. Тобто, на прикладі даного району можна побачити позитивний результат практик збереження національної самосвідомості в абсолютно нових соціально-політичних умовах.

Наступним районом був Новозлатопільський. 12 червня 1929 року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову "Про утворення на території Запорізького округу Новозлатопольського району з переважним єврейським населенням". До складу нового єврейського національного району увійшли:

- Новозлатопольська, Роскошинська, Межерична, Красносільська, Майдорфська та Святодухівська сільради, виділені зі складу Гуляйпільського району;

- Фрайдорфська сільрада, виділена зі складу Чубарівського району Запорізького округу;

- Зеленопільська та Солодководненська сільради, виділені зі складу Старо-Керменчикського району Маріупольського округу;

- Ротендорфська сільська рада, виділена зі складу Царево-Костянтинівського району Маріупольського округу;

- Дев'ять сілрад нового району були єврейськими національними, а Святодухівський (з 1930 р. Ворошиловський) – українським (Пасик Яків).

Новозлатопольський (приблизно протягом року використовувалася друга назва – Жовтневий) район став другим після Калініндорфського єврейського національного району України. З 15 вересня 1930 року. Новозлатопольський район знаходився в адміністративному підпорядкуванні безпосередньо центру України, з 27 лютого 1932 року входив до складу Дніпропетровської, а з січня 1939 року – Запорізької областей. Щодо населених пунктів, то станом на 1929 рік основними населеними пунктами району стали 13 старих єврейських землеробських колоній: Новозлатополь, Весела, Горька, Горький (б. Нечаївка), Зеленопіль, Красносілка, Межиріч, Надійна, Новодарівка (б. Богодарівка), Приютна, Пролетарська (б. Граська) Солодководна; та новостворені переселенські селища: Майдорф, Октябрфельд, Ротендорф, Фрайдорф. На початку 1924 року у Новозлатополі проживало приблизно 686 євреїв та 70 німців (Пасик Яков).

Але вже у період створення єврейського національного району із 12 148 жителів району 8 349 становили євреї (68 %) (Пасик Яків). Саме Новозлатопольський район приймав переселенців за програмою «Агро-Джойнта». Стосовно внутрішнього устрою району: він мало чим відрізнявся від інших. Так, в 1936 році всього у районі налічувалося 37 шкіл, з них близько половини єврейських (зокрема 12 побудованих Єврейським колоніальним суспільством (ЕКО) наприкінці 1920-х років) (Пасик Яків). Отже, даний район формувався, як і всі інші, перш за все для підтримки національної свідомості євреїв через освітню практику та розвиток культурно-масового сектору, що дозволяло підтримувати традиційну культуру, яка впливає безпосередньо на формування самосвідомості.

Проте, така можливість використання практик, щодо збереження єврейської ідентичності, діяла лише до 1938 року. З 1938-1940 років внутрішня політика радянського уряду перейшла у фазу

згорання підтримки національного розвитку єврейської спільноти. Як наслідок, масово зачинялись єврейські культурні та релігійні установи (бібліотеки, театри, кінотеатри, друкарні, молитовні дома) (Кушніренко, Жилінський: 2006). Школи та училища перетворювались на українські або ж російські. Такі зміни були обґрунтовані початком дипломатичних відносин СРСР з Німеччиною. Адже внутрішня і зовнішня політика тогочасного уряду Німеччини мала антисемітський характер. Тому підтримка єврейського населення урядом СРСР могла стати на заваді формування зовнішньополітичних зав'язків з Німеччиною.

Висновки. Здійснений аналіз виявляє нові дієві практики єврейської громади та трансформації старих. Вони спрямовані на підтримку національної самосвідомості в нових політичних умовах. До нових, насамперед, відносяться зміни діяльності, що неприйнятні єврейській етнічній спільноті – землеробство, організація колективного господарства. Підґрунтям для цих трансформацій була, перш за все, втрата штетлу (місця проживання), як одного з факторів підтримки національної ідентичності. Адже саме у штетлі за рахунок відокремленого проживання, освітньої інфраструктури, релігійних закладів формувалась у свідомості індивіда приналежність саме до єврейської національної спільноти. Тому єврейські колгоспи можна вважати своєрідною варіацією штетлу, адже внутрішня структура мала багато спільного зі звичним осередком існування євреїв – освітні заклади, відокремленість проживання, скотобійні для виконання кашруту (правила приготування та вживання їжі), молитовні дома, друкарні.

Важливо зазначити активну участь у загальноприйнятих радянських агітаційних заходах представників єврейських сільських рад та колгоспів. Ці заходи виконували подвійну функцію, перш за все, підтримку мовної традиції. Всі плакати та листівки із загальними радянськими лозунгами друкувались на ідиш, документообіг вівся мовами ідиш та українською або ж російською.

Отже, створення єврейських національних районів було взаємовигідним для Радянського Союзу та єврейської спільноти. На

відносно короткий час єврейській громаді вдалось підтримати свою національну свідомість.

Список використаних джерел і літератури

Іванова, Пасик, 2012 – Іванова І., Пасик Я. Судьба євреїв Николаївщини в період великої Отчественної війни. Николаєв: П.Н. Шамрай, 2012. 392 с.

Каган, 1935 - Каган Б. Я. Сталиндорф: 5 лет єврейського національного району на Дніпропетровщині. Київ, 1935. 73 с.

Кушніренко, Жилінський, 2006 – Кушніренко І., Жилінський В. Преса Гуляйпільщини. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. 230 с.

Пасик Яков Єврейські земледільські колонії Юга України і Криму. URL: <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm> (23.12.2021)

Шульгин, 2001 – Шульгін О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні. Київ, 2001.

References

Ivanova, Pasyk, 2012 – Ivanova I., Pasyk Ya. Sudba єvrev Nykolayvshchyn v peryod velykoi Otechestvennoi voiny. [The fate of the Jews of Nikolaevshchin during the Great Patriotic War] Nykolaev: P.N. Shamrai, 2012. 392 s.

Kahan, 1935 - Kahan B. Ya. Stalyndorf: 5 let єvreiskoho natsyonalnoho raiona na Dnepropetrovshchyne. [Stalindorf: 5 years of the Jewish national region in the Dnipropetrovsk region] Kyev, 1935. 73 s.

Kushnirenko, Zhylynskyi, 2006 – Kushnirenko I., Zhylynskyi V. Presa Huliaipilshchyny. [Presya Gulyaypilshchina] Zaporizhzhia: Dniprovskyi metalurh, 2006. 230 s.

Pasyk Yakov Evreiskye zemledelcheskiye kolonyy Yuha Ukraynu y Kruma [Jewish agricultural colonies in the South of Ukraine and Crimea] URL: <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm> (23.12.2021).

Shulhyn ,2001 – Shulhin O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini. Kyiv, 2001.

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 355.462.7 (450) (09)

DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250081

Олександр Калініченко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1273-7328>

старший науковий співробітник

Науково-дослідний центр Збройних Сил України

“Державний океанаріум Інституту ВМС

Національного університету «Одеська морська академія»

вул. Дідріхсона, 8 м. Одеса

chief122@ukr.net

ОСТАННІЙ ПОХІД ПЧ К-122 НА БОЙОВУ СЛУЖБУ В ОКЕАН: ПЕРЕДУМОВИ ТА РЯТУВАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ

У статті розкрито вплив «берега» на долю екіпажу підводного човна на бойовій службі, поведінкові моделі службових осіб різних щаблів та їх відповідальності, організацію безпечного повернення аварійного корабля в пункт базування. Загальною актуальністю праці є досвід високих морально-психологічних та фахових якостей в екстремальних ситуаціях на морі. Деталізація актуальності дослідження полягає у висвітленні негативних обставин, заручниками яких стали моряки-українці, зокрема в радянському підводному флоті, що стосуються конструктивних недоліків проекту 659Т, організаційних негараздів при підготовці ПЧ К-122 до бойової служби, штучного створення умов виникнення аварійної ситуації з тяжкими наслідками при позапланових тренуваннях на діючій бойовій техніці в позаробочий час.

Наукова новизна роботи полягає в аналізі історичної ретроспективи подій 40-літньої давнини та порівнянні її наслідків з подібними випадками у ВМФ СРСР. Практичним значенням дослідження є інформування моряків, що безпосередньо виконують поставлені завдання в морі а також органів військового управління, що планують і здійснюють керівництво кораблями, по попередженню виникнення екстремальних ситуацій в морі та своєчасного усунення їх наслідків.

Ключові слова: Аварійний атомний підводний човен, пожежа, морська буксировка.

Oleksandr Kalinichenko

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1273-7328>

Scientific Research Center of the Armed Forces of Ukraine «State Oceanarium»

Naval Institute National University – Odessa Maritime Academy

65029, 8 Didrichson Str., Odessa, Ukraine

chief122@ukr.net

THE HISTORY OF THE LAST VOYAGE SSN K-122 ON THE COMBAT SERVICE TO OCEAN: PREREQUISITES AND RESCUE OPERATION

Background. Historiography of Submarine in distress has long history but accident with SSN K-122 have been lost by researchers of the Submarine Fleet. Purpose and focus. The main purpose of our research is to analyze of negative factors whose provide to tragedy of SSN K-122 at 21.08.1980 and develop of positive moments which to allow the Rescue and Salvage operations to finish successfully. Firstly, the introduce the accident with SSN K-122 at 21.08.1980 for Ukrainian Naval historical researches. Secondly, make accent for construction and organize factors, which to open door for escalated accident and to found the source. Thirdly, to research the mistakes of the crew and positive actions during accident. Finally, to assess the crew at K-122 in contrast with other Soviet submarines which have been sunk after cot fire on board. Methods. In the work, a reflection of the memoir memories of the author was used with the use of the following methods of historical research: problem, critical, content analysis of the other submariners, chronological, structural and statistic analysis etc. Results. In the topic we found negative and positive moments of the preparation for the sealing SSN to combat service at the Philippine Sea from ships repairing plant end technical problem which stay the reason of the fire on board. Also we found mistakes of the boss according the training 3 times per one day which foster to accident. Remediation of the accident to allow understand extremely situation where the crew to combat for submarine and own life. Conclusions. Thus, the Ukrainian Naval Forces must to keep rules for safety navigation and protect the vessels from any accidents today and in future, especially for the capture. Recommendations. The research can be used as a basis for covering a more meaningful topic of Ukrainian scientific seafaring. Also, we can look preventive actions for excluding the capture submarine and crew at 21 August 1980 and comparisons with actions of the Ukrainian Navy Tactical Group in the Kerch Strait at 25 November 2018.

***Keywords:** SSN K-122, Submarine in distress, Fire on board, Preventive actions against the capture, Towing operation.*

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає у недостатньому опрацюванні випадків аварійності на морі з метою виявлення впливу людського фактору в алгоритм бойового циклу використання високотехнологічного бойового комплексу, зокрема підводного човна.

Відродження Військово-Морських Сил Збройних Сил України після втрат 2014 р., всупереч офіційній позиції українських керманічів, неможливе без підводної складової. А її формуванню вкрай необхідне попереднє вивчення підводної проблематики, зокрема безпеки підводного мореплавства, спираючись на досвід

українських моряків-підводників минулих поколінь. Предметом дослідження є вивчення та аналіз причин аварійності підводних човнів. Об'єктом дослідження є передумови до виникнення аварійної ситуації на ПЧ К-122 під час підготовки та несення бойової служби у віддалених районах Світового океану; боротьби за живучість підводного човна та послідууючої рятувальної операції задля його безпечного повернення до місця постійного базування і дії причетних до цього осіб, зокрема українського походження.

Аналіз досліджень. Аварійність підводних човнів постала разом з їх безпосередньою експлуатацією, тому першочерговим стало завдання з осмислення причин та передумов аварійності. Першим явище аварійності підводних човнів дослідив командир ПЧ «Щука» лейтенант Іван Іванович Різніч (17.01.1878, с. Гопчиця Погребіщенського району Вінницької області, Україна – 1920) (Ризнич И. И. 1910). Естафету розвідок прийняли лейтенанти О. М. Гарсоєв (1882-1934) та В. О. Меркушев (1884-1949). Погляди на боротьбу за живучість кораблів та відповідні рекомендації викладено С. Й. Макаровим (27.12.1848/08.01.1849, Миколаїв – 31.03.1904, рейд Порт-Артура) та А. Н. Криловим. Свої враження про аварійність в Російському імператорському підводному флоті залишив американський конструктор Саймон Лейк (Simon Lake, Herbert Corey. 1930: 185, 187, 190, 191). Атомна підводна епопея дала новий поштовх для вивчення питання безпеки підводного мореплавства тому аварійність на атомному підводному флоті прискіпливо вивчали, аналізували та досліджували багато підводників. Серед них радянські адмірали-першопрохідці Л. Г. Осипенко, Л. М. Жильцов, Н. Г. Мормуль (Осипенко Л. Г. та ін. 1994). Фаховий історик та контр-адмірал політпрацівник В. Т. Поливанов досліджував проблематику затонулих підводних човнів (Поливанов В. Т. 2003). Віце-адмірали-тихоокеанці В. Д. Рязанцев (К-141) (Рязанцев В. Д. 2005), В. С. Храмцов (К-431) (Храмцов В. С. 1999), О. В. Конєв (К-45) (Конєв А. В. 2008) присвятили свої праці подіям, які висвітлюють проблеми аварійності атомарин у полігонах бойової підготовки та при ремонті. К-122 пройшла повз увагу адміралів можливо тому, що

«ефект старшого начальника», починаючи з самих верхніх щаблів, створив передумови до цієї аварії. Цікавими є спогади безпосередніх очевидців та учасників аварій на атомоходах не керівної ланки, які дозволяють «знизу» поглянути на проблему. До таких праць належать спогади мічманів В. Н. Мазуренка і О. Я. Терещенка (Терещенко А. Я. 2011).

Вперше трагедія ПЧ К-122 оприлюднена у відкритій літературі автором в одеському часописі «Юг» у 1998 р. (Калініченко О. О., Калініченко З. О. 1998).

Мета статті. Метою статті є аналіз негативних чинників, що сприяли виникненню трагедії і висвітлення позитивного досвіду з рятування підводного човна та його екіпажу в екстремальних умовах при несенні бойової служби. Для вирішення цієї мети необхідно розв'язати ряд завдань, а саме: 1. Акцентувати увагу на конструктивних та організаційних чинниках, що сприяли виникненню передумов та власне самої аварійної ситуації. 2. Дослідити як негативні так і позитивні дії вищого командування задля рятування корабля в екстремальних умовах на бойовій службі. 3. Зробити порівняння з іншими подібними випадками та їх наслідками, зокрема у радянському атомному підводному флоті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підводний човен К-122 в описаний період входив до складу 26-ї дивізії атомних підводних човнів 4-ї флотилії підводних човнів Тихоокеанського флоту, яка дислокувалась на узбережжі Зеленого Клину (див.табл. 1).

З вищенаведеної таблиці можна зробити висновок, що серед екіпажів атомарин ТОФ коефіцієнт навантаження $K_n = 1 : K_k$ для ПЧ 659Т пр. був найвищим на 1980 рік.

ТТХ субмарини 659Т пр. (Калиниченко А. А. 2008: 145-147), (Тактичний формуляр): довжина – 112,8 м, ширина – 9,8 м (по стабілізаторам – 12,4 м); водотонажність: надводна – 3650 т, підводна – 4600 т; швидкість: надводна – 17 вузлів, підводна – 25 вузлів; робоча глибина занурення – 240 м; автономність – 50 діб за запасами провізії й регенерації (додатково – 8 діб аварійного запасу). Атомохід мав дев'ять відсіків: 1-й торпедний, 2-й акумуляторний (з торпедною

Таблиця 1

Укомплектованість 4-ї флотилії підводних човнів ТОФ станом на 1980 р.

З'єднання	Проект	Кількість ПЧ	Кількість екіпажів	Кк, коефіцієнт комплектації	Загальне відношення кількості екіпажів до ПЧ
4 флотилія ПЧ ТОФ					
21 дивізія (рпкСП)	667Б	5	9	9:5=1,8	12:7=1,7 (рпкСП-ракетний підводний крейсер стратегічного призначення)
	667А	2	3	3:2=1,5	
26 дивізія (пчат)	659Т	5	5	5:5=1	5:5=1 (пчат-підводний човен атомний торпедний)
29 дивізія (пчарк, пчдрк)	675МК	4	5	5:4=1,25	9:8=1,125 (пчарк-підводний човен атомний з крилатими ракетами, пчдрк-підводний човен дизельний з крилатими ракетами,)
	651	4	4	4:4=1	
45 дивізія 2-ї флотилії ПЧ ТОФ (для порівняння)					
45 дивізія (пчат)	627А	3	4	4:3=1,33	16:10=1,6 (пчат-підводний човен атомний торпедний)
	671В	3	5	5:3=1,67	
	671РТМ	4	7	7:4=1,75	

палубою), 3-й центральний пост, 4-й дизель-генераторний, 5-й реакторний, 6-й турбінний, 7-й електротехнічний, 8-й допоміжних механізмів, 9-й торпедний. Головна енергетична установка складалася з 2-х водо-водяних 4-х контурних реакторів ВМ-А з активними зонами ВМ-2АГ потужністю 70 Мвт кожна, 8-ми парогенераторів на кожен борт; 2-х ГТЗА потужністю по 19500 к. с.; двох валопроводів, яких вінчали 2 п'ятилопасні гребні гвинти у насадках та систем (циркуляційної, конденсатно-живельної, газу високого тиску з компенсаторами об'єму води 1-го контуру, масляної

тощо). Основна силова мережа постійного струму напругою 175-320 вольт складалась з наступних джерел електричної енергії: акумуляторної батареї з двох груп по 112 свинцево-кислотних елементів 426-II з водяним охолодженням та механічним перемішуванням електроліту, 2-х «навішаних» двоякірних турбогенераторів ГПМ-21, двох дизель-генераторів ПГ 117 (дизелі М-820) та 2-х гребних електричних двигунів ПГ 116. Допоміжне обладнання складало 2 пароежекторні холодильні машини Е-250 (носова) та Е-320 (кормова), 2 двокорпусні опріснювача морської води ОВС-1, 3 електричних компресори повітря високого тиску (ПВТ) ЕК-10, 2 головних центробіжних насоса осушування 6МВх2 та 3 поршньові водовідливні помпи 2П-1 і однієї 2П-2, апарати для видалення сміття з-під води (ДУК) та постановки дрейфуючих приборів гідроакустичної протидії ГП-1, МГ-34М (ВПС) та систем: занурення і сплиття, диферентної, вентиляції, гідравліки, повітря середнього тиску.

Коллективними аварійно-рятувальними засобами, системами пожежегасіння та попередження вибуху торпед були: аварійно-буксирний пристрій, 2 аварійно-сигнальні буї, 4 штокові пристрої ШУ-200 для під'йому затонувшого ПЧ, 6 рятувальних плотів ПСН-10, 3 люки виходу з міцного корпусу (1-й, 3-й, 8-й відсіки), гідроакустичний маяк МГС-29, загально-корабельні пожежні системи ВПЛ-59 (повітрянно-пінна) та ЛОХ (хімічна об'ємного пожежегасіння), система зрошення стелажного торпедного боєзапасу – ЕСАП-3Б, цистерна вогнеприпасів та системи аварійного стравлювання кисню та викиду МПВ з торпед.

Озброєння атомарини складалося з 4-х 53-см носових торпедних апаратів ГС-200 (глибина стрільби 200 м), 2-х носових та 2-х кормових малогабаритних торпедних апаратів ГС-250 (глибина стрільби 250 м) та 32-х торпед (по 5 на кожний 53-см ТА (20 од. 53-65К, з них 2 з СБЧ ТВ-10) та по 3 на кожний 40-см МГТА (10 т-д СЕТ-72 та два МГ-44)). Для забезпечення стрільбових даних на ПЧ була встановлена система приладів управління торпедною стрільбою (ПУТС) «Ленінград» та приставка «Диск-М». Для контролю за

станом 53-см ТА та управління системою швидкого заряджання існувала апаратура «Сингіль». Технічні засоби кораблеводіння включали: навігаційний комплекс «Сила-Н» у складі 2-х гірокомпасів «Курс-5», гіроазимута, гіровертикалі; астронавігаційний комплекс «Ліра» з власною гіровертикаллю; командирський (ПЗНГ-9) та зенітний (ПЗНГ-10) перископи; корабельні прийоминдикатори КПІ-4, КПФ, АРП-53 з КІ-55, 2-х ехолотів НЕЛ-5, ехокригоміра ЕЛ-1, автопрокладчика. Система «Турмалін» забезпечувала стабілізацію руху (зависання) на глибині та аварійного всплиття на поверхню. Управління по курсу та глибині забезпечувалось гідравлічним, електричним та ручним засобами і по підводному кабелю. Засоби зв'язку та РТС складались з наступних станцій, приладів та пристроїв: *гідроакустика*: носова ШПС МГ-10, бортова ШПС МГ-20 «Кит», ГАС МГ-200 «Арктика», ГЛС пошуку мін «Плутоній», станція ОГС та ЗПС МГ-25, станція виміру швидкості звуку МГ-23 «Береста», індикатор кавітації гребних гвинтів КІ-601; *радіотехніка*: РЛК-101 «Альбатрос», ПС «Накат-М» з відповідачем «Хром-КМ»; *радіозв'язок*: КХ радіопередавачі Р-651 «Іскра» та Р-654 «Окунь», два КХ радіоприймача Р-758 «Брусніка», СДХ радіоприймач Р-756 «Глибина», СХ-КХ радіоприймач «Волна», УКХ радіостанція Р-619 «Графіт» (Р-625 «Мімоза»), апаратура ЗАС «Ключ», «Кортик», «Весна-3МТ», апаратура СБД «Акула», прийоми-передаючі радіоантени «Іва», «ВАН-С», «Штирь», прийомна антена «Рамка», буксируєма антена «Параван».

Вищенаведене озброєння, при умові укомплектованості та відпрацьованості екіпажу і задовільного технічного стану корабля, дозволяло використовувати тихоокеанські атомні торпедні підводні човни першого покоління (5 од.-659Т, 4 од.-627А) для протидії авіаносним багатоцільовим (АМГ), оперативно-ракетним (ОРГ), бойовим амфібійним (БАГ) групам та конвоям (КОН), а в деяких випадках і проти ПЛАРБ 15-ї ескадри ВМС США (передовий пункт базування бухта Апра о. Гуам), зокрема у 1980 р.

Атомний торпедний підводний човен К-122 у цей час вже закінчував бойову службу у Філіпінському морі неподалік від острова

Окінава та очікував наказу з Командного пункту Тихоокеанського флоту про повернення до бази. Підводний човен напружено експлуатувався і потребував відновлювального ремонту. Політичні чинники 1979 р.: збройний китайсько-в'єтнамський інцидент та ввід 40-ї армії ЗС СРСР в Афганістан, поруч з проблемами ПЧ К-45 (мікротеча по гільзі кришки реактору) і ПЧ К-66 («підпалена» активна зона ВМ-2АГ) 26-ї дивізії разом з небоєздатними атомоходами 627А пр. 45-ї дивізії (К-42 – ремонт після зіткнення з танкером «Силует», К-133 - течія 3-го контуру та К-115 - течія 1-го контуру), змусили командування ТОФ вирішити проблему наряду бойових служб за рахунок К-122, хоча у морехідному стані були камчатський ПЧ К-14 та приморський ПЧ К-59 з значно меншою бойовою напруженістю (табл. 2).

Таблиця

2 Графік бойової напруженості підводних човнів 659Т пр. після модернізації по 1980 рік

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
К-122	БСм				БСм	<u>БСв</u>			БСм	БСм	БСм
К-45	М.659Т		БСм				БСм	<u>БСв</u>			
К-59	М.659Т		БСм	БСм	БСм	<u>БСв</u>					
К-66	Модернізація в 659Т				БСм	БСм			БСм		БСм
К-151			Модернізація в 659Т				БСм		<u>БСв</u>	2-БСм	<u>БСв</u>
Політичні чинники			А-ВВ		І-ПВ					К-ВК	
Примітка: БСм – мала бойова служба, <u>БСв</u> – велика бойова служба, М.659Т – модернізація, А-ВВ – Американсько-В'єтнамська війна, І-ПВ Індійсько-Пакистанська війна (Бангладеш), К-ВК Китайсько-В'єтнамський воєнний конфлікт.											

Не відремонтована техніка «скисла» 19.08.1980, коли запалала апаратура гідроакустичної станції МГ-200 на БП-32. Пожежу вдалося швидко загасити. Задимлене повітря через компресори «загнали» в балони груп ПВТ (повітря високого тиску), а через шахту РКП

(робота компресора під водою) з перископного положення у аварійний та суміжний відсіки увірвалось атмосферне повітря. Використані в пожежі засоби індивідуального захисту органів дихання у центральному посту були замінені за рахунок кормових відсіків, щоб забезпечити несення вахти по бойовій готовності № 2.

Таблиця 3

Адміністративна організація ПЧ 659Т пр. (ШДК в/ч 87336, 1980)

НСЧ КОМАНДИР АТОМНОГО ТОРПЕДНОГО ПІДВОДНОГО ЧОВНА 659Т пр.								
Офіцери	СПК			ЗКПЧ			ПК	
5								
Офіцери	К-р БЧ-1		К-р БЧ-3		К-р БЧ-4,РТС			
	КЕНГ							
<u>Мічмани</u>	СКРС	СКЕШ	СКТ	СКЕТ	СКГА	СКРМ	СКРТ	
Мічмани та матроси	СтРС - 2	СтЕШ	СтТ - 2	СтЕТ	СтГА - 2	СтРМ	СтРТ	СтРТ ЗАС
	РС - 3	ЕШ	Т - 2		ГА - 3	РМ	РТ - 2	РТ ЗАС
Кількість в підрозд.	6	4	5	2	6	3	6	
	11		8		16			
Офіцери	К-р БЧ-5							
	КД-1				КД-2		КД-3	
	КТГ	КГСТр	ККПіА	5-КГДУ		КЕТГ		
<u>Мічмани</u>	СКТ	СКСТр			СКМ	СКЕ	СКТр	СКРФ
Мічмани та матроси	Ст.Тб - 4	Ст.СТр	СтКПіА		СтМ	СтЕ - 3	СтТр - 2	СтРФ
	Тб - 6	СТр	КПіА		М	Е - 6	Тр - 4	РФ
Кількість в підрозд.	15	4	3	5	3	11	7	3
	28				15		11	
Офіцери	НХС			НМС				
Мічмани							СКС	
	СтХС						СтБФ + СтБВ	
	СтХД						СтКок	
Матроси							Кок	
Кількість	3			1			5	

Скорочення: СПК – старший помічник командира, ПК – помічник командира, ЗКПЧ – заступник командира з політичної частини, К-р БЧ – командир бойової частини, НХС – начальник хімічної служби, НМС – начальник медичної служби, КД – командир дивізіону, КЕНГ – командир електро-навігаційної групи, КТГ – командир турбінної групи, КГДУ – командир групи дистанційного управління, ККПіА – командир групи КПіА, КЕТГ – командир електро-технічної групи, НСЧ – начальник таємної частини, СК – старшина команди, Ст. – старший спеціаліст, РС – рульовий-сигнальщик, ЕШ – електрик штурманський, ЕТ – електрик торпедний, Е – електрик, Т – торпедист, Тб – турбініст, Тр – трюмний, СТр – спец.трюмний, РФ – рефрижераторщик, М – моторист, РТ – радіотелеграфіст, ЗАС – утаємничений радіозв’язок, РМ – радіометрист, ГА – гідроакустик, КПіА – спеціаліст з контрольно-вимірювальних приладів, ХС – хімік-санінструктор, ХД – хімік-дозиметрист, БФ – баталер-фінансист, БВ – баталер речовий.

Штат: 23 – офіцера, 14 – старшин команд + НСЧ = 15, 66 – старші спеціалісти та спеціалісти. Всього по штату – 104 військовослужбовця.

Прикомандировані: 1. НШ-26; 2. ПЕМЖ - помічник начальника ЕМС дивізії по живучості, 3. ОО КДБ, 4. ОСНАЗ, 5. 2 курсанта ТОВВМУ ім.С.О.Макарова (Верьвовчкін в БЧ-1 та Романів в БЧ-3). **Всього:** 110 в/с.

Про обставини виходу у позапланову «автономку» з наспіх доукомплектованим екіпажем з інших субмарин свідчить офіцер штабу 26-ї дивізії М. І. Астапович (див. табл.3).

«20 августа 1980 года (мск – О.К.) на боевой службе в Филиппинском море произошел сильный пожар на К-122. Погибли люди. Надо сказать, что на боевую службу должна была идти камчатская апл 627 проекта, которая была снята с плана БС из-за течи реактора. Авария и в самом деле серьезная. Вместо аварийной апл командование ТОФ приказало готовить к выходу К-122, которая завершала длительный ремонт в СРЗ-30 (Чажма)» (Астапович М. И. 2017).

Власне хід подій 21 серпня 1980 року (за місцевим часом) на ПЧ К-122 під час аварії викладено автором (Калініченко О. О., Калініченко З. О. 1998), (Калиниченко А. А. 2008: 14-44), (Калініченко О. О. та ін. 2015: 59-82), (Калініченко О. О. 2019: 97-100). Звернімо увагу лише на конструктивні недоліки, як-то:

по-перше, помилка якогось кабінентного раціоналізатора (справа в тому, що через відсіки проходять трубопроводи системи ПВТ-1 та ПВТ-2 для подачі повітря високого тиску у свій чи суміжний відсіки, щоб створити необхідний підпір повітря на випадок надходження забортної води. Однаковий матеріал сідельця та клапана в умовах звичайної експлуатації призводив до «прикипання» цих елементів один до одного. Якийсь «розумник-науковець» подав пропозицію, щоб деталь клапанчука зробити з біметалу, а сам корпус з сідельцем залишити латунним. «Прикипання» позбулися, але... Але коефіцієнт температурного розширення у різних матеріалів є різним! Тому при пожежі, яка супроводжувалася високим нагрівом усіх металевих частин аварійного відсіку сталося так, що між клапанчуком та сідельцем клапану подачі ПВТ в аварійний відсік з'явився зазор через який повітря з груп балонів ПВТ «рвонуло» у відсічне полум'я, підтримуючи й роздмухуючи пожежу);

по-друге, схема основної силової мережі 175-320 в постійного струму конструктивно не дозволяла обезструмлювати електричний відсік одночас залишаючи під напругою інші споживачі у носових відсіках, що не дозволяло залучати аварійні джерела живлення

(дизель-генератори та акумуляторну батарею) виключаючи подачу струму у аварійний відсік (7 – електротехнічний).

Внаслідок вищенаведеного 62 підводника (7-й, 8-й, 9-й відсіки), що вдвічі перевищувало штатну чисельність цих відсіків включно з ПУ ГЕУ по БГ-1, залишились відрізаними від решти екіпажу.

Розповсюджена хибна думка, що загинувшими були переважно моряки строкової служби, які тільки но прийшли з Учбового загону на ПЧ К-122, не витримує жодної критики якщо проаналізувати день народження, а відповідно, й рік призову кожного з них: 1977/ІІ – 3 в/с., 1978/І – 3 в/с, 1978/ІІ – 3 в/с, 1979/І – 1 в/с, 1979/ІІ – 3 в/с. Аналізуючи фаховий склад загиблих (5 в/с – Д-3, 4 в/с – Д-2, 2 в/с – Д-1, 1 в/с – БЧ-3, 1 в/с – БЧ-4, 1 в/с – Сл. «С») можна зробити висновок, що найбільше моряків загинуло з дивізіону живучості вочевидь внаслідок тренування у 8-му відсіку, де знаходились відповідні механізми цього підрозділу: кормовий ГОН 6МВх2, ДУК, ВПС, кормова холодильна машина Е-320 та кормова станція ВПЛ-59.

Безумовно, скупчення основного складу електро-механічної бойової частини у кормових відсіках під час тренувань на діючій мат.частині об'єктивно створило передумови до нестачі індивідуальних засобів захисту наслідком чого стали незворотні жертви під час аварії (див. табл. 4).

Таблиця 4

Оперативна організація атомного торпедного підводного човна 659Т (ШДК 87336, 1980)

по Бойовій готовності №-1 (БГ-1)									
№ відсіку	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ком-р відсіку	К-рБЧ-3	КГДУ-3	КД-3	КЕТГ	КГСТр	КТГ	КД-2	КГДУ-4	КГДУ-5
ГКП, ЗКП у підводному положенні			ГКП (К-рПЧ, СПК, ЗКПЧ)						ЗКП (ПК)
Командні пункти БЧ БЧ та БП служб «Х», «М», «С»	КП-3	БП-2«М» БП-2«С»	КП-1, КП-4-РТС, КП-5/1				КП-5/2, КП «М», КП «Х», БП 7«Х»	БП 8«С»	
БП,БП БЧ-1	БП-11		БП-31, БП-36, БП-37, БП-01						БП-91, БП-96
БП,БП БЧ-3	БП-13	БП-23	БП-33						БП-93

БП,БП БЧ-4, РТС			БІП, БП-32, БП-34, БП-39, БП-04						
БП,БП БЧ-5	БП-1	БП-2	БП-3	БП-4		БП-6		БП-8	БП-9
			БП-35	БП-45	БП-55	БП-65	БП-75	БП-85	
число в/с	7	5	38	7	4	15	14	8	6
Примітка: Нумерація командних пунктів (КП) відповідає позначенню бойових частин та служб. Нумерація бойових постів (БП) подана у відповідності з додатком 1 до Корабельного Статуту ВМФ СРСР 1986 року (стор.413).									
по Бойовій готовності №-2 (БГ-2)									
№ відсіку	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ГКП, КП БП служб			ГКП, КП-1, КП-5/1, БІП, БП-32, БП-39				КП-5/2, БП «Х»	БП «С»	
БП бойових частин	БП-13	БП-2	БП-31/БП-01, БП-34, БП-36/БП-04, БП-37, БП-35, БП-3	БП-4	БП-55	БП-6, БП-65	БП-75	БП-8	БП-93
число в/с	1	1	15	1	1	5	7	2	1
Примітка: Вахтений командир, вахтений штурман та бойова зміна на чолі з вахтеним офіцером у складі: вахтений інженер-механік, 2 вахтенних КГДУ та вахтенні на БП,БП. У вахтенного командира та вахтенного штурмана – двозмінка. Загалом 34 військовослужбовця в одній бойовій зміні.									

Власне рятувальна операція розпочалась з приходу учбово-виробничого судна (далі - НВС) «Меридіан», а затим плавбази підводних човнів (далі - ПБ) «Бородіно». На ній прибули потрібні берегові заводські спеціалісти та частина екіпажу К-151, повернення якого з «автономки» ми забезпечували при нашому розгортанні, перевіряючи відсутність стеження за ним. На плавбазі прийшов і командувач нашою флотилією віце-адмірал В.Г. Белашев (перший командир К-45, першого атомного підводного човна ТОФ). З'явився флотський зв'язок і першим наказом постала вимога про негайне повернення «комісара» капітана 2 рангу М. Реви з каюти білосніжного лайнера НВС «Меридіан» на місток аварійного підводного човна. Сам М. Рева навідріз відмовився повертатися на підводний човен і лише персональна телеграма Члена Військової Ради – Начальника політуправління ТОФ віце-адмірала В. Сабанєєва примусила його згадати і про офіцерську честь і про партійний обов'язок.

Через шланги з морського буксиру МБ-21 на підводному човні поповнили запаси ПВТ, заводські спеціалісти «кинули времянку» та, запустивши дизель-генератор, дали електричний струм в носові

відсіки, що дало можливість почати вентиляцію підводного човна. Завівши буксирну брагу через носові ШУ-200, аварійна субмарина на буксирі під прапором командувача флотилії у супроводі ПБ «Бородіно» та під наглядом японців рушила додому (див. рис.1).

Рис.1 Аварійний атомний ПЧ К-122 на буксирі у супроводі японського корабля та літака повертається до місця постійної дислокації (фото з архіву автора)

При переході з Філіппінського у Східно-Китайське море ми увійшли в японські територіальні води. А на виході з тервод нас вже чекали чергові сили ТОФ: БПК «Петропавловськ» 1134Б пр. під прапором першого заступника Головнокомандувача ВМФ адмірала М. Смірнова та СКР «Грознящий» 1135 пр. під прапором першого заступника командувача ТОФ віце-адмірала М. Ясакова.

Вищим керівництвом була оперативно надана всебічна допомога, яка дозволила не втратити субмарину в океані.

В базі субмарину зустрів випускник ВАГШ (Воєнна академія Генерального штабу ЗС СРСР) Ю. І. Шуманін, для якого посада командира 26-ї дивізії була лише трампліном до вищих зірок (у 1981 р. він здасть посаду Ю. О. Самойлову, «просковзнувши» між двох аварій) (Конев А. В. 2008: 139-141). КД-26 довго не розбирався і призначив винуватцями трагедії підводників К-122. Почались

багатоденні допити. «Флотоводці» списали провину на буцім-то невідготовлений екіпаж, який останні три роки «не вилазив» з бойових служб разом з К-151 (див. табл. 2) і врятував свій підводний човен, на відміну від К-8 (11.04.1970), К-219 (6.10.1986), К-278 (7.04.1989) (Осипенко Л. Г. та ін. 1994: 210-213, 224-231, 233-244], (Поливанов В. Т. 2003: 144-164, 179-190). Зі своїх посад були зняті капітан 1 рангу Г.М. Заварухін, капітан 2 рангу Г. М. Сизов, капітан 2 рангу Ю. О. Шликов, капітан 3 рангу В. Рибкін, капітан-лейтенант В. Савенков. Але «руководящая и направляющая» заступилась за своїх функціонерів ЗКПЧ М. Реву та парторга Захарова, які проявили боягузництво під час аварії.

На відміну від зорепаду нагород та квартир для особового складу корабельно-катерної групи ВМС ЗС України, що попала у полон 25 листопада 2018 року, екіпажу ПЧ К-122 дісталися лише звинувачення.

Новий командир БЧ-5 К-122 капітан 3 рангу Валентин Шніцер, при стоянці аварійної субмарини у заводі, знайшов запечені кабелі основної силової мережі та тріщину у міцному корпусі. Друга авторитетна комісія дійшла висновку, що основною причиною аварії стали конструктивні недоліки цього проекту. Але нема людини – нема проблеми і зоря В. Шніцера швиденько закотилася. Аварію утаємничили. Досвід екіпажу К-122 з боротьби за живучість при об'ємній пожежі проігнорували. Відплата не забарилася:

7 лютого 1981 р., бумерангом, в авіакатастрофі загинуло вище командування, причетне до трагедії К-122, а саме: Командувач ТОФ адмірал Е. М. Спірідонов, Начальник політуправління ТОФ віце-адмірал В. Д. Сабанєєв, Заступник Командувача – начальник управління бойової підготовки ТОФ контр-адмірал В. Я. Корбан, Заступник НШ ТОФ – начальник оперативного управління контр-адмірал Ф. А. Митрофанов та все керівництво 4-ї флотилії ПЧ ТОФ: Командувач віце-адмірал В. Г. Белашев, Начальник штабу контр-адмірал Р. І. Пирожков (колишній КД-26), Член Військової ради – Начальник політвідділу капітан 1 рангу В. І. Півоев.

18.06.1984 за три доби до повернення з бойової служби спалахнув електротехнічний відсік К-131 (675 пр. Північний флот). Загинуло 13 підводників. У 1985 р. вже три атомарини загинули в «радіаційному попелі» (10 серпня – К-431 пр.675 МК; 29 вересня – К-175 пр.675 МК; 29 грудня – К-314 пр.671В). 7.04.1989 запалав і затонув новітній глибоководний атомний підводний човен К-278. Загинуло 42 підводника. Останні 3 субмарини загинули при поверненні з бойової служби. А «флотоводці»? Ю. І. Шуманін став Командуючим Камчатської флотилії різнорідних сил, отримав військове звання віце-адмірала (загинув 7.05.1993). До речі, після загибелі К-219, віце-адмірал Ю. М. Патрушев з посади Командувача 3-ї флотилії ПЧ став Начальником штабу Північного флоту. О. О. Єрофеев, «втопивши» 24.06.1983 ПЧ К-429 670 проекту («вигнана» у море, знаходячись на ремонті у заводі з 40 відсотками штатного екіпажу), через ВАГШ стає командувачем 1-ї флотилії ПЧ, а «втопивши» К-278, стає Начальником штабу Північного флоту з відповідною кількістю адміральських зірок на погонах, а згодом і Командувачем Північного флоту (Калиниченко А. А. 2008: 138-140).

А що з відповідальністю «флотоводців» сучасних ВМС ЗС України?

Висновки. Таким чином спогади інших учасників аварії, зокрема КЕНГ лейтенанта Валерія Битко, мічманів Віктора Іванова і Валерія Соломіна (з Зеленого Клину), Вячеслава Єрмолаєва (БН Р-39-19 - з Сибіру) та колишніх командирів підводних човнів, які спілкувались з Г. М. Сизовим після аварії, зокрема А. Ф. Коп'йова та В. Д. Рязанцева (Калініченко О. О. та ін. 2015: 63-64, 70, 76, 79), [Калініченко О. О. 2019: 98-99, 114), (Рязанцев В. Д. 2005), (Терещенко А. Я. 2011: 128-140) дозволяють досить достовірно відтворити події 40-літньої давнини і **виявити наступні недоліки**, а саме:

1. Схема основної силової мережі 659Т проекту не передбачала можливості знеструмити 7-й аварійний відсік інакше, ніж відключити акумуляторну батарею, що, у свою чергу, не дозволяло її використовувати для забезпечення роботи технічних засобів.

2. Неукомплектованість 26-ї дивізії атомаринами до повного штату, наряду з відсутністю резервного екіпажу 659Т проекту (розформований у 1974 р.), при нормі знаходження не менше 70 % підводних човнів у силах постійної готовності, не дозволяла своєчасно відпочивати екіпажам, не кажучи вже про тренування в Учбовому центрі ВМФ, що вплинуло на боєготовність екіпажу К-122 і призвело до трагедії.

3. Нові командир підводного човна та його старший помічник, хоч і були допущені до самостійного керування ПЧ пр.659Т, але заздалегідь не «сплавалися» з екіпажем, який до того ж був розукомплектований в ремонті.

4. КД-26, готуючись до переходу на іншу посаду, проігнорував незадовільний технічний стан К-122 і в угоду «зверхникам» «викинув» субмарину в автономку з СРЗ-30, незважаючи на письмовий рапорт командира підводного човна Г. Сизова з цього приводу, що врятувало останнього від тюрми.

5. Нове керівництво підводного човна разом з офіцерами штабу 26-ї дивізії волюнтаристським рішенням ініціювало тренування на бойових постах з діючою матеріальною частиною послідовно тричі протягом доби, у т. ч. й в позаплановий час, що й привело до спалаху турбогенератора при переводі електроживлення з одного на інший борт.

6. Більша частина загиблих підводників кормових відсіків не мала дихальних апаратів тому що останні були передислоковані у центральний пост після пожежі гідроакустичної станції напередодні, запасні регенеративні патрони танкової модифікації не підходили до штатних ізолюючих протигазів, шлем-маски не були обладнані переговорними пристроями.

7. Партійні функціонери (ЗКПЧ та парторг) замість того, щоб мобілізувати екіпаж в умовах небезпеки, проявили самі низькі людські якості, недостойні моряка-підводника.

8. «Кадрова чехарда» у 26-й дивізії, коли з 1980 по 1981 рік змінилось три командири дивізії призвела 10.09.1981 до зіткнення ПЧ

К-45 з СРТМ «Новокачалінськ» з КД-26 на борту (Конев А. В. 2008: 139-140)!

Позитивними аспектами аварії тихоокеанського атомоходу є те, що:

1. На відміну від радянських атомоходів К-8, К-219, К-278, які затонули на бойовій службі, екіпаж К-122 врятував свій корабель та забезпечив радіаційну безпеку довкілля.

2. Командир аварійного відсіку капітан 3 рангу М. Трушков свідомо відправив у безпечне місце матроса-новачка і тим самим врятував йому життя.

3. Командування аварійного підводного човна прийняло дієві заходи проти можливого захоплення субмарини супротивником, об'явивши «Загрозу ПДСЗ».

4. Командування Тихоокеанського флоту та ВМФ своєчасно відреагувало на аварійний сигнал біди, залучило до рятувальної операції перше-ліпше цивільне судно НВС «Меридіан» ММФ, вислало допомогу (ПБ «Бородіно», МБ-21, БПК «Петропавловськ», СКР «Грозящий») і забезпечило ескортування та буксировку аварійного атомного підводного човна до місця базування.

Примітка: Таблиці 1-4 розроблені автором, ґрунтуючись 13-річним досвідом офіцерської підводної служби, участі в ліквідації аварії на К-122 та допуском до самостійного керування проектами атомних субмарин 627А і 667АУ.

Перспективи подальших досліджень (в даному напрямку) - порівняння дій екіпажу ПЧ К-122 та вищого командування з діями особового складу ВМС ЗС України, причетними до полонення 24-х моряків та захоплення 2-х МБАКів і буксира 25 листопада 2018 р. силовими структурами Російської Федерації під час міжбазового переходу української катерної групи ВМС з Одеси до Бердянська.

На жаль ця стаття-попередження про трагедію атомної субмарини К-122 не була своєчасно опублікована у фахових воєнно-наукових журналах Львова та Києва і 26 вересня 2020 р. Всеукраїнський траур по 26 загиблим лицарям п'ятого океану в

черговий раз підтвердив сумну статистику катастроф, авторами яких є нехлюйство владноможців до свого війська.

Список використаних джерел і літератури:

Астапович, 2017 – Астапович М. И. Штаб 26 дивизии пл ТОФ / Астапович М.И. сайт «Автономка». URL: <http://podplav.ru/vospominaniya/1563-shtab-26-divizii-pl-tof.html> [Електронний ресурс] Дата звернення: 22.04.2017 (рос.).

Калініченко, 1998 – Калініченко О. О., Калініченко З. О. Трагедия ПЛ «К-122». Одесса, Юг, 1998 / ч.1 - №-132 (14563) от 21.08.1998; ч.2 - №-134 (14565) от 26.08.1998; ч.3 - №-135 (14566) от 28.08.1998; ч.4 - №-137 (14568) от 01.09.1998.

Калиниченко, 2008. – Калиниченко А. А. Созвездие Командора. Одесса: Астропринт, 2008. 288 с.

Калініченко, 2015. – Калініченко О. О. та ін. Океанами Арея. Одеса: КП ОМД, 2015. 324 с.

Калініченко, 2019. – Калініченко О. О. Кордон. Бібліографія і листування як археографічне джерело витоків російсько-українського протистояння на прикладі ветеранів-підводників. Одеса: КП ОМД, 2019. 168 с.

Конев, 2008. – Конев А. В. Первый атомоход Тихоокеанского флота К-45: люди и судьбы. Владивосток: ДВГТУ, 2008. 288 с. (рос.).

Осипенко, 1994. – Осипенко Л.Г., Жильцов Л.М., Мормуль Н.Г. Атомная подводная эпопея. Москва: изд-во А/О «БОРГЕС», 1994. 352 с.

Поливанов, 2003 – Поливанов В. Т. «SOS из глубины». Санкт-Петербург: АНО НПО «Мир и Семья», 2003. 210 с.

Ризнич, 1910. – Ризнич И. И. Подводные лодки в морской войне. Санкт-Петербург, 1910. Из бездны вод. Москва, 1990. С.76-84. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/fromunder/03.html>; <https://refdb.ru/look/2037391-p6-7.html>; <https://genrogge.ru/submariner/3-1.htm>; <https://litlife.club/books/51909/read?page=13-15> (рос.).

Розклад КП і БП – Розклад командних пунктів та бойових постів великого атомного торпедного підводного човна К-122 пр.659Т.

Рязанцев, 2005. – Рязанцев В. Д. В кильватерном строю за смертью. URL: https://royallib.com/book/ryazantsev_valeriy/v_kilvaternom_stroyu_za_smertyu.html

Simon, 1930. – Simon Like, Herbert Corey. Submarine. The Autobiography Of Simon Like. As told by Herbert Corey. London-New York, 1930. 332 pgs.

Тактичний формуляр – Тактичний формуляр великого атомного торпедного підводного човна К-122 пр.659Т.

Терещенко, 2011. – Терещенко А. Я. Восточный бастион. Харьков: «Фарватер submarines», 2011. 300 с. (рос.).

Храмцов, 1999. – Храмцов В. С. Почему ядерная катастрофа в Приморье не предупредила Чернобыль? / Ядерная авария в бухте Чажма. Военно-технический альманах «Тайфун», №-16 (1999 – 04) (рос.).

ШДК 87336, 1980 – Штатно-посадова книга військової частини 87336 за станом на 1980 рік.

References

Astapovich, 2017 – Astapovich M. I. Shtab 26 dyvyzyy pl TOF [Headquarters of the 26th division of the Pacific Fleet]. / Astapovich M.I. Memory, the site “Autonomka” / URL: <http://podplav.ru/vospominaniya/1563-shtab-26-divizii-pl-tof.html> [Electronic resource] Date of beast: 04/22/2017 [Russian].

Kalinichenko, 1998 – Kalinichenko O. O., Kalinichenko O. O. Trahedyya PL «K-122» [The tragedy of the submarine "K-122"]. / Odessa, “Yug”, 1998 / part 1 - No.-132 (14563) from 08.21.1998; part 2 - No. 134 (14565) from 08/26/1998; Part 3 - No.-135(14566) from 08/28/1998; Part 4 - No. 137 (14568) from 09/01/1998. [Russian].

Kalinichenko, 2008 – Kalinichenko A. A. Sozvezdye Komandora [Constellation of the Commander]. Odessa: Astroprint, 2008. 288 p. [Russian].

Kalinichenko, 2015 – Kalinichenko O. O. etc. Okeanamy Areya. [By Oceans of the Area]. Odesa: KP OMD, 2015. 324 p. [Ukrainian and Russian].

Kalinichenko, 2019 – Kalinichenko O. O. Kordon. Bibliografiya i lystuvannya yak arkeohrafichne dzherelo vytokiv rosiys'ko-ukrayins'koho protystoyannya na prykladi veteraniv-pidvodnykiv. [Border. Bibliography and correspondence as an archeographic source of the origins of the Russian-Ukrainian confrontation on the example of veteran submariners]. Odesa: KP OMD, 2019. 168 p. [Ukrainian and Russian].

Konev, 2008 – Konev A. V. Pervyy atomokhod Tikhookeanskogo flota K-45: lyudi i sud'by [The first nuclear-powered submarine of the Pacific Fleet K-45: people and fate] / A.V. Konev. Vladivostok: DVG TU [FESU], 2008. 288 p. [Russian].

Osipenko et al., 1994 – Osipenko L.G., Zhiltsov L.M., Mormul N.G. Atomnaya podvodnaya epopeya. [Atomic underwater epic]. Moscow.: Publishing house A / O "BORGES", 1994. 352 p. [Russian].

Polivanov, 2003 – Polivanov V. T. «SOS iz glubiny». ["SOS from the depths."] St. Petersburg: ANO NPO "Mir and Family", 2003. 210 p. [Russian].

Riznich, 1910 – Riznich I. I. Podvodnyye lodki v morskoy voyne. [Submarines in naval warfare]. St. Petersburg, 1910 // From the abyss of waters. Moscow, 1990. P. 76-84. / URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/fromunder/03.html>; <https://refdb.ru/look/2037391-p6-7.html>; <https://genrogge.ru/submariner/3-1.htm>; <https://litlife.club/books/51909/read?page=13-15> [Russian].

List SSN K-122 – List of the Command and Combat posts SSN K-122 type 659T.

Ryazantsev, 2005 – Ryazantsev V.D. V kil'vaternom stroyu za smert'yu. [In the wake formation for death]. // URL: https://royallib.com/book/ryazantsev_valeriy/v_kilvaternom_stroyu_za_smertyu.html [Russian].

Simon, 1930. – Simon Like, Herbert Corey. Submarine The Autobiography Of Simon Like. As told by Herbert Corey. London-New York, 1930.332 p. [English].

TF 659T – Tactical form of the SSN K-122 type 659T.

Tereshchenko, 2011 – Tereshchenko A.Ya. Vostochnyy bastion [Eastern bastion]. Kharkov: “Fairway submarines”, 2011. 300 p. [Russian].

Khramtsov, 1999 – Khramtsov V.S. Pochemu yadernaya katastrofa v Primor'ye ne predupredila Chernobyl'? [Why the nuclear disaster in Primorye did not prevent Chernobyl?] // Yadernaya avariya v bukhte Chazhma [Nuclear accident in Chazhma Bay] / Military-technical almanac "Typhoon", No.-16 (1999 - 04) [Russian].

SB 87336 – Staffing book SSN K-122 (87336) at 1980.

УДК 069:378.4(091)
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250082

Валерій Левченко,
orcid.org/0000-0001-6907-7768
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету
(Україна, Одеса)
levchenko_lav@ukr.net

Галина Левченко,
orcid.org/0000-0003-4477-6364
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
levchenkoukrlav@ukr.net

З ІСТОРІЇ МУЗЕЇВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: СТАНОВЛЕННЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ДОЛЯ

Анотація

На основі наукової літератури, опублікованих документів і вперше введених у науковий обіг історичних джерел зроблено спробу висвітлити історію формування та функціонування музейної мережі Імператорського Новоросійського університету (1865–1920). У статті розкрито законодавчі та організаційні засади становлення музейної справи в університеті, охарактеризовано діяльність керівників та співробітників музеїв університету з комплектування, обробки, зберігання, експонування та використання музейних колекцій у науково-освітньому процесі. Охарактеризовано діяльність, профіль та відомчу належність музеїв, їх фінансування та джерела формування фондів. Фонди музеїв ділилися на експозиційні, навчальні та наукові, а у розподілі акцентів між цими комплексами більше уваги приділялося науковій та навчальній значущості набутих артефактів. Усі завідувачі музею були представниками викладацького складу факультетів університету. Вони відігравали провідну роль у навчально-методичній та науково-організаційній діяльності музеїв. Їхня наукова спадщина є складовою генези багатьох галузей науки. У діяльності музеїв відзначалися спади та підйоми, спричинені насамперед нестабільністю фінансування з боку керівництва університету. Залежність від випадкових обставин та часта зміна штатного персоналу призводила до нерівномірності їх розвитку. Насамперед становище рятували пожертвування, що надходили як від представників викладацького складу, меценатів та благодійників, так і від простих громадян, що свідчить про небайдужість з боку громадськості до долі музеїв провідного вишу півдня

Російської імперії. Протягом усього часу існування музеї університету були центрами, які відігравали важливу роль у культурному та суспільному житті міста, регіону та країни. Закриття 1920 р. університету та подальша реорганізація музеїв завдали непоправної шкоди процесу культурного розвитку.

Ключові слова: *Імператорський Новоросійський університет, музеї, фонди, історія, персоналії, науково-освітня діяльність.*

Valery Levchenko,
*PhD (History), Associate Professor,
docent Department of Ukrainian Studies,
Historical, Legal and Language Disciplines of
Odessa National Maritime University,
(Ukraine Odessa)
levchenko_lav@ukr.net*

Galina Levchenko,
*PhD (History), Associate Professor,
docent Department of History of Ukraine
Odessa National University named after I. I. Mechnikov
(Ukraine Odessa)
levchenkoukrlav@ukr.net*

FROM THE HISTORY OF MUSEUMS OF THE IMPERIAL NOVOROSSIYA UNIVERSITY: FORMATION, ACTIVITY AND FATE

An attempt was made to illuminate the history of the formation and functioning of the museum network of the Imperial Novorossiya University (1865–1920) on the basis of scientific literature, published documents and historical sources for the first time introduced into scientific circulation. The article solved the legislative and organizational foundations of the formation of the museum business at the university, describes the activities of the leaders and employees of the university museums in the acquisition, processing, storage, exhibiting and use of museum collections in the scientific and educational process. The activity, profile and departmental affiliation of museums, their funding and sources of funds formation are characterized. The funds of the museums were divided into expository, educational and scientific, and in the distribution of emphasis between these complexes, more attention was paid to the scientific and educational significance of the acquired artifacts. All the heads of the museum were representatives of the teaching staff of the faculties of the university. They played a leading role in the educational, methodological, scientific and organizational activities of museums. Their scientific heritage is part of the genesis of many branches of science. In the activities of museums, there were recessions and ups, caused, first of all, by the instability of funding from the leadership of the university. The dependence on random circumstances and the frequent change of regular staff led to the unevenness of their development. Foremost, the situation was saved by donations received both from representatives of the teaching staff, patrons and benefactors, and from ordinary citizens, which testifies to the public's concern for the fate of the museums of the leading university in the south of the Russian Empire. It has been established that, thanks to the successful organization and systematic work of their managers and employees, museums of INU have significantly expanded the range of their actions and influence on educational and scientific processes from year to year, thereby making a significant contribution to the development of national museology. The closure of

the university in 1920 and the subsequent reorganization of museums caused irreparable damage to the process of cultural development. As a result of the reorganization of the entire network of cultural and educational institutions, museums underwent a radical transformation in 1923.

Key words: *The Imperial Novorossiya University, museums, funds, history, personalities, scientific and educational activities (actions).*

Постановка проблеми. У сучасній історіографії історії Імператорського Новоросійського університету (ІНУ, 1865–1920) (Сминтина, 2000; Дьомін, Хмарський, 2010; Коваль, 2015а; Коваль, 2015b) при розгляді організаційних засад його становлення та розвитку поверхово висвітлено питання підготовки до відкриття та налагодження науково-фондової та науково-освітньої діяльності навчально-допоміжних підрозділів, зокрема музеїв.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти розвитку музейної справи в університетах у дореволюційний період висвітлено в узагальнюючих працях сучасних російських (Бурлыкина, 2001) і українських (Снагощенко, 2011) дослідників. Опубліковані та неопубліковані історичні джерела дозволяють відтворити етапи історії музеїв ІНУ. Значний корпус неопублікованих історичних джерел зберігається у фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО). Зокрема, у фондах ІНУ зберігаються формулярні списки, особисті справи, автобіографії, накази, різні заяви, звіти про роботу, характеристики на працівників та інші діловодні документи, що дозволяють ліквідувати лакуни історіописання, відтворити життя музеїв певних періодів їхньої історії. Істотний пласт документальних матеріалів також знаходиться у фондах особистого походження співробітників музеїв та їхніх колег. Ще належить провести колосальну за обсягом роботу щодо виявлення раніше не введених у науковий обіг історичних джерел, які дозволять детальніше реконструювати історію музеїв ІНУ.

Мета статті. Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу становлення та діяльності музеїв ІНУ у період від організації та налагодження їх функціонування до різнобічного використання у діяльності університету для розвитку та удосконалення навчально-методичного, науково-дослідного та науково-популяризаторського процесів.

Виклад основного матеріалу. У невеликій за форматом науковій статті неможливо висвітлити 55-річну історію музеїв ІНУ, простежити перипетії кадрових змін, біографічні сюжети навіть за знаковими постатями музейної справи різних періодів історії, відтворити внутрішнє музейне життя та інші аспекти. Не до кінця вивчені архівні матеріали не дають можливості встановити прізвища багатьох співробітників музею, час їхнього перебування на певних посадах, не кажучи вже про відтворення біографій та визначення їхнього вкладу в музейну справу. Тому дане дослідження слід вважати постановочним, у якому зроблено спробу реконструювати перші роки історії музеїв ІНУ.

В університетах Російської імперії музеї представляли групу спеціалізованих навчально-допоміжних структурних підрозділів різного профілю, які створювалися для підвищення ефективності навчально-методичного процесу та одночасно були науково-дослідними установами (Сравнительная таблица, 1901: 137–154). Після «височайшого затвердження» 10 (22) червня 1862 р. про створення на базі Рішельєвського ліцею ІНУ його офіційне відкриття відбулося 1 (13) травня 1865 р. Організація та діяльність університету базувалися на положеннях «Общего устава и штатов Императорских российских университетов 1863 года» (Университетский устав, 1863) та його наступної редакції 1884 р. (Общие уставы, 1901). Ці правові акти визначали внутрішню структуру та управління університетом, права та обов'язки адміністрації, викладачів та студентів. Науково-навчальні дисципліни на трьох факультетах (історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний) розподілялися на кафедрах, при яких формувалися навчально-допоміжні заклади, зокрема музеї, кабінети, зібрання тощо. По кожному із структурних підрозділів було визначено кількість штатних одиниць, зазначені грошові суми на оплату праці та їх утримання.

Згідно з університетським статутом 1863 р. у штатному розкладі російських університетів передбачалося три структурні підрозділи під назвою «музей»: музей фізіологічної анатомії, музей патологічної анатомії та музей витончених мистецтв та старожитностей (з

виділенням утримання відповідно першого і третього музеїв по 1 000 руб., другого – 750 руб.) (Университетский устав, 1863). За університетським статутом 1884 р. у штатному розкладі ІНУ вважався один музей – музей старожитностей та витончених мистецтв (Общий устав, 1884: 60–61). Незважаючи на те, що офіційно «музеями» називали кілька навчально-допоміжних підрозділів, насправді їх було значно більше і всі вони відігравали значну роль у формуванні науково-навчального потенціалу та іміджу ІНУ як одного з найбільших центрів вітчизняної вищої освіти та науки.

Виходячи із загальноприйнятого та поширеного визначення терміну «музей», як науково-дослідної та науково-освітньої установи, що здійснює комплектування, зберігання, вивчення та популяризацію пам'яток природної історії, матеріальної та духовної культури (Большой российский, 2006: 996), можемо стверджувати, що у житті імператорських російських університетів в повному обсязі навчально-допоміжні підрозділи, що відповідали вище переліченим функціям називали музеями, найчастіше їх іменували – кабінетами, які зберігали навчальні посібники та наукові колекції, які використовувалися в навчально-методичній та науково-дослідній діяльності університету. Найменування «музей», «зібрання» та «кабінет» часто використовувалися як взаємозамінні щодо навчально-допоміжних установ, які займалися систематизацією, каталогізацією та популяризацією своїх колекцій. Наприклад, в ІНУ навчально-науковий структурний підрозділ збору монет та медалей, що діяв згідно з університетськими статутами 1863 и 1884 рр. (Общие уставы, 1901: 37, 82) та відповідав усім функціям музею у документації університету часто іменувався мінц-кабінетом (ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 32 (1872). Арк. 12) або нумізматичним кабінетом (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2041. Арк. 47). Подібні тотожні назви неодноразово використовував і професор О. І. Маркевич у своїй праці, присвяченій 25-річчю ІНУ (Маркевич, 1890: 613, 640). Тому до музеїв ІНУ відносимо й інші навчально-наукові допоміжні заклади університету – зібрання та кабінети.

З організацією ІНУ до нього перейшли навчально-допоміжні заклади Рішельєвського ліцею, проте вони не відповідали рівню університетської освіти, особливо щодо свого облаштування. У зв'язку з цим адміністрація ІНУ, відвівши приміщення для музеїв, забезпечивши їх меблями та необхідним обладнанням, важливе значення приділяла поповненню фондів, їх науковій систематизації колекцій та розміщенню у спеціально обладнаних приміщеннях, вітринах та шафах. Адже головним полем перетину викладацької та студентської корпорацій був навчальний процес, який проходив не лише в аудиторіях, а й у музеях та кабінетах.

За роки історії ІНУ музеї були лише у структурах історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. До першого належали музей витончених мистецтв, мінц-кабінет, археологічний музей та музей історичного гуртка. До другого – мінералогічний, геолого-палеонтологічний, ботанічний, зоологічний, зоотомічний та фізіологічний кабінети.

Починаючи огляд історії кожного окремо взятого музею / кабінету історико-філологічного факультету зазначимо, що реконструкцію історіописання музею образотворчих мистецтв певною мірою вже здійснено (Левченко, Левченко, 2012). Мінц-кабінет було передано ІНУ від Рішельєвського ліцею разом з його колекціями монет (3 золоті, 174 срібних, 827 мідних), медалей (3 срібних, 465 бронзових), жетонів (1 срібний, 17 бронзових) та 230 олов'яних зразків медалей (Маркевич, 1890: 613). У перші роки облаштуванням кабінету займалися професори Ф. А. Струве та В. Н. Юргевич. Професор кафедри грецької словесності Ф. А. Струве (Березін, Ізбаш, 2005) викладав давньогрецьку мову, читав спеціальні курси грецької географії та старожитностей, історії грецької колонізації, літератури та мистецтва, але у зв'язку з тим, що ці курси передбачалося вести лише з третього року навчання, його діяльність більше була зосереджена на організації мінц-кабінету та музею витончених мистецтв. Ф. А. Струве одним із перших вчених ІНУ 1866 р. провів археологічні розвідки в Аккермані. Повернувшись 1868 р. із-за кордону, куди його направило керівництво університету

придбати експонати для кабінету та музею, він видав звіт, в якому окреслив перспективи розвитку археології в Одесі (Струве, 1869), плануючи зосередитись на археологічних дослідженнях античних пам'яток північночорноморського узбережжя.

Протягом усієї діяльності мінц-кабінету його фонди комплектувалися переважно за рахунок пожертвувань та дарувань. У 1866 р. мінц-кабінету була подарована колекція класичних, російських та інших монет гвардії полковником Кирияковим, зібрана його батьком, на подяку за здобуту в Рішельєвському ліцеї освіту та на згадку про батька. Колекція складалася з 210 срібних та 286 мідних монет, 2 срібних та 3 мідних медалей. Наприкінці 1880-х рр. суттєву пожертву зробила пані Ямковська, яка передала кабінету колекцію монет її покійного чоловіка, що складалася з близько 800 монет, серед яких були невідомі, рідкісні та дорогі екземпляри. Станом на 1 січня 1890 р. фонди кабінету налічували 2 988 монет і 1 130 медалей, оцінених у 2 239 руб. 45 коп. (Маркевич, 1890: 613–614).

Точної дати організації в ІНУ археологічного музею на сьогодні встановити не вдалося. Перша згадка про його діяльність датована 16 січня 1917 р., коли на засіданні історико-філологічного факультету було прийнято рішення з асигнованих 2 000 руб. на три навчально-допоміжні установи факультету саме 500 руб. виділити археологічному музею (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2705. Арк. 53). Його завідувачем був професор Є. П. Трифільєв (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2041. Арк. 112), який прибув до Одеси з Харківського університету як фахівець із слов'яно-російської археології, мав досвід проведення експедицій, що фінансувалися Московським археологічним товариством та доповідав про їхні результати на археологічних з'їздах. Проте в Одесі його діяльність у цьому напрямі звелася тільки до завідування археологічним музеєм (Новікова, Попова, 2005).

Є. П. Трифільєв мав відношення до діяльності ще одного музею на історико-філологічному факультеті – музею студентського історичного гуртка. Статут гуртка, складений Є. П. Трифіл'євим, у жовтні 1915 р. послідовно був затверджений факультетом (7 жовтня)

та Радою університету (30 жовтня) (ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 26 (1915). Арк. 66–66 зв.). Установчі збори гуртка відбулися 29 листопада 1915 р., на яких керівником гуртка було обрано Є. П. Трифільєва, першим секретарем – М. М. Петринського, другим секретарем – М. Л. Слоніма, скарбником – Грекулова, хранителем музею – Кавадіаса, бібліотекарем - Ф. Є. Петруня (Одесские новости, 1915). Музеї історико-філологічного факультету займали значне місце у навчальній та науковій роботі його студентів.

Перші колекції музеїв фізико-математичного факультету ІНУ (мінералогічний, геолого-палеонтологічний, ботанічний, зоологічний, зоотомічний та фізіологічний кабінети) були передані з Рішельєвського ліцею.

До мінералогічного кабінету з ліцею 1 травня 1865 р. надійшло 6 764 назви мінералів на суму понад 3 084 руб. У перші роки існування його колекції поповнювалися за рахунок пожертв та придбань, але про значне збільшення фондів артефактами говорити не доводиться. Це було пов'язано з тим, що кафедра мінералогії тривалий час залишалася вакантною. У цей час кабінетом по черзі завідували професори І. А. Маркузен, Н. О. Бернштейн та І. І. Мечников. Влітку 1870 р. кабінет отримав гарне приміщення, а 1871 р. ним завідував доцент М. В. Єрофеев, який випросив у Гірського Департаменту з дублетів Гірського інституту 658 зразків мінералів. Остаточо кабінет було облаштовано під час завідування ним професорів М. О. Головкінського, І. Ф. Синцова, Р. А. Пренделя та М. Д. Сидоренка. До 7 січня 1889 р. колекція мінералів становила на суму понад 7 908 руб. (Маркевич, 1890: 635–636). У 1909 р. згідно зі звітом Р. А. Пренделя в ньому налічувалося понад 2 тисячі цінних експонатів (Юрженко, 1968: 211).

У 1872 р. з мінералогічного кабінету було виділено геолого-палеонтологічний кабінет під керівництвом професора І. Ф. Синцова. Міністерство та керівництво ІНУ практично не виділяло коштів на розвиток кабінету, тому збільшення його фондів в основному відбувалося за рахунок пожертвувань та дарів. Наприклад, професор О. О. Ковалевський подарував музею колекцію прісноводної фауни

молюсків із крейдових відкладень півдня Франції, яку він зібрав 1873 р. (Юрженко, 1968: 204). Станом на 1 січня 1889 р. кабінет мав колекцію різних скам'янілих і гірських порід на суму понад 5 528 руб. (Маркевич, 1890: 636).

Ботанічний кабінет був організований на основі двох колекцій Рішельєвського ліцею, що склалися відповідно з 6 018 та 7 000 примірників. Завідував кабінетом професор Л. С. Ценковський, який організував його та запросив чимало коштів на його облаштування. Ним було придбано гербарій таємношлюбних рослин, колекції флори Бессарабії, Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, Криму та Кавказу. На 1 січня 1889 р. у кабінеті налічувалося 18 596 назв сухих рослин у 21 675 екземплярах (Маркевич, 1890: 637–638). З 1888 р. до початку ХХ ст. кабінетом завідував професор М. М. Зеленецький.

Від Рішельєвського ліцею ІНУ прийняв кабінет природничої історії, з якого було виділено зоологічний, зоотомічний та фізіологічний кабінети. Усіма кабінетами завідував професор І. А. Маркузен. У перші роки експозиції трьох музеїв були розташовані в головній будівлі університету (вул. Дворянська, 2), а 1868 р. вони були перенесені до будівлі на вул. Преображенській, 24, де знаходилися у просторих приміщеннях, відкритих для відвідування публіки. З перших років існування колекції зоологічного музею його фонди формувалися переважно з пожертвувань та дарів. Із них вкажемо колекцію пташиних яєць 67 різних порід у 117 екземплярах Гебеля (1869); колекцію нижчих тварин професора І. І. Мечникова (1870); чотири ящики японських комах К. І. Шишмарьова (1887) та ін. Участь у придбанні експонатів для колекцій музею брало також й керівництво ІНУ. Наприклад, І. А. Маркузен у 1867–1868 рр. придбав цінну колекцію екзотичних птахів (у тому числі 120 видів з острова Ява) і риб, а професори І. І. Мечников та О. О. Ковалевський у 1870-х рр. із закордонних відряджень привозили колекційний матеріал морських безхребетних (Юрженко, 1968: 157). Багато надходжень потребували ретельної обробки та інвентаризації, що вимагало чимало зусиль. У наступні

роки кабінетом завідували професори Н. О. Бернштейн, І. І. Мечников, В. В. Заленський, П. М. Бучинський та інші вчені-зоологи. До 1 січня 1889 р. у музеї налічувалося 8 739 назв чучел та препаратів у спирті (Маркевич, 1890: 640–641, 643).

Історія зоотомічного кабінету майже схожа на історію зоологічного кабінету, з різницею лише в тому, що при виділенні його з природно-історичного кабінету ліцею у ньому не було жодного артефакту. Перші 54 предмети були придбані для колекції 1865 р. Завідували кабінетом професори, які викладали анатомію в університеті. Станом на 1 січня 1889 р. фонди музею налічували 330 назв скелетів та препаратів у спирті (Маркевич, 1890: 643).

Фізіологічний кабінет мав загальну передісторію з двома попередніми кабінетами, але в плані формування колекцій вона більш трагічніша. Перший експонат – скелет людини, куплений за 35 руб., який було придбано до 1 січня 1866 р. Потім кількість препаратів і предметів почала поступово збільшуватися, але незважаючи на це до 1870 р. кабінет облаштовано не було. Лише влітку 1870 р. кабінет отримав найкраще приміщення та гроші на його облаштування. Незважаючи на це міністерство, як і раніше, не виділяло достатнього асигнування, тому часто професори за рахунок власних коштів клопотали про збільшення експонатів кабінету. Наприклад, професор І. М. Сеченов пожертвував 500 руб. на обладнання кабінету фізіології. До 1 січня 1899 р. кабінет налічував 191 позицію колекції на суму понад 4 244 руб. (Маркевич, 1890: 644–645).

Станом на 1917 р. в ІНУ було 47 навчально-наукових допоміжних установ, серед них 10 музеїв. За час їх існування склалося три напрями формування та поповнення музейних фондів: 1) приватні дарування та пожертвування, дарування та обмін з навчальними, науковими та освітніми установами; 2) цілеспрямоване придбання за рахунок фінансування університету та міністерства; 3) комплектування за результатами експедицій та польових практичних досліджень співробітників університету. Таким чином, станом на 1917 р. фонди музеїв налічували велику кількість предметів, які умовно можна поділити на два комплекси:

1) оригінальні експонати – наукові колекції та предмети навчально-наукового допоміжного матеріалу; 2) карти, макети, моделі та опудала для практичних занять та наукових праць. У розподілі акцентів між двома комплексами більше уваги приділялося науковій значущості набутих предметів.

З перших днів у музеях ІНУ приділялася велика увага інвентаризації колекцій. Нові надходження вимагали ретельної обробки, інвентаризації, систематизації, каталогізації, опису та розміщення. Сформовані музейні колекції займали дуже важливе місце у процесі навчання студентів, забезпечуючи насамперед наочність у викладанні та доповнюючи лекції професорів безпосереднім знайомством з об'єктами вивчення, активно вивчалися та використовувалися у навчальній та дослідній роботі.

Музеї ІНУ мали велику популярність і серед міського населення, які в неділю та у святкові дні мали можливість знайомитися з усіма експозиціями. Наявність музеїв даних профілів у такому масштабі відповідала потребам суспільства лише у роки їх існування. Проблемним моментом у популяризаторській діяльності музеїв було те, що їхні приміщення за розмірами були невеликими, тому водночас огляд колекцій могла проводити невелика кількість людей.

Доля музеїв ІНУ склалася по-різному. Подальша історія природничих зібрань ІНУ виявилася відносно благополучною. Завдяки самопожертві зберігачів та відсутності ідеологічної складової в колекціях їхніх фондів вони змогли пережити лихоліття революцій та Громадянської війни. Співробітники та керівництво університету зуміли зберегти цю цінну культурну та наукову спадщину для нащадків. Згодом фонди цих кабінетів були розширені до формату повноцінних музеїв (геолого-мінералогічний, зоологічний, палеонтологічний), які нині існують у структурі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а їх колекції плідно використовуються у навчальному та науковому процесах. (Коваль, 2015а).

Музеям гуманітарного профілю ІНУ було завдано великої шкоди непродуманою і поспішною реорганізацією гуманітарного сегменту

вищої школи Одеси на тлі культурної революції, що проводилася більшовиками. У результаті реорганізації не тільки системи вищої освіти, а й усієї мережі культурно-освітніх установ, у 1923 р. музеї пережили радикальну трансформацію. За розпорядженням Головного комітету професійної освіти НКО УСРР від 10 лютого 1923 р. їх фонди були передані Одеському інституту образотворчих мистецтв. У 1924 р. до Одеського державного історико-археологічного музею із зібрань музеїв надійшли предмети археологічних знахідок. Вони передавалися разом із обладнанням, тому їх одразу виставляли в експозиції. Фонди Історико-археологічного музею поповнилися також колекціями нумізматики, кераміки та книгами з історії античної культури та художньої промисловості. Твори живопису та графіки опинилися у зібраннях Одеського художнього музею, створеного на базі Одеського музею образотворчих мистецтв (публічного) та заклали основу фондів сучасного Одеського музею західного та східного мистецтва. Таким чином, колекції музеїв гуманітарного профілю ІНУ склали значну частину зібрань багатьох сучасних музеїв Одеси (Левченко, Левченко, 2012: 112).

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що музеї ІНУ завдяки вдалій організації, систематичній роботі завідувачів та співробітників (професорів Н. О. Бернштейна, П. М. Бучинського, М. О. Головкинського, В. В. Заленського, М. М. Зеленецького, І. А. Маркузена, І. І. Мечникова, Р. А. Пренделя, М. Д. Сидоренко, І. Ф. Синцова, Ф. А. Струве, Є. П. Трифільєва, Л. С. Ценковського, В. Н. Юргевича та ін.) рік у рік значно розширювали спектр своїх дій та вплив на навчальний і науковий процеси, тим самим роблячи вагомий внесок у розвиток вітчизняного музеєзнавства. У діяльності музеїв відзначалися спади та підйоми, спричинені насамперед нестабільністю фінансування. Залежність від випадкових обставин та часта зміна штатного персоналу призводила до нерівномірності їх розвитку. Насамперед становище рятували пожертвування, що надходили як від представників викладацького складу (професорів О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова, І. М. Сеченова та ін.), меценатів та благодійників, так і від простих

громадян, що свідчить про небайдужість з боку громадськості до життя музеїв провідного вишу півдня Російської імперії. Музеї ІНУ були осередками, в яких розвивалися наукові та освітні процеси соціокультурного життя міста, краю та країни.

Список використаних джерел і літератури

Березін, Избаш, 2005 – Березін С. Є., Избаш Т. О. Струве Федір Аристович. Професори Одеського (Новоросійського) університету у 4 т. Т. 4. Одеса: Астропринт, 2005. С. 185–187.

Большой российский, 2006 Большой российский энциклопедический словарь. Москва: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2006. С. 996.

Бурлыкина, 2001 – Бурлыкина М. И. История музеев высших учебных заведений дореволюционной России (1724–1917): Дис. ... доктора культурологии. Санкт-Петербург, 2001. 505 с.

Дьомін, Хмарський, 2010 – Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Одеському національному університету імені І. І. Мечникова – 145. Лібрето напередодні славетного ювілею. Одеса: Астропринт, 2010. 48 с.

Коваль, 2015 – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / гол. ред.: І. М. Коваль; вступ. слово: І. М. Коваль, В. М. Хмарський. Одеса: ОНУ, 2015. 963 с.

Коваль, 2015 – Ювілейна збірка наукових праць, присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / гол. ред. І. М. Коваль; редкол.: В. О. Іваниця, В. М. Хмарський. Одеса: ОНУ, 2015. 380 с.

Левченко, Левченко, 2012 – Левченко В. В., Левченко Г. С. Музей изящных искусств Императорского Новороссийского университета: фонды, персоналии, судьба // Вопросы музеологии. 2012. № 2 (6). С. 105-113.

Маркевич, 1890 – Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка экстра-орд. профессора А. И. Маркевича. Академические списки. Одесса: Экономическая типография, 1890. XV, 734, X с.

Новікова, Попова, 2005 – Новікова Л. В., Попова Т. М. Трифільєв Євгеній Парфенович. Професори Одеського (Новоросійського) університету у 4 т. Т. 4. Одеса, 2005. С. 272-273.

Общие уставы Императорских российских университетов 1863 и 1884 гг. Одесса: Тип. Акционерного Южнорусского о-ва печатного дела, 1901. 83 с.

Общий устав и временный штат императорских российских университетов, а также расписание должностей и окладов содержания по инспекции в университетах. СПб.: Типография А. Якобсона, 1884. 63 с.

Одесские новости, 1915 – Одесские новости. 1915. 30 ноября.

Сминтина, 2000 – Історія Одеського університету (1865–2000) / гол. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.

Снагощенко, 2011 – Снагощенко В. Генеза освітньої діяльності університетських музеїв (XVII–XIX ст.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2011. № 11 (222), ч. II. С. 168–176.

Сравнительная таблица, 1901 – Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. СПб.: Типолитография С.-Петербургской тюрьмы, 1901. 270 стлб.

Струве, 1869 – Струве Ф. А. Путевые заметки. Отчет ординарного профессора Ф. А. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию // Записки Императорского Новороссийского университета. 1869. № 3 (2–6). С. 463–516.

Университетский устав, 1863 – Университетский устав 1863 года. СПб.: Типография Иосафата Огризко, 1863. 128 с.

Юрженко, 1968 – Історія Одеського університету за 100 років / відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 432 с.

References

Berezin, Izbash, 2005 – Berezin S. E., Izbash T. O. Struve Fedor Aristovich [Struve Fedor Aristovich]. Profesori Odes'kogo (Novorosiis'kogo) universitetu u 4 t. Vol. 4. Odesa: Astroprint, 2005. S. 185–187. [in Ukrainian].

Big Russian, 2006 – Big Russian Encyclopedic Dictionary. [The Big Russian Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Scientific publishing house «Great Russian Encyclopedia», 2006. [in Russian].

Burlykina, 2001 – Burlykina M. I. History of museums of higher educational institutions of pre-revolutionary Russia (1724–1917) [History of museums of higher educational institutions of pre-revolutionary Russia (1724–1917)]. St. Petersburg, 2001. 505 s. [in Russian].

Domin, Khmarskyi, 2010 – Domin O. B., Khmarskyi V. M. Odeskomu natsionalnomu universytetu imeni I. I. Mechnykova – 145. Libreto naperedodni slavetnoho yuvileiu. [Odessa II Mechnikov National University – 145. Libretto on the eve of the glorious anniversary]. Odesa: Astroprint, 2010. 48 s. [in Ukrainian].

Koval, 2015 – Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoriia ta suchasnist (1865–2015). [Odessa II Mechnikov National University. History and modernity (1865–2015)]. Odesa: ONU, 2015. 963 s. [in Ukrainian].

Koval, 2015 – Yuvileina zbirka naukovykh prats, prysviachena 150-richchiu Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. [Anniversary collection of scientific works dedicated to the 150th anniversary of Odessa Mechnikov National University]. Odesa: ONU, 2015. 380 s. [in Ukrainian].

Levchenko, Levchenko, 2012 – Levchenko V. V., Levchenko G. S. Museum of Fine Arts of the Imperial Novorossiysk University: funds, personalities, fate. [Museum of Fine Arts of the Imperial Novorossiysk University: funds, personalities, destiny]. Voprosyi muzeologii. 2012. № 2 (6). S. 105–113. [in Russian].

Markevich, 1890 – Markevich A. I. The 25th anniversary of the Imperial Novorossiysk University: a historical note extra-ord. Professor A.I. Markevich. Academic listings. [25th Anniversary of the Imperial Novorossiysk University: Historical Note of Extra-Ord. Professor A.I. Markevich. Academic listings]. Odessa: Ekonomicheskaiia tipografiia, 1890. XV, 734, X s. [in Russian].

Novikova, Popova, 2005 – Novikova L. V., Popova T. M. Tryfiliev Yevhenii Parfenovych. [Trifilev Eugene Parfenovich]. Profesori Odes'kogo (Novorosiis'kogo) universitetu u 4 t. Vol. 4. Odesa, 2005. S. 272–273. [In Ukrainian].

General Charters, 1901 - General Charters of the Imperial Russian Universities of 1863 and 1884. [General Charters of the Imperial Russian Universities of 1863 and 1884]. Odessa: Type. Joint-stock South Russian Printing Office, 1901. 83 s. [in Russian].

General Charter, 1884 - General Charter and Temporary Staff of Imperial Russian Universities, and Schedule of Posts and Salaries for Inspection at Universities. [General Charter and Temporary Staff of Imperial Russian Universities, and Schedule of Posts and Salaries for Inspection at Universities]. St. Petersburg: A. Yakobson's printing house, 1884. 63 s. [in Russian].

Odessa news, 1915 - Odessa news. [Odessa news]. 1915. 30 November. [in Russian].

Smyntyna, 2000 – Istoriiia Odeskoho universytetu (1865–2000). [History of Odessa University (1865–2000)]. Odesa: Astroprint, 2000. 226 s. [in Ukrainian].

Snahoshchenko, 2011 – Snahoshchenko V. Geneza osvitnoi diialnosti universytetskykh muzeiv (XVII–XIX st.). [Genesis of educational activity of university museums (XVII-XIX centuries)]. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky. 2011. № 11 (222), vol. II. S. 168–176. [in Ukrainian].

Sravnytelnaia tablytsa, 1901 – Sravnytelnaia tablytsa ustavov unyversytetov 1884, 1863, 1835 y 1804 hh. [Comparative table of university charters of 1884, 1863, 1835 and 1804]. St. Petersburg: Typolithography of the St. Petersburg Prison, 1901. 270 s. [in Russian].

Struve, 1869 – Struve F. A. Travel notes. Report of ordinary professor F.A.Struve on his business trip to Athens, Rome, Paris and Germany. [Travel notes. Report of ordinary professor F.A.Struve on his business trip to Athens, Rome, Paris and Germany]. Zapiski Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta. 1869. № 3 (2-6). S. 463-516. [in Russian].

University Charter 1863 – University Charter 1863. [University Charter 1863]. St. Petersburg: Printing house of Josaphat Ogrizko, 1863. 128 s. [in Russian].

Yurzhenko, 1968 – Istoriiia Odeskoho universytetu za 100 rokiv. [History of Odessa University for 100 years]. Kiiv: Vidavnitstvo Kiivs'kogo universitetu, 1968. 432 s. [in Ukrainian].

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327(510:470+571) «1918/1920»
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250083

Олександр Златов
ORCID:0000-0001-9686-8119
магістр 2-го року навчання
факультет історії та філософії
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
sedric127@i.ua

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ АГЕНТІВ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ З КИТАЙСЬКИМИ КОМУНІСТАМИ

Анотація

Стаття розглядає основні процеси ідеологічного формування Комуністичної партії Китаю, які пов'язані з діяльністю більшовицьких агентів в Китаї. Докладно проаналізовано основні місії більшовиків в Китаї до 1920 р., та їх зв'язок з китайськими комуністами. Визначено вплив емігрантів на китайських комуністів та їх можливий зв'язок з більшовицькою агентурою та Комінтерном.

Ключові слова: *Більшовицькі агенти, Комуністична партія Китаю, С. Польовий, Н. Буртман, Лі Дачжао, Чжан Тайлей.*

Oleksandr Zlatov
orcid.org/0000-0001-9686-8119
Master of the 2nd year of study
Faculty of History and Philosophy
Odesa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
sedric127@i.ua

ACTIVITIES OF THE FIRST BOLSHEVIC AGENTS TO ESTABLISH CONTACT WITH CHINESE COMMUNISTS

Summary

The article analyzes the main processes of ideological formation of the Communist Party of China, which are related to the activities of Bolshevik agents in China. The main missions of the Bolsheviks in China before 1920 and their connection with the Chinese Communists have been studied. The influence of emigrants on the Chinese Communists and their possible connection with the Bolshevik agency and the Comintern is analyzed. The main thesis of the article is analyze the connection of the Chinese Communists with the Bolshevik agents before

1920. Investigate the activities of the first Bolshevik agents in China, both sent from Russia and emigrants sympathetic to the Bolsheviks. Identify the influence of Bolshevik agents on the development of communist ideas in China.

It was found that the mission of M. Popov, popular in Western historiography of the twentieth century in 1919, did not exist at all. He was in China in 1918, but with completely different goals.

The main differences in the source base regarding N. Burtman's mission are analyzed, in particular, it remains unclear how N. Burtman was able to establish a connection with Li Dazhao. It has been proved that since two memoirs confirm at once that N. Burtman was indeed in China in 1919, the mission did exist, but the main points of the mission need to be studied in more detail.

In the analysis of emigrant activity, it was found that since 1918, such emigrants as S. Polevoy and A. Ivanov were the main suppliers of Bolshevik literature. It is interesting to note that, by coincidence, the main agents of influence on the Chinese Communists until 1920 were either Ukrainians or were born in Ukraine.

Work to establish contact with the Chinese Communists was indeed carried out before 1920, namely before the arrival of Voitinsky's mission. Some emigrants established contact with the Chinese Communists as early as 1918, and began to conduct Bolshevik propaganda. But the question still remains whether they acted on their own initiative or were Bolshevik agents.

Keywords: *Bolshevik agents, Communist Party of China, S. Polevoy, N. Burtman, Li Dazhao, Zhang Tailei.*

Постановка проблеми. У рік святкування сторіччя заснування Комуністичної партії Китаю (далі КПК) актуальним є осмислення подій та процесів, що призвели до створення та ідеологічного формування партії. Більшовицька революція 1917 р. викликала сплеск революційних настроїв у Китаї. По-перше, в Китай почала проникати більшовицька пропаганда, спричинивши вагомий вплив на китайську інтелігенцію, яка пізніше стане основою соціального складу майбутньої компартії. На той час китайська інтелігенція шукала ідеї, які б вивели Китай з економічної та політичної кризи. По-друге, розвиток пропаганди прискорив процес створення комуністичних партій у різних країнах, а з іншого боку більшовицький досвід став для них яскравим прикладом для того, щоб будувати власні партії за більшовицькою структурою. З провалом ідеї світової революції в Європі, більшовицькі лідери звернули свою увагу на Схід. Л. Троцький в цей період зазначав, що замість тривалого очікування розгортання подій в Європі, можна

виявити активність «по азійським лініям», порушивши «нестійку рівновагу» азійських відносин колоніальної залежності, і тим самим дати прямий поштовх повстанням у Азії (див: Сотникова, 2020: 143). В історіографії вважається, що найбільшу роль у створенні майбутньої КПК зіграла, направлена до Китаю навесні 1920 р., група Г.Войтинського, яка встановила зв'язок з комуністами, з агентурою, через яку направлялися фінанси на комуністичну пропаганду та створення перших комуністичних осередків. Разом з тим, праця по встановленню зв'язку з китайськими комуністами велася ще до 1920 р., причому як направленими з території Росії більшовицькими агентами, так і російськими емігрантами, які співчували більшовикам.

Аналіз досліджень. В ХХ ст. місії більшовицьких агентів в Китаї згадувалися в деяких працях радянських та західних істориків (Шевелев, 1976; Wilbur, Now, 1989). Після розпаду СРСР та появи більшого комплексу документальних матеріалів, з'явилася можливість детальнішого аналізу. Разом з тим, в російській історіографії, це питання почало висвітлюватися лише в останні роки, в працях І. Сотникової (Сотникова, 2015: 142–148) та О. Панцова (Аринчева, Панцов, 2021: 66–71). В 2000 р., англійською мовою, вийшла праця китайського історика Лю Цзяньї, де було комплексно досліджено діяльність більшовицьких агентів в Китаї, починаючи з 1918 р., однак через обтяженість праці даними щодо більшовицьких агентів, які займалися розвідкою, або контактували з офіційними діячами Китаю та представниками партії Гоміньдан, менш дослідженою залишилась тема впливу перших більшовицьких агентів на китайських комуністів, окрім цього, деякі висновки автора страждають суб'єктивізмом, через недостатню кількість джерел (Liu, 2000). В українській історіографії це питання не досліджувалось. Таким чином, тема актуалізується ще й тим, що досі вона лише побіжно представлена в окремих працях.

Мета статті. Виявити зв'язок китайських комуністів з більшовицькими агентами до 1920 р. Проаналізувати діяльність перших більшовицьких агентів в Китаї, як направлених з території

Росії, так і російських емігрантів, що співчували більшовикам. Дослідити основні дискусії в історіографії щодо цього питання. Встановити вплив більшовицьких агентів на розвиток комуністичних ідей в Китаї.

Виклад основного матеріалу. В західній історіографії довгий час вважалося, що першим більшовицьким агентом, який встановив зв'язок з китайськими комуністами, був М. Попов. Так, Н. О. Charman зазначав: «У 1919 р. М. Попов прибув до Шанхаю, направлений з Росії з певною метою вивчення ситуації та її можливостей, та звітувати в штаб. Після кількох місяців розслідування він повернувся, а в 1920 р. агенти з Росії... організували Комуністичну партію Китаю» (цит. за: Liu, 2000: 72). В подальшому, один з провідних західних дослідників історії КПК в ХХ ст., С. Wilbur писав, що М. Попов був радянським місіонером в Китаї, та прибув до Шанхаю в травні або червні 1919 р. (Wilbur, 1976: 64; Wilbur, How, 1989: 326). Лю Цзяньї, який зміг попрацювати з британськими архівами, дослідив, що М. Попов вивчав японську та китайську мови в Петрограді. В подальшому він став полковником при генеральному штабі радянської Росії. Також було встановлено, що перший візит М. Попова до Китаю був здійснений у травні 1918 р. Однак автор не заперечує того, що М. Попов міг знаходитися в Китаї і в 1919 р. (Liu, 2000: 73). В російській історіографії, біографія М. Попова добре представлена у праці М. Крюкова «Улица Мольера, 29. Секретная миссия полковника Попова». Матеріали, які дослідив автор, дозволяють уточнити питання так званої місії М. Попова. Виявлено, що М. Попов дійсно, як встановив Лю Цзяньї, знаходився в Китаї в 1918 р. Після того, як більшовицька влада в Росії направила до Китаю заяву радянського уряду про відмову від усіх нерівноправних договорів та постанову Президії ВЦВК про припинення стягнення контрибуції, що належала ще Російській імперії після «боксерського повстання», виникло питання про офіційні консульські контакти між країнами. Для вирішення цього питання, було прийнято рішення направити до Китаю негласних консулів, де вони повинні були сидіти в очікуванні встановлення офіційних відносин між двома країнами,

після чого одразу почати виконувати свої обов'язки. Саме М. Попов з цією метою навесні 1918 р. прибув до Шанхаю. Однак ця більшовицька місія виявилася провальною, оскільки російський консул в Шанхаї, В. Гроссе, не планував залишати свою посаду, а офіційна пекінська влада була залежною від позиції західних союзників й не захотіла встановити офіційні відносини з більшовицькою Росією. В Шанхаї М. Попов знаходився приблизно два місяці, після чого в нього закінчились гроші й він повернувся назад (Крюков, 2000: 136–137). Також відомо, що М. Попов працював під керівництвом командувача Владивостокським укріпленням А.А. Краковецького та був направлений для зустрічі з прем'єр-міністром Китайської Республіки Тан Шаої, взимку 1920 р. Саме в цей період він зустрічався з видатним китайським революціонером, очільником партії Гоміндан Сунь Ятсеном у невеликому особняку на вулиці Мольєра. До того ж М. Попов не міг знаходитися в Китаї з офіційною місією в 1919 р., бо приморська обласна управа, яка направила його в Китай, була створена лише в січні 1920 р. (Крюков, 2000: 171). Таким чином, Н. О. Шарпан, скоріш за все, працюючи з матеріалами, просто переплутав роки, після чого ця помилка почала кочувати в історіографії. Залишається питання, чи міг М. Попов, знаходячись два місяці в Шанхаї в 1918 р., встановити зв'язок з китайськими комуністами. Справа в тому, що на сьогодні точно відомо, що на момент 1918 р., лише двоє майбутніх членів КПК, а саме Лі Дачжао та Чжан Тайлей, прийняли комуністичні ідеї. Але обидва, в цей період, знаходилися в Пекіні та Тяньцзіні відповідно. Єдиний, хто на той момент, з майбутніх членів КПК, знаходився в Шанхаї, був Дун Ісян. Він був звичайним студентом шанхайського університету. В подальшому Дун Ісян перекладе китайською мовою книгу Карла Каутського «Етика і матеріалістичне розуміння історії» (Аринчева, Панцов, 2021: 26). Таким чином, Дун Ісян пройшов шлях від опанування класичного марксизму до більшовицьких ідей, і сумнівно, що міг в той час зустрічатися з М. Поповим, в якого основною місією була консульська праця, а не встановлення зв'язків з китайськими революційними елементами.

В російській історіографії вважається, що першою місією більшовицьких агентів щодо встановлення зв'язку з китайськими комуністами, була місія Н. Буртмана. Він народився в Одесі, в подальшому став студентом Владивостокського Східного інституту. У 18 років організував у Харбіні молодіжний комуністичний осередок, а влітку 1918 р. став членом харбінської підпільної організації РКП(б) (Сотникова, 2015: 141). За офіційною версією у березні 1919 р. групу більшовиків на чолі з Н. Буртманом направили до Північного Китаю для ведення революційної діяльності. Отримавши офіційну роботу у Тяньцзіні на великому підприємстві російсько-американського промисловця Штейнберга, Н. Буртман почав свою безпосередню місію, встановивши зв'язок з китайськими студентами та викладачами радикально-демократичного спрямування у Тяньцзіні та в Пекіні. У вересні 1919 р. до групи Н. Буртмана приєднався угорець А. Мюллер (Сотникова, 2015: 141). Власне, саме зі спогадів А. Мюллера, стало відомо про цю місію. Він був направлений харбінською партійною організацією до Тяньцзіня, де повинен був встановити контакт з Н. Буртманом (Мюллер, 1957: 143). З мемуарів А. Мюллера можна побачити, що Н. Буртман зміг встановити зв'язок з професором економіки і директором бібліотеки Пекінського університету Лі Дачжао, першим китайським комуністом, якого Н. Буртман називав «чудовим марксистом» (Мюллер, 1957: 144). Протягом року група більшовиків на чолі з Н. Буртманом об'їздила Китай, побувавши в Пекіні та інших містах. Під впливом «Руху четвертого травня», Н. Буртман прийняв участь в організації страйку студентів в Тяньцзіні. Після того як А. Мюллер приєднався до групи, зв'язок з китайськими революційними елементами продовжувався. А. Мюллер згадує, що вони познайомили китайських студентів з працею В. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», пропагували серед китайських революціонерів ідею створення профспілок, про що Н. Буртман двічі спілкувався з Лі Дачжао, після чого, на початку 1920 р., розпочалася організація профспілок серед портових робітників (Мюллер, 1957: 144). Одним з перших організаторів профспілок в Китаї, був Ден Чжунся, студент

Пекінського університету, з яким міг зустрічатися Н. Буртман. Але А. Мюллер в своїх спогадах не згадує імен китайських студентів. Деякі дослідники вважають, що одним з тих студентів, з ким спілкувався Н. Буртман, був Чжан Тайлей. Підставою для цього, виступає той факт, що пізніше Чжан Тайлей отримав пропозицію Г. Войтинського та Лі Дачжао вирушити на роботу в Росію, в місто Іркутськ, в Далекосхідний секретаріат Виконкому Комінтерну, одним з організаторів якого виступав Н. Буртман (Аринчева, Панцов, 2021: 68–69).

На папері місія Н. Буртмана виглядає дуже гарно, але виникає декілька запитань. Оскільки про основні моменти цієї місії стає відомо лише зі спогадів А. Мюллера, а ця праця потребує більш детальної джерелознавчої критики. Потрібно враховувати властивий подібним матеріалам суб'єктивізм, коли опис і трактування історичних подій багато в чому залежали від бажання автора показати себе і свою роль в історичній події в найбільш вигідному ракурсі. Наприклад, автор детально описує свою зустріч з маньчжурським військовим, прихильником революційних ідей, Ма Чжан-чжанем (Мюллер, 1957: 130–136, 139–140). Докладний опис розмов, послідовність, показують, що ця зустріч дійсно відбувалася. Разом з тим, опису зустрічей з китайськими комуністами присвячено лише дві сторінки, немає детального опису розмов, відсутні імена, за винятком Лі Дачжао. Щодо діяльності Н. Буртмана, існує ще одне джерело. М. Казанін, який був знайомий з Н. Буртманом, ось як згадував про поїздку останнього до Китаю: «Після того, як білі тимчасово взяли гору у Владивостоці, він утік до Китаю і взимку 1919/20 р. разом з кількома іншими молодими більшовиками, у тому числі одним угорцем і однією дівчиною вирушили з Тяньцзіня верхи на верблюдах через Гобі крізь пекучі монгольські морози і бурани до Байкалу, куди мала вийти Червона Армія» (Казанін, 2009: 44). Якщо спиратися на цю версію, то виходить, що ніякої місії не було. Але, скоріш за все, М. Казанін просто переказує якісь чутки. Як влучно зазначає І. Сотникова, неможливо провести зиму на території чужої держави групі людей без засобів існування (Сотникова, 2015: 142).

Залишається питання, яким чином група Н. Буртмана змогла встановити зв'язок з китайськими комуністами. В Китаї, де дуже важливу роль відігравали так звані «гуаньсі» (особисті, кланові, громадські зв'язки та репутація), просто так встановити зв'язок з тим же Лі Дачжао не можна було. Відомо, що група Г. Войтинського, для знайомства з Лі Дачжао, використовувала емігранта С. Польового, в якості посередника (Сотникова, 2015: 145). Припустимо, що С. Польовий, або деякі інші емігранти, які співчували більшовикам, могли виступити посередниками у встановленні контакту між Н. Буртманом та Лі Дачжао. Однак, про це нічого не згадує А. Мюллер, хоча той ж С. Польовий, також в цей час знаходився в Тяньцзіні, і міг зустрічатися з Н. Буртманом та А. Мюллером. Оскільки одразу два мемуарних джерела підтверджують, що Н. Буртман, дійсно, в 1919 р. знаходився в Китаї, певно, місія дійсно існувала. Проте, потрібно критично відноситися до спогадів А. Мюллера. Існує ймовірність, що сам А. Мюллер, після прибуття до Тяньцзіну, не відіграв важливу роль в місії Н. Буртмана.

Окремо варто виділити діяльність деяких російських емігрантів в Китаї. З доповіді Виконкому Комінтерну щодо організації та діяльності секції східних народів при Сиббюро ЦК РКП(б) від 21 грудня 1920 р., можна дізнатися, що до цього періоду організаційна робота в Китаї велася лише деякими емігрантами, зокрема С. Польовим, А. Івановим, А. Ходоровим (ВКП(б), Комінтерн, 1994: 48). Цікаво, що в документі нічого не згадується про місію Н. Буртмана, хоча сам Н. Буртман згадується в доповіді як член Сиббюро ЦК РКП(б).

С. Польовий народився в Україні, у містечку Пирятин Полтавської губернії. В російській історіографії вважається, що С. Польовий був емігрантом, який прибув до Китаю в 1918 р., а в подальшому став співчувати більшовикам (Аринчева, Панцов, 2021: 65). Однак, як показує Лю Цзяньї, який зміг поспілкуватися з людьми, які були знайомі з С. Польовим, він разом з родиною поїхав до Китаю восени 1917 р., ще до революційних подій (Liu, 2000: 85). Це підтверджується останнім дослідженням А. Хісамутдінова, який

зміг попрацювати з особистим архівом родини Польових та встановив, що восени 1917 р. С. Польовий приїхав до Тяньцзіня (Хисамутдинов, 2021: 72).

В китайській історіографії існують дві версії щодо початкової місії С. Польового, причому обидві представляє Лю Цзяньї. В своїй праці 2000 р., автор пише, що С. Польового відправили до Китаю для продовження вивчення китайської мови, а пізніше він став агентом Комінтерну, відповідальним за зв'язок з китайськими культурними колами (Liu, 2000: 85). Однак в подальших своїх дослідженнях, історик приходить до висновку, що головною метою його приїзду в Китай була таємна служба на більшовиків в ролі «співробітника з культурних зв'язків», до того ж його приїзд до Китаю був профінансований відділом по справах народів Сходу Сибірського бюро РКП(б) в Іркутську, але як зазначає дослідниця китайської історіографії щодо С. Польового, ця думка не підтверджується документами (Лян, 2021: 301). Стосовно другої версії, то викликає сумнів, що більшовики, які ще не захопили владу в Росії, будуть відправляти свого агента до Китаю. Навіть якщо припустити, що С. Польовий в подальшому став членом Сибірського бюро РКП(б), то тоді, у вже згадуваній доповіді Виконкому Комінтерну щодо організації та діяльності секції східних народів при Сиббюро ЦК РКП(б), його б описували як члена партії, а не як емігранта. Разом з тим, версія того, що С. Польовий міг бути агентом Комінтерну, цілком вірогідна. Принаймні у Комінтерні знали про роботу С. Польового серед китайських комуністів, що підтверджується тим фактом, що коли до Китаю прибула група Г. Войтинського, то вони направилися саме до С. Польового, за допомогою якого змогли встановити контакт з Лі Дачжао.

Одним з перших, на кого вплинув С. Польовий, був студент Бейянського університету міста Тяньцзінь Чжан Тайлей. У вересні 1918 р. він був запрошений американським професором та деканом юридичного факультету Бейянського університету Чарльзом Дж. Фоксом на роботу кореспондентом в англomовну газету «The North China Star», так як Чжан Тайлей вільно володів англійською

мовою. Саме в редакції цієї газети Чжан Тайлей познайомився з С. Польовим, який попросив Чжана взяти на себе обов'язки його англomовного перекладача (Аринчева, Панцов, 2021: 65).

Чжан Тайлей став отримувати від С. Польового більшовицьку літературу, зокрема книгу В. Леніна «Держава та революція» та роботу Л. Троцького «Війна та Інтернаціонал». Ці праці Чжан Тайлей переклав китайською мовою. Це було важливо, тому що в основному китайські перекладачі марксистської літератури отримували її з Японії, та перекладали з японської мови (Ishikawa, 2012: 54). Це впливало на якість перекладу. Окрім цього, фактично, китайські читачі знайомилися в китайському перекладі з марксистською інтерпретацією японських перекладачів. Як зазначає дослідник культурних трансферів М. Еспань: «У відносинах впливової та приймаючої культур завжди є третій чинник» (Еспань, 2018: 15). В даному випадку цим третім чинником виступала Японія. Потрійний переклад змінював культурний об'єкт який передавався від однієї країни до іншої, що призводило до меншого розуміння класичного марксизму та швидшого засвоєння більшовицьких ідей.

Разом з Лі Дачжао, С. Польовий прийняв участь у зустрічі з молоддю Тяньцзіня в лютому 1920 р., на якій йшлося про китайську революцію та створення «Соціалістичного альянсу» (Лян, 2021: 304). За рекомендацією Лі Дачжао, С. Польовий зайняв посаду викладача російської мови в Пекінському університеті (Liu, 2000: 126). А. Ходоров, також як і Н. Буртман, народився в Одесі. Під час російської революції 1905–1907 рр. А. Ходоров, на той час студент юридичного факультету Новоросійського університету, брав участь у студентському русі. Це призвело до проблем з владою, бо університет він закінчить лише в 1912 р., у віці 26 років. Пізніше А. Ходоров був кореспондентом пробільшовицьких «Далекосхідних вістей» та редактором владивостокської газети «Далека околиця». На початку 1919 р., він направився до Шанхаю. До 1920 р. А. Ходоров завідував у Пекіні відділенням Російського телеграфного агентства (ДАЛЬТА). Це відділення у 1919–1920 рр. було єдиним представництвом більшовиків у Китаї, одночасно виконуючи функції розвідувального

та аналітичного центру Китаю та місцевої політики (Сотникова, 2015: 146). В Китаї він також включився в розповсюдження більшовицької пропаганди. Скоріш за все, на початку 1920 р., він зустрічався з Лі Дачжао (Liu, 2000: 129). Крім того, саме А. Ходоров став тим самим агентом, через якого передавалися гроші. Так, у грудні 1920 р. він передав 20 тисяч доларів С. Польовому (Русско-китайские, 2012).

А. Іванов був анархістом. За революційну діяльність він був заарештований та просидів декілька років у в'язниці. Згодом емігрував до Парижа, де вивчав китайську мову в «Ecole des Langues Orientales Vivantes» (Національний інститут східних мов та цивілізацій). У 1917 р., як тільки спалахнула революція, він домігся від Тимчасового уряду призначення до Пекіна на дипломатичну роботу, в якості перекладача (Казанин, 2009: 72). Згодом більшовики видали циркуляр всім російським дипломатичним представництвам за кордоном з вимогою негайно відповісти, чи хочуть вони проводити радянську зовнішню політику. Ті, хто не збиралися працювати на радянську владу, повинні були залишити свої пости і передати дипломатичні справи особам, які тепер погодилися служити новому уряду, незалежно від їхньої посади (Liu, 2000: 85). А. Іванов був єдиним з представників в Пекіні, який заявив про своє бажання служити радянській владі. Однак, так як колишні дипломати не збиралися залишати свої посади, він залишив представництво. З вересня 1919 р. А. Іванов працював викладачем російської мови в Пекінському університеті (Казанин, 2009: 72). У цей же період там працював Лі Дачжао завідувачем бібліотеки. Навесні 1918 р. Лі Дачжао отримав деякі брошури та документи щодо більшовицької революції. Безумовно, що ці матеріали він міг отримати лише від російських емігрантів, які співчували більшовикам, а так як в Пекіні в цей час знаходився лише А. Іванов, то можна стверджувати, що саме він передав Лі Дачжао документи (Liu, 2000: 125).

Наостанок, слід зазначити про можливу місію ще одного більшовицького агента в Китаї, яка потребує більш детального вивчення. В мемуарах одного з лідерів КПК на першому етапі її

розвитку Пен Шучжи, якій у своїй праці цитує Лю Цзяньї, китайський комуніст згадує про його розмову з Лі Дачжао, коли вони відпочивали в Москві в 1924 р. Зокрема, можна дізнатися, що наприкінці 1919 р., російський більшовик на прізвище «Ноноповку», який був членом РКП(б), за рекомендацією С. Польового приїхав в Пекінський університет, щоб зустрітися з Лі Дачжао. Він активно розхвалював Лі Дачжао за його марксистські статті та розповсюдження більшовицьких ідей. Пен Шучжи пише, що цей більшовицький агент був направлений Далекосхідним бюро Комінтерну до Китаю. Пізніше він став професором китайського класу комуністів Університету трудящих Сходу. Коли Лі Дачжао був присутній на п'ятому конгресі Комінтерну він знову, випадково, зустрів цю людину (Liu, 2000: 128). Таким чином, якщо вірити Пен Шучжи, то існувала ще одна місія більшовицького агента, який прибув до Китаю наприкінці 1919 р. Не можна припустити, що це був псевдонім Н. Буртмана, оскільки він загинув у 1920 р., тому зустрітися з ним на п'ятому конгресі Комінтерну Лі Дачжао не міг. В сучасній російській історіографії зустрічається прізвище В. Хохловкіна. В доповіді Виконкому Комінтерну про організацію та діяльність Секції східних народів при Сиббюро ЦК РКП(б) від 21 грудня 1920 р., він описується як секретар китайського відділу, який був направлений кур'єром з цінностями для реалізації, літературою та докладними інструкціями для Шанхайського відділення (ВКП(б), Комінтерн, 1994: 52). Цілком можливо, що В. Хохловкін і є тим самим «Ноноповку», якого описує Пен Шучжи. Однак Пен Шучжи пише про кінець 1919 р., а з документів стає відомо, що В. Хохловкін був направлений до Китаю наприкінці 1920 р. Таким чином, це питання потребує більш детального дослідження з опрацюванням архівних матеріалів.

Висновки. На сьогодні важко сказати, чия більшовицька місія щодо встановлення зв'язку з китайськими комуністами була першою. В російській історіографії вважається, що це була місія Н. Буртмана. Проаналізовано основні розбіжності в джерельній базі щодо місії Н. Буртмана, зокрема залишається незрозумілим, яким чином

Н. Буртман зміг встановити зв'язок з Лі Дачжао. Виявлено, що ще до прибуття Н. Буртмана до Китаю, зв'язки з китайською революційною інтелігенцією були встановлені деякими емігрантами. Це були емігранти з Росії, які за різних обставин опинилися в Китаї. Співчуваючи більшовикам, вони першими включилися в пропагандистську роботу, що правда невідомо, чи діяли вони за власною ініціативою, чи були більшовицькими агентами. Досліджено, що в російській історіографії дотримуються першої версії. В китайській історіографії ж вважається, що діяльність емігрантів або з самого початку була більшовицькою місією, або в подальшому вони стали агентами Комінтерну. При аналізі емігрантської діяльності було встановлено, що починаючи з 1918 р., такі емігранти як С. Польовий та А. Іванов були основними постачальниками більшовицької літератури. С. Польовий, який мав великий вплив на перших китайських комуністів, скоріш за все, починаючи з 1919 р., був агентом Комінтерну, адже саме він, в подальшому, буде посередником у відношеннях між діячами Комінтерну та китайськими комуністами. Цікавим є факт, що за збігом обставин, основні агенти впливу на китайських комуністів до 1920 р., були або українцями, або народилися в Україні.

Список використаних джерел і літератури

Аринчева, 2021 – Аринчева Д. А., Панцов А. В. Жизни и судьбы первых китайских коммунистов. Сборник статей и материалов к 100-летию Компартии Китая. М.: ИДВ РАН, 2021. 288 с.

ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае. Документы. Т. I: 1920–1925. М.: АО «Буклет», 1994. 792 с.

Казанин, 2009 – Казанин М.И. Избранное. М.: Памятники исторической мысли, 2009. 429 с.

Крюков, 2000 – Крюков М. Улица Мольера, 29. Секретная миссия полковника Попова. М.: Памятники исторической мысли, 2000. 272 с.

Лян, 2021 – Лян Ин. Китайская историография о С. Полевом // Сборник докладов I Международной научно-практической конференции. Томск. 2021. Т. 2. С. 301-305.

Мюллер, 1957 – Мюллер А.А. В пламени революции. Иркутск, 1957. 185 с.

Русско-китайские зигзаги Абрама Ходорова. 10.06.2012. Часть II URL: <https://altervij.wordpress.com/2012/06/10/русско-китайские-зигзаги-абрама-ходо-2/> (дата звернення 10.11.2021).

Сотникова, 2015 – Сотникова И.Н. Китайский сектор Коминтерна: организационные структуры, кадровая и финансовая политика: 1919-1943 гг. М: Наука, 2015. 471 с.

Сотникова, 2020 – Сотникова И.Н. Предыстория Первого съезда Коммунистической партии Китая // Проблемы Дальнего Востока. 2020. № 6 С. 140-154.

Хисамутдинов, 2021 – Хисамутдинов А. А. Китаевед из Владивостока Сергей Александрович Полевой и первые китайские коммунисты // Россия и АТР. 2021. № 2. С. 69-82.

Шевелев, 1976 – Шевелев К. В. Из истории образования Коммунистической партии Китая. М.: Наука, 1976. 166 с.

Эспань, 2018 – Эспань М. История цивилизаций как культурный трансфер. М.: Новое литературное обозрение. 2018, 814 с.

Ishikawa, 2012 – Ishikawa Y. The Formation of the Chinese Communist Party. New York, 2012. 520 p.

Liu, 2000 – Liu Jianyi. The origins of the Chinese Communist Party and the role played by Soviet Russia and the Comintern. University of York, 2000. 426 p.

Wilbur, 1989 – Wilbur C., How J. Missionaries of Revolution: Soviet Advisers and Nationalist China. 1920-1927. Harvard University Press, 1989. 904 p/

Wilbur, 1976 – Wilbur C. Sun Yatsen: Frustrated Patriot. New York: Columbia University Press, 1976. 413 p.

References

Arincheva, 2021 – Arincheva D. A., Pantsov A. V. Zhizni i sudbyi pervyih kitayskikh kommunistov. Sbornik statey i materialov k 100-letiyu Kompartii Kitaya. [The lives and destinies of Chinese communists. Collection of articles and materials for the 100th anniversary of the Communist Party of China.]. М., 2021. 288 s. [in Russian].

VKP(b), Komintern i natsionalno-revolyutsionnoe dvizhenie v Kitae. Dokumenty. 1920–1925.[VKP (b), the Comintern and the national revolutionary movement in China. The documents. 1920-1925]. М., 1994. 792 s. [in Russian].

Kazanin, 2009 – Kazanin M.I. Izbrannoe.[Favorites] М., 2009. 429 s. [in Russian].

Kryukov, 2000 – Kryukov M. Ulitsa Molera, 29. Sekretnaya missiya polkovnika Popova. [Molière street, 29. The secret mission of Colonel Popov.]. М., 2000. 272 s. [in Russian].

Lyan, 2021 – Lyan In. Kitayskaya istoriografiya o S. Polevom [Chinese historiography about S. Polevoy] // Sbornik dokladov I Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Tomsk. 2021. S. 301-305 [in Russian].

Myuller, 1957 – Myuller A.A. V plameni revolyutsii.[In the flames of the revolution]. Irkutsk, 1957. 185 s. [in Russian].

Russko-kitayskie zigzagi Abrama Hodorova.[Russian-Chinese zigzags by Abram Khodorov]. 10.06.2012. Chast II [in Russian].

Sotnikova, 2015 – Sotnikova I.N. Kitayskiy sektor Kominterna: organizatsionnyie strukturyi, kadrovaya i finansovaya politika: 1919-1943 gg.[The Chinese sector of the Comintern: organizational structures, personnel and financial policy: 1919-1943]. M., 2015. 471 s. [in Russian].

Sotnikova, 2020 – Sotnikova I.N. Predyistoriya Pervogo s'ezda Kommunisticheskoy partii Kitaya[Background to the First Congress of the Chinese Communist Party]. // Problemy Dalnego Vostoka. 2020. # 6 S. 140-154 [in Russian].

Hisamutdinov, 2021 – Hisamutdinov A. A. Kitaeved iz Vladivostoka Sergey Aleksandrovich Polevoy i pervyie kitayskie kommunistyi[Sinologist from Vladivostok Sergey Alexandrovich Polevoy and the first Chinese communists]. // Rossiya i ATR. 2021. # 2. S. 69-82 [in Russian].

Shevelev, 1976 – Shevelev K. V. Iz istorii obrazovaniya Kommunisticheskoy partii Kitaya.[From the history of the formation of the Chinese Communist Party]. M, 1976. 166 c. [in Russian].

Espan, 2018 – Espan M. Istoriya tsivilizatsiy kak kulturnyy transfer.[The history of civilizations as a cultural transfer]. M., 2018, 814 s. [in Russian].

Людмила Новікова
ORCID: 0000-0003-4764-7867
кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Одеса) Україна
novikova@onu.edu.ua
lyudmilanovikova@hotmail.com

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВІДОБРАЖЕННЯ РОЛІ РУМУНІЇ ТА ТРАНСНІСТРІЇ В ІСТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ПУБЛІКАЦІЯХ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРЕСІ 1940-Х РР.

Анотація

У даній статті висвітлюється зміст інформації щодо місця Румунії 1920-х – 1940-х рр. та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв, яка оприлюднювалася в переважно англомовних матеріалах низки американських газет у 1940-х рр., таких, як «Românul American» («The Roumanian American»), «The southern jewish weekly», «Evening star», «Detroit evening times».

Мета дослідження полягає у визначенні структури умовного газетного наративу щодо місця Румунії 1920-х – 1940-х рр. та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв, що вміщений у згаданих газетних публікаціях.

В результаті проведеного дослідження була здійснена реконструкція умовно цілісного інформаційного наративу у публікаціях низки американських газет стосовно значення Румунії та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв у 1920-х – 1940-х рр., що поширювався у масовій думці. Визначені головні складові цього англомовного наративу, вказано на його суспільне значення.

Ключові слова: східноєвропейські євреї; Трансністрія; Голокост; Румунія в 1920-х – 1940-х рр.; євреї у Бессарабії; євреї у Буковині; євреї в Одесі.

Liudmyla Novikova
ORCID: 0000-0003-4764-7867
the candidate of Historical Sciences,
the docent at the
Department of history of Ukraine
Of I. I. Mechnikov Odesa
National University
(Odesa, Ukraine)
novikova@onu.edu.ua
lyudmilanovikova@hotmail.com

TO THE QUESTION ON REFLECTION OF ROMANIA AND TRANSNISTRIA SIGNIFICANCE FOR THE HISTORY OF EASTERN EUROPEAN JEWS IN THE AMERICAN PRESS PUBLICATIONS IN 1940 S

This article covers the content of information about the place of Romania in the 1920–1940s. and Transnistria in the history of Eastern European Jews, which was published in predominantly English-language materials in a number of American newspapers in the 1940s, such as «Românul American», «The Southern Jewish Weekly», «Evening Star» and «Detroit Evening Times».

The purpose of the study is to determine the structure of the newspaper narrative regarding the place of Romania in the 1920–1940s and Transnistria in the history of Eastern European Jews, contained in the mentioned newspaper publications.

As a result of the study, a conditionally holistic information narrative on the isignificance of Romania and Transnistria in the history of Eastern European Jews in the 1920–1940s was reconstructed in publications of a number of American newspapers, which spread in mass opinion.

The main components of this English-language narrative are following: in pre-war Romania was an increased influence of official actual anti-Semitism; this was of particular importance given that Transnistria was predominantly a zone of Romanian administration during World War II; the plight of Jews in Romania and Bukovina during the war; cases of non-Jewish support for Jews; brutal deportations of the Jewish population from Romania, Bukovina, Bessarabia (sometimes also Moldavia, which regarding changes in the characteristics of Bessarabia and Bukovina) to Transnistria; domination of the atmosphere of fear of the possibility of deportation to Transnistria among the still undeported Jews; manipulation by the Romanian government of the Jewish population through this fear; the plight of Jews, the Holocaust in Transnistria; repatriation to Romania and migration to Palestine as the «historical homeland» of Jews deported during the war to Transnistria.

According to some materials, this narrative had not only an exposing anti-Nazi purpose, not only appealed to the public support of Jews who had experienced repression, deportation and the Holocaust, but also had to serve to preserve the democratic worldview of the Romanian minority in the United States (most of the used publications were contained in the newspaper «Românul American»).

Keywords: *Eastern European Jews; Transnistria; Holocaust; Romania in the 1920–1940s; Jews in Bessarabia; Jews in Bukovina; Jews in Odesa.*

Історія антисемітизму та Голокосту під час Другої світової війни є важливою складовою подій самої війни і, водночас, пов'язана зі суспільно-політичним розвитком Європи у 1920-х – 1930-х роках. Існування подібного зв'язку у випадку з іншими, окрім нацистської Німеччини, країнами, які були її союзниками у війні, потребує, на наш погляд, додаткового дослідження. Особливий інтерес для

вивчення представляють регіональні особливості антисемітської політики і, відповідно, становища єврейського населення, на що вказується в існуючій історіографії. Зокрема, Ю. І. Левченко відзначає існування певних унікальних особливостей вирішення так званого «єврейського питання» в Трансністрії як одній з територій під румунською окупаційною владою (Левченко, 2015: 148). Крім того, дальшого дослідження вимагають джерела, передусім різні типи сучасних подіям наративів щодо антисемітизму та Голокосту, їх форм та наслідків для представників єврейського народу.

Однією з особливостей історії антисемітської нацистської політики та Голокосту в Україні під час Другої світової війни є те, що їх об'єктом були не тільки представники місцевого єврейського населення, але й депортованого з інших регіонів та країн. Прикладом є доля євреїв у Трансністрії, куди відбувалася депортація єврейського населення з території власне Румунії та Буковини й Бессарабії. Водночас в українській історіографії є тенденція розглядати історію депортації до Трансністрії тільки з губернаторств «Буковина» та «Бессарабія» у Румунії під час Другої світової війни. Чи відображає такий підхід перебіг подій у всій повноті – це питання, яке також потребує дослідження.

Серед проблем, що вимагають додаткового висвітлення, є статистичні дані, зокрема, щодо кількості жертв антисемітської політики, що показала у своєму дослідженні М. Михайлюк на прикладі центру Трансністрії – м. Одеси.

Предметом розгляду у даній статті є інформація щодо місця Румунії 1920-х – 1940-х рр. та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв, яка оприлюднювалася в переважно англomовних матеріалах низки американських газет у 1940-х рр.

Мета дослідження полягає у визначенні структури умовного газетного наративу щодо місця Румунії 1920-х – 1940-х рр. та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв, що вміщений у згаданих газетних публікаціях.

Методологічно ми виходимо з положення, що нацистська політика стосовно євреїв має складну структуру, кульмінацією якої є

Голокост, при цьому нацистська за змістом політика здійснювалася і Німеччиною, і її союзниками, а також опираємося на тезу, що політичні, ідеологічні тощо передумови цієї політики почали формуватися ще у довоєнний час.

Хронологічні межі дослідження зумовлені інформацією у джерелах і охоплюють 1920-і – 1940-і рр. З погляду хронології використаних газетних публікацій, то це період 1942–1945 рр.

Територіальні межі роботи охоплюють Румунію разом з українськими етнічними територіями у 1920-х – 1930-х рр. Під час Другої світової війни територія дослідження включає частину території УРСР, що знаходилась в сфері впливу румунської адміністрації – «Трансністрію», а також Румунію, Буковину та Бессарабію (губернаторства «Буковина» та «Бессарабія»). Водночас використана у якості джерела преса виходила в США.

Джерельна база дослідження представлена переважно англomовними публікаціями кількох американських газет, найбільше використані матеріали газети «Rom nul American» («The Roumanian American»). Газета «Rom nul American» позиціонувала себе як орган демократичних румунів в США, у її публікаціях стверджувалося, що «американці румунського походження мають моральний обов'язок звертатись до держдепартаменту, щоб зупинити ці дії» (А. Гітлера та І. Антонеску проти євреїв в Бессарабії) (Thousands, 1942). Крім того, низка матеріалів, використаних у роботі, була вміщена у таких виданнях, як: «The southern jewish weekly», «Evening star», «Detroit evening times». Серед публікацій значний інформативний потенціал мала серія статей у 1943 р., які представляли собою частини памфлету, що видавався Інститутом єврейських справ Американського єврейського конгресу під назвою «Десятирічна війна Гітлера проти євреїв» (Some, 1943, 9 octombrie). Значна частина публікацій в газетах заснована на матеріалах, наданих ЛТА (Єврейським телеграфним агентством) (Rumanian Jews, 1943). Частина відомостей ґрунтується на повідомленнях «румунських євреїв», яким Єврейський Об'єднаний розподільчий Комітет допоміг мігрувати до Палестини. Свідчення очевидців подій також мали

вигляд листів, надісланих до газет, зокрема, до щомісячного бюлетеня «Об'єднаних румунських євреїв Америки» «The record», і потім передрукованих в інших виданнях (Thousands, 1942) (переклад матеріалів преси українською автором статті).

Частина публікацій була присвячена становищу єврейського населення в Румунії 1920-х – 1940-х рр., розвитку антисемітизму. Ця інформація представляє особливий інтерес, тому що враховує особливості становища в Румунії та українських етнічних землях під її управлінням.

У газетних публікаціях розглядаються й ті румунські законодавчі акти, які ззовні не мали антисемітського характеру, але вражали у правах значну частину єврейського населення тощо. На тлі цих матеріалів події в Трансністрії з її урядовцями, що почали діяльність антисемітського характеру до Другої світової війни, виглядають як її кульмінаційний момент.

Багато відповідної інформації міститься у памфлеті «Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews» («Romanul American», 1943, 25 вер.). Зокрема, у статті дається характеристика антисемітським аспектам діяльності лідерів румунських урядів у 1920-х – 1930-х рр., антиєврейській спрямованості окремих законодавчих актів, висвітлюється процес зростання впливу румунського націоналізму (при цьому вказується на економічні та політичні передумови) і, водночас, фактичного антисемітизму, при зовнішньому декларуванні нейтралітету у національному питанні чи рівності громадян, згадуються випадки погромів у 1920-х рр. При цьому, відзначає автор, «...інші меншини, які шукали підтримки в Берліні чи Будапешті, уникали всіляких політичних контактів з євреями». Особлива увага в статті приділяється значенню короткого прем'єрства О. Гоги у 1937 р., «правою рукою» якого був професор Куза. На думку автора публікації, тоді проводилася економічна війна проти євреїв, однак повністю плани О. Гоги реалізувалися тоді, коли Румунія опинилася під німецьким контролем. Єдиним самим значним актом режиму О. Гоги названий закон стосовно ревізії громадянства від 21 січня 1938 р., який боляче вдарив по єврейській громаді. За

офіційними результатами реалізації цього закону та закону 1924 р. майже третина з 617 396 євреїв була позбавлена громадянських прав.

Прем'єрство О. Гоги визначило антисемітський характер політики ряду місцевих урядовців. Так, у Чернівцях префект дистрикту Нікіфор Робу організував масові арешти євреїв. Професор Г. Алексяну, який став губернатором Трансністрії, ініціював едикт, який забороняв вживати ідиш в ділових установах та на вулицях. У багатьох місцях євреїв заставляли тримати відкритими свої магазини в суботу (святковий день) тощо. В Ізмаїлі в Бессарабії для євреїв були введені важкі штрафи, у містах так званої «Старої Румунії» євреям навіть не можна було заходити до публічних будівель для отримання документів про громадянство (Some, 1943, 25 Septembrie).

Як свідчать газетні матеріали, з початком війни між нацистською Німеччиною, її союзниками (включно з Румунією) та СРСР у червні 1941 р. становище єврейського населення в зоні перебування румунської армії опинилося під загрозою погромів (які почалися у Яссах, далі з румунською армією поширились в Кишинів та Чернівці під час окупації цих міст). Початок погромів («вбивств»), за даними газетних публікацій, був пов'язаний з протидією румунському війську з боку Червоної армії. Також важливе значення мало «підбурювання» населення проти євреїв як «конфедератів союзників та Росії» (Some, 1943, 9 octombrie). На думку Б. Мільтона, єврейське населення в Яссах та інших містах «заплатило за саботаж робітників на залізних дорогах та індустріальних робітників, що співчували радам». Він же вказує на те, що все єврейське населення витіснене з Молдавії та Південної Буковини та відзначає, що в зайнятих нацистами містах починався антиєврейський терор. Також за джерелами цього автора («як повідомляють»), більшість з єврейських мешканців Чернівців були евакуйовані до радянської території, при цьому багато з них направлялись до єврейських колгоспів на півдні України (Milton, 1941).

Водночас єврейські жителі сіл та містечок, що розміщувались поряд з фронтом, зганялися в гетто в Кишиневі та Чернівцях, влаштовані в серпні та вересні. Застосовувалася система заручництва.

Зокрема, у Чернівцях військове начальство видало наказ, за яким в разі зазіхання на життя румунського чи німецького солдата, 50 відомих єврейських жителів будуть розстріляні разом з винним (Some, 1943, 9 octombrie).

Крім відомостей про погроми та створення гетто, в публікаціях, зокрема, фрагментів меморандуму щодо депортації єврейського населення до Трансністрії від 14 липня 1942 р. за авторством румунського політичного діяча у Буковині Dori Popovici, який він подав І. Антонеску (Rumanian official, 1943; Dori Popovici), йшлося про вбивство румунською армією значної частини єврейського населення Бессарабії та більше 15 тис. євреїв Північної Буковини під час зміни влади в цих регіонах з радянської на румунську влітку 1941 р. Ці розстріли були здійснені під виглядом так званої «помсти» за дії частини євреїв у попередній час. Депортація решти населення – 85 тис. чоловік – мала відбутися нібито з метою припинити ці вбивства (за наказом І. Антонеску в жовтні 1941 р.). Водночас у меморандумі вказувалося на те, що депортації у 1941–1942 рр. здійснювались і з Південної Буковини, яка взагалі не була під радянською владою.

Єврейське населення Румунії мало різні спеціальні обов'язки перед державою, включно з наданням одягу, який був надісланий до Німеччини як «подарунок від румунського народу» (Deportation, 1943). Декрет від 15 листопада 1941 р. ввів примусову працю для всіх чоловіків-євреїв віком від 18 до 50 років, нагляд здійснював Генеральний інспекторат таборів та колоній примусової праці. «Дійсний контроль над єврейськими трудовими таборами був довірений керівництву румунської армії та учасники [задіяні для праці в таборах] підлягали військовому праву». Всі єврейські організації були розпущені, всі євреї підлягали Центральному офісу для євреїв Румунії, мали обов'язково зареєструватися. Серед заходів офісу були й такі одіозні, як збирання «від румунських євреїв декларацій провини за війну, де можна прочитати наступне: «Я, що підписався нижче, цим заявляю, що я відповідальний за війну й заслуговую на покарання» (Some, 1943, 16 octombrie).

Відрізнялася специфікою політика щодо єврейської молоді, особливо в регіонах, які вже певний час перебували в УРСР, де учні могли отримати звинувачення у тому, що є комуністами. Так, у Чернівцях група єврейської молоді була арештована в навчальному класі й передана військовому суду як комуністи, і тільки після значних зусиль діти були виправдані. Гострою була освітня проблема, крім Бухаресту, де були єврейські навчальні заклади (Deportation, 1943).

У низці газетних публікацій наводяться статистичні дані щодо кількості єврейського населення в Румунії, Бессарабії, Буковині у довоєнний час. Зокрема, у публікації у 1943 р. вказувалося на те, що за переписом 1930 р. в Румунії проживало 756 930 євреїв (перед Першою світовою – 300 тис.). Цифра 1930 р., на думку автора, занижена, як і щодо кількості інших національних меншин. На початку Другої світової війни 300 тис. євреїв проживали в старому королівстві та Добруджі, 330 тис. в Бессарабії тощо (Some, 1943, 18 septembrie). В іншій з публікацій (за 1941 р.) на червень 1940 р. «за оцінками, щонайменше 385 000 з 850 000 румунських євреїв проживали в Бессарабії та Буковині» (Romania, 1941). У публікації за 1942 р. згадується про те, що у 1939 р. у Бессарабії та Буковині проживали 330 000 євреїв. З цієї кількості, за даними газети «Kraakauer Zeitung», на серпень 1942 р. залишилося тільки 16 000, всі у Чернівцях (Some, 1943, 9 octombrie). Ще в одній статті 1942 р. йшлося про те, що в Румунії було до війни 800 тис. євреїв. На час публікації (жовтень) єврейська громада в Бухаресті ще існувала, «але більшість євреїв Бессарабії та Буковини були вбиті, депортовані або втекли» (Lichtheim, 1942).

Окремі матеріали були присвячені депортації єврейського населення до Трансністрії. Певною мірою вони відображають принципи державної політики. Так, початок відправки євреїв до віддалених гетто пов'язувався з публікацією листа І. Антонеску у відповідь на протести з боку президента румунських єврейських громад стосовно політики щодо євреїв. І. Антонеску вдався до своєрідного обґрунтування депортації євреїв з Буковини та

Бессарабії, що були приєднані у 1940 р. до СРСР. Головна його думка полягала у тому, що євреї ніби сприяли переходу цих територій до СРСР, зустрічали радянські війська «з квітами», вбивали румунських солдат та були антирумунськими «інформаторами» «впродовж комуністичного терору», а також «підбурювали» радянські війська в Одесі під час румунської облоги у 1941 р. до нанесення втрат румунським військам (Rumania, 1941). У подальшому офіційним обґрунтуванням депортацій став «Єврейський закон» у листопаді 1942 р. Згідно цього закону, євреї поділялися на чотири групи, дві з яких мали громадянські права. Третя група представлена була євреями, що були «народжені в старому королівстві». Їм дозволяється залишитися в Румунії, але в гетто. Щодо четвертої групи, до якої увійшли «євреї, народжені в Бессарабії, Буковині та Трансільванії, так само як бездержавні», то передбачалася їх депортація до Трансністрії (Rumanian cabinet, 1942).

У газетних публікаціях вміщувалася інформація щодо часу початку масових депортацій з окремих регіонів. Загалом вона відповідає висновкам сучасних вчених, зокрема, Ю. І. Левченка, який відзначає, що з території губернаторства «Буковина» протягом 1941–1942 рр. відбулося три основні депортаційні хвилі: перша – липень – серпень 1941 р.; друга – жовтень – листопад 1941 р.; третя – червень 1942 р. З губернаторства «Бессарабія» (з території українського Придунав'я) відбулася одна депортація в жовтні 1941 р., під час якої всі євреї Ізмаїльщини були депортовані в «Трансністрію» (Левченко, 2015: 148-149).

За матеріалами газетних статей, у жовтні 1941 р. німецько-румунська військова влада визначила, що всі євреї Бессарабії та 85 % євреїв Буковини мали бути депортовані до Трансністрії (Some, 1943, 9 octombrie). Згідно з офіційною інформацією, з 26 жовтня 1941 р. розпочалося вигнання євреїв румунською владою в гетто біля Бугу (Rumania, 1941).

Географія депортації, з якою зустрічаємося в газетах, включає Бессарабію, Буковину, Молдавію, з яких здійснювалася наймасовіша депортація, також власне Румунія, Бухарест (Every, 1943). У липні

1943 р. в інформації ЖТА згадувалося, що на той час були депортовані до Трансністрії «десятки тисяч євреїв з Бессарабії, Буковини та інших частин Румунії». У листопаді цього ж року в газетах йшла мова про депортованих «під різними приводами» з Бессарабії, Буковини та Молдавії (Rumanian Jews, 1943; Deportation, 1943).

21 липня 1942 р. в газетах повідомлялося, на основі інформації паризького радіо, що у 1941 р. до Трансністрії було депортовано більше 200 000 румунських євреїв і додатково «найближчим часом» планується відправити до тамошніх таборів 300 000 євреїв (Milton, 1941).

На 13 серпня 1942 р., за даними, передрукованими з газети *Krakauer Zeitung*, 185,00 (очевидно, 185 000) євреїв вислано до Трансністрії. Водночас у коментарі відзначалося, що є незрозумілим, чи це кількість депортованих, чи тих, хто досяг пункту призначення живим (Some, 1943, 9 octombrie). У жовтні 1942 р. з Бухаресту було депортовано до Трансністрії 800 чоловік, до середини 1943 р. одночасно було депортовано 1 200 чоловік, на так званій підставі, що ніби виконується їх висловлене раніше бажання поїхати до Бессарабії. Насправді люди були депортовані до Трансністрії (Every, 1943).

В одній з публікацій відзначалося, що на липень 1943 р. з 850 тис. євреїв Румунії, які проживали в країні на початок Другої світової війни, залишилось тільки 270 тис. чоловік. «У Бессарабії, колись батьківщини багатой на традицію єврейської громади, немає ні одного єврея тепер». У Буковині на середину 1942 р. залишалось, про що вже згадувалося, 16 000 осіб (Some, 1943, 16 octombrie).

У газетах можна було зустріти відомості стосовно депортації людей, відомих у регіонах, звідки здійснювалася депортація. Так, серед них згадувалися «такі видатні євреї, як д-р Сем Моснер, колишній віце-президент Чернівецького Центрального банку (Буковина), д-р Мейер Тейх, колишній президент кооперативу в Сучаві (Буковина), Е. М. Трахтман, Л. Грушман, які тісно працювали з J.D.C. Останні два були депортовані з сім'ями, з яких вижила тільки

одна дочка Грушмана, інші вбиті чи померли від тифу в Трансністрії» (Every, 1943).

За окремими свідченнями, депортація була направлена проти соціалістів. Це призводило до парадоксальних ситуацій, коли підлягали депортації «всі євреї, хто мав ім'я «Городнічану» (Horodniceanu) з Молдавії до Трансністрії, тому що колись там був соціалістський лідер та член парламенту в Бухаресті з таким ім'ям. Всі євреї, досить нещасні, щоб мати таке ім'я, були депортовані, серед них стара людина 80 років, так само як Ілія Городнічану (Ilie), колишній президент маленького кооперативного товариства у Ботушанах і член ради директорів Союзу єврейських кооперативів» (Deportation, 1943).

До складу депортованих до Трансністрії потрапляли й ті, що заявляли про свою опозицію урядовій антисемітській політиці, зокрема, румунські селяни, що прийняли на знак солідарності з єврейським населенням іудаїзм, про що докладніше буде далі (Massacres, 1942).

Депортація була дуже важкою й супроводжувалася багатьма жертвами. В одній з публікацій за 1941 р. йшлося про те, що депортованим необхідно було переміститися на схід на 100 чи більше миль від місця їх проживання (Rumania, 1941). Члени Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету, що повернулися з Європи у березні 1942 р. (очевидно, після інспекції, здійсненої в Трансністрії), почули відповідну інформацію від осіб, які спілкувалися з угорським та румунським військовим конвоєм, очевидно, для депортованих. У ній йшлося про те, що шляхи, які вели до Трансністрії, супроводжувалися масовими могилами депортованих євреїв (Some, 1943, 9 octombrie). Факт вбивства відсталих на шляху депортації євреїв та їх захоронення в спеціальних ямах вздовж «депортаційних доріг» підтверджується й іншими свідченнями, використаними в історіографії (Левченко, 2015: 148).

Згідно спогадів очевидців вступу до Бессарабії та Буковини «нацистських військ та румунів», «якщо солдати виявляли слабкість, відмовлялися вбивати дітей, їх могли вбити на місці вищі за

становищем». «Самим постидним актом світової історії» називає автор одного з листів, опублікованих у пресі, події 10 жовтня 1941 р., коли «впродовж трьох годин все єврейське населення Бессарабії та Буковини та інших частин Румунії, які ніколи не були окуповані росіянами, були вигнані з їх будинків. Вагітні жінки, матері з двохтижневими дітьми, хворі люди з високою температурою, вісімдесятирічні чоловіки та жінки, каліки та душевнохворі - всі були викинуті на вулицю або вивезені у відкрите поле й транспортовані у невідомому напрямку до Трансністрії». Якщо хтось відставав, їх били прикладами до непритомності або смерті та залишали позаду в канавах вздовж дороги. Тих, хто вижив, садовили у вагони для худоби, 50-60 чоловік в один вагон, й відправляли до Трансністрії (Thousands, 1942).

У частині публікацій відображений **той страх, який охоплював єврейське населення перед загрозою депортації до Трансністрії**. Так, зокрема, 15 жовтня 1941 р. одна з берлінських газет повідомляла «про страх 2 000 сімей в Берліні, які чули про депортацію євреїв з Праги та Відня до Польщі та Росії» (Rumania, 1941). Також у газетних публікаціях згадувалося про те, що у власне Румунії на липень 1942 р. було ще 272 000 євреїв, з яких 98 000 жили у Бухаресті і відчували постійну загрозу депортації до Трансністрії (Some, 1943, 9 octombrie).

У 1942 р. в газетах, на основі інформації в нацистській пресі, повідомлялося, що «всі румунські євреї, хто не може довести, що вони працювали хоча б 5 днів на прибиранні снігу з вулиць та доріг, будуть вислані в єврейські трудові батальйони, які засновані в Трансністрії», ситуація ускладнювалася тим, що на підтвердження треба було надати офіційні сертифікати (Rumanian Jews, 1942).

У березні 1943 р. в Чернівцях ходили чутки, що ще одна група в 4000 чоловік буде депортована до Трансністрії, і хоча ці чутки були офіційно заперечені, «над чернівецькими євреями постійно висів цей дамоклов меч». Вони мали носити жовтий знак та не збиратися більше трьох чоловік вдома чи на вулиці. Євреї в Чернівцях могли

залишати домівки «тільки між 10 a.m. та 1 p.m.», порушення каралося висилкою чи за військовим законом (Deportation, 1943).

В одній з публікацій у липні 1943 р. відзначалося, що приклад депортацій частини єврейського населення породив невпевненість у решти євреїв, що залишились в Румунії, у тому, чи не очікує їх також депортація до Трансністрії. Тим більше що ситуація підсилювалась зростанням суспільної конфліктності, можливості звинувачення євреїв на будь-якій підставі, створенням атмосфери підозри щодо євреїв (Every, 1943). У листопаді 1943 р. газетні публікації підтверджували існування постійного страху депортації у євреїв в Румунії, які зобов'язані працювати 1-3 місяці на рік в таборах примусової праці, знаходяться на межі голоду (Deportation, 1943). Уряд Румунії маніпулював єврейським населенням, використовуючи страх депортації. Так, у травні 1943 р. була оприлюднена інформація про те, що євреї (включно з «напіварійцями») мають заплатити уряду значну суму коштів на 1 вересня 1943 р. під загрозою депортації разом з сім'ями до Трансністрії, а у жовтні 1943 р. повідомлялося, що євреї отримали наказ заплатити колективний «каральний податок» до 31 грудня 1943 р. «під загрозою депортації до Трансністрії» (Rumania imposes, 1943; Some, 1943, 16 octombrie).

У деяких публікаціях відображено негативне ставлення з боку неєврейського населення до депортацій євреїв, пригнічений настрої в суспільстві, а також з боку регіональної влади в Буковині. Публічна позиція регіональної влади була специфічною. У меморандумі Dori Porovici від 14 липня 1942 р. йшлося про необхідність створення переконливого для неєвреїв обґрунтування депортацій, щоб запобігти дальшому розвитку суспільної депресії. Dori Porovici, зокрема, відзначав, що «населення мало стати свідком щодо того, як тисячі євреїв, більшість з яких було давніми особистими друзями, тяглися армійськими солдатами вулицями Чернівців...», як їх завантажили до вагонів і депортували.

Крім того, подібні заходи влади провокували погромні настрої у певної частини суспільства. Той же Dori Porovici зазначив, що «...персонально був свідком щонайменше 20 прикладів дикої агресії

зброду, прямо при денному світлі, в центрі Чернівців, проти деяких єврейських інтелектуалів, повністю невинних перехожих, колишніх високих чиновників магістрату, лікарів та правників...» (Some, 1943, 9 octombrie).

Свою позицію у ставленні до антисемітської політики уряду висловили представники православної церкви Румунії. У 1942 р. її глава патріарх Никодим «висунув протест прем'єру Антонеску проти нелюдського поводження з євреями в Румунії та проти депортації євреїв до Трансністрії». Він заявив, що «має намір звільнитися з посади у протест проти вбивств євреїв, які продовжуються» (Rumanian cabinet, 1942; Massacres, 1942).

Вартим уваги є повідомлення про те, що «120 селянських родин з румунського с. Кубмарус біля Тимішоари прийняли іудаїзм у протест проти переслідувань євреїв в Румунії. Ці члени секти суботників заявили, що вони скоріше хочуть розділити долю переслідуваних євреїв, ніж залишатися мовчазними перед лицем варварств, які поразили єврейську громаду». Селяни були суворо покарані, вигнані з села з конфіскацією майна, лідери села були вислані в концентраційний табір, а решта селян, як вже згадувалося, були депортовані до Трансністрії (Massacres, 1942).

У Чернівцях були випадки активного захисту євреїв. Так, коли євреїв змусили прибирати сніг, і «серед них було два дуже відомих євреї в місті, старий адвокат та Карл Клюгер (Klueger), колишній президент Компанії з реконструкції та президент Черновицького центрального банку», то румуни стали вимагати у поліції, щоб кілька чоловік, включно з К. Клюгером, були звільнені, однак останній з почуття солідарності відмовився (Deportation, 1943).

Значний інтерес представляють публікації щодо становища євреїв у самій Трансністрії.

Певна інформація містилася у газетних публікаціях щодо подій в Одесі як центрі Трансністрії. Так, в одній з публікацій у 1942 р. йшлося про те, що «В Одесі 20 євреїв отримали наказ рити власні могили. Вони мали стояти, а не лежати в них, тоді як їх кати ховали їх

живими по шию. Як тільки їх голови залишились непокритими на поверхні, вони були залишені там вмирати...» (Thousands, 1942).

Узагальнення подій у місті Одесі та околицях під час окупації, у тому числі даних, що стосувалися становища єврейського населення, здійснено у статті радянського автора капітана П. Ніколаєва у 1944 р. Він відзначив, що після захоплення Одеси окупанти стали переслідувати представників різних національностей – росіян, українців, молдаван. При цьому автор називає переслідування «національними», у зв'язку з визначенням ним мети румунів румунізувати Одесу. Представляє інтерес те, що, згадуючи жахливі події 19 жовтня 1941 р., коли у місті румунськими окупантами «було спалено більше ніж 25 000 радянських громадян включно з дітьми», П. Ніколаєв не виділяє окремо жертви серед єврейського населення Одеси. Як він зазначив стосовно кількості жертв, «тільки земля, просякнута такою великою кількістю крові невинних, може розповісти повну історію щодо кількості вбитих та підданих тортурам», яких зазнавали вбиті перед смертю. Водночас далі автор статті виділяє як окрему проблему переслідування та знищення саме єврейського населення «румунськими фашистами», тобто проблему Голокосту. Згідно його даним, ті євреї, хто «дивом врятувалися» від вбивств, сховалися в сусідніх з Одесою селищах. Окупанти прочесали ці селища, і, у випадку знахідки втікачів, їх спалювали разом з господарями. Це є свідченням тому, що були люди, достойні звання Праведників народів світу, імена яких поки що невідомі. Загальна кількість жертв «румунів та німців» в Одесі та Одеському регіоні оцінювалася в статті П. Ніколаєва в 200 000 чоловік (Nicolaeu, 1944).

Військові події призвели до значних руйнацій у населених пунктах Трансністрії, що викликало нестачу придатних жител «впродовж страшної зими 1941–1942 рр.». Така ситуація супроводжувалася військовими реквізіціями продуктових запасів з боку військової влади, відсутністю можливості вислати продукти та ліки з Румунії. Становище єврейського населення було непевним також внаслідок декрету губернатора Трансністрії Г. Алексяну від 11 серпня 1941 р., який передбачав, що будь-який єврей, який покинув

місце проживання, призначене йому поліцейським інспектором, мав бути страчений як шпiон. Спершу цей наказ стосувався тільки радянських євреїв, згодом він був поширений на депортованих євреїв з Буковини, Бессарабії та так званого Старого Королівства (Румунії). Євреї намагалися шляхом втечі з Трансністрії врятуватися, місцеві газети повідомляли про велику кількість страт тих, хто намагався втекти.

За декретом від 11 листопада 1941 р. у кожній громаді (community) євреї були організовані у групи з 20 осіб для примусових робіт. Глава кожної колонії мав надати владі список всіх ремісників та інших гідних найму осіб, ручна праця євреїв використовувалася на «сільськогосподарських роботах, при лагодженні доріг, вирубці дерев, у каменоломнях тощо (Some, 1943, 9 octombrie).

За даними однієї з публікацій, як можна зрозуміти з тексту, на середину 1945 р. в Трансністрії в умовах голоду та хвороб працювало 75 000 євреїв з Буковини, а «спроби звільнити 70 000 євреїв Трансністрії завершилися нічим» (Some, 1943, 16 octombrie).

За інформацією ЖТА, представникам контрольованого румунським урядом Єврейського центрального офісу в Бухаресті було дозволено в квітні 1943 р. відвідати Трансністрію як місце масової депортації євреїв «з Бессарабії, Буковини та інших частин Румунії». У звіті цієї делегації вказується на те, що значна частина депортованих євреїв страждала від хвороб та голоду, зокрема, більше 200 – страждало від параліча, у 4 011 були ознаки початку хвороби. Причина захворювань полягала у сильному голоді, який змушував вживати в їжу отруйні семена, що викликали латиризм, захворювання, що супроводжується поразкою спинного мозку, призводить до паралічу нижніх кінцівок. У публікації також вказувалося, на основі іншого румунського звіту, що депортовані євреї в Тульчинській окрузі Трансністрії знаходились у таких важких умовах, що місцева румунська влада мала звернутися до центральної у Бухаресті, щоб надіслали продукти, для підтримання працездатності євреїв для виконання примусових робіт, «для яких вони були призначені» в Трансністрії. На важкість умов, в яких

перебували депортовані, вказує і той факт, вміщений у газеті, що з 2000 євреїв, які для цих робіт було відправлено з Тульчина до Гайсина, тільки 400 вижило. Також у публікації йшлося про те, що умови в інших трудових таборах у Тульчинському дистрикті були ще гірші, особливо в Warniарак (Вапнярка?), Расіоге (?) та Капустяній (Karustiana). 150 євреїв були послані з табору в Капустяній кудись на схід від Бугу, і доля їх залишилась невідомою (Rumanian Jews, 1943).

Певну допомогу депортованим мав надавати згаданий Головний або центральний єврейський офіс в Румунії, який отримав дозвіл висилати допомогу євреям в Трансністрії у вигляді одягу та продуктів (Every, 1943). Ймовірно, саме з цим пов'язана здійснена цим офісом інспекція становища депортованих євреїв в Трансністрії, що надала важливі свідчення щодо їх важкого становища.

Частина газетних публікацій стосувалася долі депортованих до Трансністрії євреїв після звільнення території радянськими військами від нацистів у 1944 р. Головним чином повідомлялося про їх репатріацію до Румунії, або переселення до Палестини.

До Палестини раніше під час війни мігрували румунські євреї, про що є згадки в одній з публікацій у листопаді 1943 р. (Deportation, 1943). У вересні 1944 р. Моше Шапіро, який очолює Трудовий департамент Єврейського агенства, повідомив про прибуття до Палестини з жовтня 14 000 осіб з різних країн, серед яких «1 750 дітей, головним чином з Трансністрії, Туреччини та з табору інтернованих Ферраменто в Італії» (Zionist, 1944). У вересні 1945 р. повідомлялося про прибуття «минулого тижня» «транспорту з 1 003 євреями-емігрантами з Польщі, Угорщини та Румунії досяг Єврейської національної вітчизни, включно з 180 сиріт з Трансністрії та 225 з Румунії» (12 707 jews, 1945).

У газетних матеріалах можна ознайомитися зі статистикою щодо євреїв, які залишали колишню «Трансністрію» після звільнення території від нацистської присутності. Інформація про репатріацію зустрічається в публікаціях 1945 р. Зокрема, у січні на запит представника Федерації єврейських громад д-ра Вільяма Філдера щодо репатріації депортованих євреїв (очевидно, мова йшла про

власне румунських євреїв), генерал С. Виноградов з комісії по перемир'ю відповів, що буде репатрійовано 2 000 з 9 000 депортованих (Romania, 1945; Jews, 1945). 19 травня в газеті *Rom n ul American* повідомлялося щодо репатрійованих 11 500 «румунських євреїв» (Peste, 1945).

Питання допомоги колишнім депортованим до Трансністрії євреям піднімалося в США з боку члена Демократичної партії, довгорічного члена Палати представників Конгресу США Еммануеля Целлера. Він наполягав на тому, що в умовах, коли невідкладної допомоги потребують 30 000 румунських євреїв, «врятованих з жахливих таборів» (цитата у газетній статті) у Трансністрії та звільнених від інших нацистських знущань, конгрес має щось зробити (Senter, 1945).

Отже, огляд публікацій в низці англomовних публікацій американських газет періоду Другої світової війни дозволяє реконструювати інформаційний наратив стосовно значення Румунії та Трансністрії в історії східноєвропейських євреїв у 1920-х – 1940-х рр., що поширювався у масовій думці. Головними складовими цього англomовного наративу є наступні: відбувалося посилення впливу офіційного фактичного антисемітизму у довоєнній Румунії; це мало особливе значення з огляду на те, що Трансністрія була під час Другої світової війни переважно зоною румунської адміністрації; важке становище євреїв у Румунії та Буковині під час війни; випадки підтримки євреїв з боку неєвреїв; жорстокі депортації єврейського населення з Румунії, Буковини, Бессарабії (іноді вказується також Молдавія, що змінює відповідно характеристики Бессарабії та Буковини) до Трансністрії; панування атмосфери страху перед можливістю депортації до Трансністрії серед ще не депортованих євреїв; маніпулювання з боку румунського уряду єврейським населенням за допомогою цього страху; важке становище євреїв, Голокост в Трансністрії; репатріація до Румунії та міграція до Палестини як «історичної батьківщини» євреїв, депортованих під час війни до Трансністрії. За окремими свідченнями, цей наратив мав не тільки викривальну антинацистську мету, не тільки апелював до

суспільної підтримки євреїв, які переживали репресії, депортації та Голокост, але й мав слугувати до збереження демократичного світогляду румунської меншини в США (більшість використаних публікацій була вміщена у газеті «Rom n ul American»).

Список використаних джерел і літератури

Левченко, 2015 – Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України: на правах рукопису. Київ, 2015. 319 с.

Михайлюк, 2017 – Михайлюк М. В. Акції знищення єврейського населення в Одесі на початку румунської окупації: до питання про статистику жертв // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць VI Міжнародної наукової конференції, 28-29 квітня 2017 р., Одеса; Херсон, 2017. С. 234-240.

12 707 jews, 1945 – 12 707 jews enter Palestine during past war //The southern jewish monthly. 1945. November.

Deportation, 1943 – Deportation, typhus and murder is the fate of the Rumanian Jews: Jews, especially from Bessarabia, Bukovina and Moldavia have been deported to Transnistria // Rom n ul American. 1943. 20 noembrie.

Dori Popovici – Dori Popovici // Enciclopedia Romaniei. URL: https://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Dori_Popovici.

Every, 1943 – Every Rumanian jew is «suspect»; is liable to forced labor&deportation // Rom n ul American. 1943. 24 Iulie.

Jews, 1945 – Jews liberated from camp in Poland // The Southern Jewish weekly. 1945. 1 april.

Lichtheim, 1942 – Lichtheim R. And millions shall die. The position of the Jews in Europe today // Southern jewish weekly. 1942. 23 october.

Massacres, 1942 – Massacres causes patriarch to resign in protest // The southern jewish weekly. 1942. 30 october.

Milton, 1941 – Milton B. (J.T.A.) Week in review // Southern jewish weekly. 1941. 18 july.

Nicolaev, 1944 – Nicolaev P. Two hundred thousand Odessa inhabitants murdered by the savage German and Romanian occupationists // Rom n ul American. 1944. 15 iulie.

Peste, 1945 – Peste 11.500 Evrei Rom n i Repatriați din Transnistria // Rom n ul American. 1945. 19 may.

Romania, 1945 – Romania. Repatriaza. Deportatii// Rom n ul American. 1945. 13 january.

Rumania, 1941 – Rumania banishing two province's Jews to Ukraine ghettos: transfer from Bessarabia and Bucovina to region of Bug river ordered/by the Associated press // Evening star. 1941. 27 october.

Rumania imposes, 1943 – Rumania imposes 28 000 000 levy on Jews // The southern jewish weekly. 1943. 21 may.

Rumanian cabinet, 1942 – Rumanian cabinet prepares new «jewish law» // The southern jewish weekly. 1942. 27 november

Rumanian Jews, 1942 – Rumanian Jews to be sent to forced labor // The Southern Jewish weekly. 1942. 27 february.

Rumanian Jews, 1943 – Rumanian jews deported to forced labor camps in Transnistria found starving and dying by hundreds // Rom nul American. 1943. 24 Iulie.

Rumanian official, 1943 – Rumanian official of Bukovina e poses the bloody massacres, committed against the Jews of Bessarabia and Bukovina // Rom nul American. 1943. 5 iunie.

Senter, 1945 – Senter D. Open Palestine, Celler demands // Detroit evening times. 1945. 17 January.

Some, 1943, 18 septembrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom nul American. 1943. 18 septembrie.

Some, 1943, 25 Septembrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom nul American. 1943. 25 Septembrie.

Some, 1943, 9 octombrie – Some factual material on Rumania's Ruling click war on the Jews // Rom nul American. 1943. 9 octombrie.

Some, 1943, 16 octombrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom nul American. 1943. 16 octombrie.

Thousands, 1942 – Thousands of Jews in Bessarabia murdered by Hitler-Antonescu hordes // Rom nul American. 1942. 25 iulie.

Zionist, 1944 – Zionist organization revived in Rumania (Jerusalem, JTA) // The southern jewish monthly. 1944. September.

References

Levchenko, 2015 – Levchenko Iu. I. Features of the implementation of the policy of occupation authorities in administrative and territorial units of Ukraine 1941-1944 r. Dis. ... cand. hist. sciences in 07.00.01 –history of Ukraine: manuscript. Kyiv, 2015. 319 p. [in Ukrainian].

Mykhailiuk, 2017 – Mykhailiuk M. V. Actions to destroy the Jewish population in Odessa at the beginning of the Romanian occupation: to the question of statistics of victims // Pivden' Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta religiinyi vymiry. Odesa; Kherson, 2017. S. 234-240. [in Ukrainian].

12 707 jews, 1945 – 12 707 jews enter Palestine during past war // The southern jewish monthly. 1945. November.

Deportation, 1943 – Deportation, typhus and murder is the fate of the Rumanian Jews: Jews, especially from Bessarabia, Bukovina and Moldavia have been deported to Transnistria // Rom nul American. 1943. 20 noembrie.

Dori Popovici – Dori Popovici // Enciclopedia Romaniei. URL: https://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Dori_Popovici. [in Romanian].

Every, 1943 – Every Rumanian jew is «suspect»; is liable to forsed labor&deportation // Rom nul American. 1943. 24 Iulie.

Jews, 1945 – Jews liberated from camp in Poland // The Southern Jewish weekly. 1945. 1 april.

Lichtheim, 1942 – Lichtheim R. And millions shall die. The position of the Jews in Europe today // Southern jewish weekly. 1942. 23 october.

Massacres, 1942 – Massacres causes patriarch to resign in protest // The southern jewish weekly. 1942. 30 october.

Milton, 1941 – Milton B. (J.T.A.) Week in review // Southern jewish weekly. 1941. 18 july.

Nicolaev, 1944 – Nicolaev P. Two hundred thousand Odessa inhabitants murdered by the savage German and Romanian occupationists // Rom n ul American. 1944. 15 iulie.

Peste, 1945 – Peste 11.500 Evrei Rom n i Repatriați din Transnistria // Rom n ul American. 1945. 19 may.

Romania, 1945 – Romania. Repatriate. Deportations // Rom n ul American. 1945. 13 january. [in Romanian].

Rumania, 1941 – Rumania banishing two province's Jews to Ukraine ghettos: transfer from Bessarabia and Bucovina to region of Bug river ordered/by the Associated press // Evening star. 1941. 27 october.

Rumania imposes, 1943 – Rumania imposes 28 000 000 levy on Jews // The southern jewish weekly. 1943. 21 may.

Rumanian cabinet, 1942 – Rumanian cabinet prepares new «jewish law» // The southern jewish weekly. 1942. 27 november.

Rumanian Jews, 1942 – Rumanian Jews to be sent to forced labor // The Southern Jewish weekly. 1942. 27 february.

Rumanian Jews, 1943 – Rumanian jews deported to forced labor camps in Transnistria found starving and dying by hundreds // Rom nul American. 1943. 24 Iulie.

Rumanian official, 1943 – Rumanian official of Bukovina e poses the bloody massacres, committed against the Jews of Bessarabia and Bukovina // Rom n ul American. 1943. 5 iunie.

Senter, 1945 – Senter D. Open Palestine, Celler demands // Detroit evening times. 1945. 17 January.

Some, 1943, 18 septembrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom n ul American. 1943. 18 septembrie.

Some, 1943, 25 Septembrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom n ul American. 1943. 25 Septembrie.

Some, 1943, 9 octombrie – Some factual material on Rumania's Ruling click war on the Jews // Rom n ul American. 1943. 9 octombrie.

Some, 1943, 16 octombrie – Some factual material on Rumania's ruling clique war on the Jews // Rom n ul American. 1943. 16 octombrie.

Thousands, 1942 – Thousands of Jews in Bessarabia murdered by Hitler-Antonescu hordes // Rom n ul American. 1942. 25 iulie.

Zionist, 1944 – Zionist organization revived in Rumania (Jerusalem, JTA) // The southern jewish monthly. 1944. September.

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК94(477-25):378 «18»
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250085

Олександр Музичко
orcid.org/0000-0002-8019-2254
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова Україна, Одеса
(048) 723-58-42
sandro06@ukr.net

ІСТОРИК ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ ЯСТРЕБОВ (1855 – 1898 рр.): ОДЕСЬКІ УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ

Анотація

Метою цієї статті є висвітлення важливого етапу життєвого шляху талановитого південноукраїнського історика, етнографа, археолога другої половини XIX ст. В. М. Ястребова. На основі великого комплексу мемуарних, наративних та актових джерел здійснено мікродослідження, що розкрило до того загальну тезу про значення Новоросійського університету у формуванні постаті вченого. Вказано, що головне значення для долі В. М. Ястребова мав П. К. Брун. Р.В. Орбинський, В. І. Григорович, І. С. Некрасов, Ф. І. Успенський. Окрім університетських викладачів, велике значення мав на той момент гімназійний викладач О. І. Маркевич. Спілкування з прихильниками української культури в Одесі зумовило зацікавлення та симпатії росіянина В. М. Ястребова до українського народу та культури.

Ключові слова: історіографія, Новоросійський університет, Південна Україна, історична освіта.

Oleksandr Muzychko
Doctor of Historical Sciences (Ph.D.)
Professor of the Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University,
Ukraine, Odesa
(0482) 723-58-42
sandro06@ukr.net

HISTORIAN VOLODYMYR MYKOLAYOVYCH YASTREBOV

(1855 - 1898): ODESA UNIVERSITY YEARS

Summary

It is necessary to research the biographies of historians. This makes it possible to establish a connection between the features of the life path of historians and their historical views, to study the social component in the development of science. The main thesis of the article is the fact that the development of a scientist is largely determined by the characteristics of his formation as a person, primarily in a higher educational institution.

The purpose of this article is to prove this thesis based on the study of the early stage of the life of the famous historian who worked for many years in the city of Elizavetgrad (today Kropyvnytsky) Volodimir Mykolayovych Yastrebov (1855 - 1898). In 1872 - 1877 he studied and defended his Ph.D. thesis at the Odessa Novorossiysk University. The historiographic base of our article consists of a number of articles and books. The main contribution to the biography of V.M. Yastrebov was made by the Kirovograd (Kropyvnytskyi) historians. They often mentioned the Odesa stage of the scientist's life, but did little to concretize the circumstances of his studies at the university.

The sources of our article are narrative and act documents. The most important sources are kept in the State Archives of the Odessa region. We have identified such important sources as the memoirs of V. M. Yastrebova about studying at the Odessa University, his thesis about the sixth crusade. Thus, there is a sufficient base of sources for the reconstruction of the student's years of the historian. The main methods of our research are comparative, genetic, microhistorical, and biographical.

So the conclusion to be drawn is Odesa University was of great importance for the formation of the personality of V. M. Yastrebov. The greatest influence on the formation of him as a scientist had such talented teachers as V. I. Grygorovych, P. B. Orbynsky, P. K Brun, I. S. Nekrasov. In addition to university teachers, of great importance at that time was a high school teacher O.I. Markevych.

Communication with supporters of Ukrainian culture V. I. Grygorovych, O. I. Markevych formed a nice image of V. M. Yastrebov is a russian with an interest in the Ukrainian people and culture. Studying in Odesa laid the foundations of cooperation V.M. Yastrebov with the Odesa scientific environment throughout his later life.

Keywords: *historiography, Novorosiyski University, Southern Ukraine, historical education.*

Біоісторіографічні дослідження сприяють встановленню тісного взаємозв'язку між особливостями життєвого шляху істориків, їх оточенням, повсякденними практиками, з їх історичними поглядами, а відтак і виявляють соціальну складову розвитку науки. У предмет історіографічних досліджень мають бути включені не лише провідні, найвидатніші історики, але й, так звані, особи «другого плану», хоча

непоодинокі випадки, коли саме ці особистості, особливо у регіональному вимірі, рухали освіту та науку уперед. У сучасній історіографії таким особистостям приділяється значна увага. Зокрема, й автор цих рядків неодноразово звертався до цієї тематики. Одним з можливих підходів у біоісторіографічних дослідженнях є своєрідна фрагментизація, виявлення та ретельне вивчення окремого періоду у житті вченого, пов'язаного з певним населеним пунктом, закладом, установою. Окрім виявлення фактів для створення біографій учасників історіографічного процесу цей підхід важливий для краєзнавчих, меморіальних, локальних, студій. Тільки з цієї мозаїки ретельно досліджених фактів можемо наблизитись до реалізації такого привабливого та ідеалістичного, хоча вже й довгий час критикованого класичного гасла «пізнати історію, якою вона була насправді».

Володимир Миколайович Ястребов (1855 – 1898) посідає серед українських істориків своєрідне місце. Навряд чи його можна зарахувати до числа провідних істориків, що працювали на території України. Цьому не сприяли його провінційний статус, нетривалість життя, відсутність фундаментальних, концептуальних, дороговказуючих праць. При тому на локальному рівні він є одним з найважливіших істориків міста Кропивницький (в його добу – Єлизаветград). Сучасники та подальші автори відзначали науковий ентузіазм вченого, його внесок у формування археології та етнографії як галузей наукових досліджень, внесок у розвиток музейництва. Відзначалося й його російське походження, але очевидними були також його українські зв'язки та симпатії, й, власне приналежність у кількох сенсах до поняття «український історик». Залученість у декілька споріднених між собою галузей знань, культур, доповнюється й місцем його проживання, що дозволяє розглядати його залежно від обраного територіального ракурсу як південноукраїнського історика, так і центральноукраїнського, чи точніше у вужчому сенсі наддніпрянського. Але у цій статті не прагнемо комплексно дослідити біографію та творчий доробок В. М. Ястребова.

Мета статті. Реконструювати одеський період початкового етапу життєвого шляху В.М. Ястребова, виявити значення для становлення його особистості одеського Новоросійського університету.

Аналіз досліджень. Життєвий шлях В. М. Ястребова почали досліджувати автори некрологів, серед яких найважливіше значення має некролог авторства одеського історика О.І. Маркевича, близького знайомого покійного (Маркевич, 1900). Нейтральний політичний статус та життя, що припало на відносно «спокійну» добу, зумовило те, що В. М. Ястребов не був викреслений з історіографії у радянський період. У 1920-х роках більш ретельно дослідила біографію вченого елизаветградська краєзнавець Н. Бракер (Бракер, 1929). У подальшому вчений був присутній у біографічних виданнях союзного та республіканського рівнів, у сюжетно близьких до нього монографіях (зі скіфології, наприклад) (Семенов-Зусер, 1947: 42-43). На якісно новий рівень біографія В. М. Ястребова вийшла у 1990-тих роках – на початку ХХІ ст., що відбилось передусім у виданні статей та книг про його життя кіровоградськими дослідниками (Карповець Н., 1997; Янчуков, 2005; Тупчієнко, 2010; Шляховий, 2013; Філоненко, 2015; Собчук О., 2015, 2019). Звертали увагу на постать В. М. Ястребова й представники інших історіографічних центрів, але побіжно (Випускники. 2019: 196). В усіх текстах було коротко згадано про Новоросійський університет як альма-матер історика, але спеціально ця тема не висвітлювалась, в тому числі й у монографіях, що дозволяє твердити про існування певної історіографічної лакуни яку прагнемо заповнити.

Джерельна база. Наша стаття ґрунтується на використанні максимально ширшого кола доступних джерел. Головним чином ми спиралися на дві групи джерел: наративні та актові. Перша група представлена спогадами (елементи спогадів містили вже перші некрологи), публікаціями В. М. Ястребова. Проте, якісне розкриття будь-якої теми у галузі «особа та установа» неможливе без залучення діловодних матеріалів. Тому нами виявлені та залучені вперше до біографістики матеріали про студентські роки В. М. Ястребова, що зберігаються у 45 фондів («Новоросійський університет») Державного

архіву Одеської області. Ці дані суттєво доповнюються спогадами В. М. Ястребова про студентські роки, що парадоксально мало залучені до наукового обігу, при тому, що мемуарних джерел про початковий період існування НУ зберіглося обмаль і кожне з них «на вагу золота» (ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40, Арк. 29-36). Маємо приклади, так би мовити, «прихованого» використання цих спогадів, але без актуалізації їх значення як окремого мемуарного джерела. Певною мірою це пояснюється тим, що вони зберігаються в архівному фонді О. І. Маркевича, але не каталогізовані в окрему справу. Спогади були написані В. М. Ястребовим на прохання О. І. Маркевича, який планував їх включити до другого випуску видання «Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками Лицея и Университета» (Маркевич, 1900).

Проте, другий випуск так і не був зібраний та оприлюднений, а відтак поповнив чималу «колекцію» одеських нереалізованих інтелектуальних проєктів. Текст В. М. Ястребова, таким чином, дозволяє частково реконструювати зміст цього нереалізованого проєкту. Дуже важливе значення має нарративний текст, не врахований до нас, що є випускною студентською роботою В. М. Ястребова (ДАОО. Ф. 45. Оп. 23. Спр. 46).

Методи дослідження. Нами використано низку загальнонаукових та спеціальних методів. Зокрема, головним був біографічний метод, що дозволив виявити спільне та особливе у долі вченого, у становленні його особистості. Велике значення для реконструкції конкретних обставин навчання В. М. Ястребова у Новоросійському університеті мав мікроісторичний підхід. Також нами використано історико-порівняльний підхід, що дозволив, зокрема, вивити спільне особливо у сприйнятті В. М. Ястребовим своїх умов навчання в НУ, своїх викладачів, порівняно з його сучасниками.

Виклад основного матеріалу. Усі біографи В. М. Ястребова спираються на некролог авторства О.І. Маркевича. На п'яти з половиною сторінках історик зміг відтворити яскравий образ покійного колеги за допомогою як власних вражень, так і згаданих

вище спогадів покійного колеги. Зокрема, О. І. Маркевич згадав і про студентській роки В. М. Ястребова. Найважливіші факти, якими поділився О. І. Маркевич, можна підсумувати таким чином: 1) роки навчання – 1872 – 1876 (цей факт О. І. Маркевич навів дещо раніше у своїй фундаментальній історії про перше 25-річчя існування Новоросійського університету); 2) приналежність В. М. Ястребова до студентів, які були фанатично захоплені наукою, що відбивалось передусім у читанні «запоєм»; 3) О. І. Маркевич, що був гімназійним вчителем, познайомився з В. М. Ястребовим у 1874 р. та щедро наділяв студента-старшокурсника книгами зі своєї багатой бібліотеки; 4) найбільше В. М. Ястребов захоплювався лекціями Р. В. Орбинського з історії філософії. Цікавився лекціями В. І. Григоровича та П. К. Бруна; 5) у професора Ф. І. Успенського працював над кандидатською дисертацією (дипломною роботою) з історії імператора Фридриха II Гогенштауфена; 6) традиційно для більшості студентів В. М. Ястребов мав фінансові труднощі, переймався наданням приватних уроків, але при тому допомагав ще біднішим товаришам, жертвував на загальностудентські потреби. В нашому розпорядженні, що природно для до-фотографічної доби, немає студентської світлини, але її певною мірою компенсує текстовий портрет, окреслений О. І. Маркевичем: «невеликий на зріст, не дуже вродливий, з темним кольором обличчя, в окулярах, але обличчя його було таким виразним, жвавим та озарялося такою приємною посмішкою, що любо було на нього дивитися» (Маркевич, 1900: 43).

Попри важливість та виразність цих фактів, вони, вочевидь не дають повноцінної картини студентського життя, а відтак і становлення особистості В. М. Ястребова.

Найранішим одеським актовим документом про В. М. Ястребова, природно, є його заява про вступ до вишу серпня 1872 р. У заяві випускник Самарської гімназії (нині в РФ) повідомляв, що не має поки що гімназійного атестату та просив в разі відсутності можливості включити його до числа студентів, надати йому право бути вільнослухачем на основі гімназійного посвідчення (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1840. Арк. 73).

В. М. Ястребов навчався у період в історії НУ, який можна вважати початковим. Сучасники зображували його як «добу героїв», найкращий період НУ, коли в ньому блистали такі корифеї як І. М. Сеченов, І. І. Мечников, О.О. Ковалевський, В. І. Григорович. Історичне відділення, як і увесь історико-філологічний факультет, на якому навчався В. М. Ястребов було найменшим у структурі НУ. Разом з ним навчалися лише ще 6 студентів. Найбільш успішну кар'єру в науці зробив Д. М. Овсяніко-Куліковський. У своїх спогадах він не забув згадати про В. М. Ястребова серед студентів, що займалися акуратно та наполегливо (Овсяніко-Куліковський, 1989: 390).

З третього на четвертий курс В. М. Ястребова перевели у 1875 році з найнижчим балом серед усіх студентів його курсу (3, ^{6/4}). Така неуспішність обійшлася В. М. Ястребову дорого: факультетська рада відмовила йому на цій підставі у проханні про надання стипендії і обмежилась тільки одноразовою допомогою (ДАОО. Оп. 22. Спр. 17. Арк. 14, 22).

На початку жовтня 1875 р. у листі до Правління НУ декан історико-філологічного факультету І. С. Некрасов повідомляв про те, що 29 вересня 1875 р. факультет постановив клопотати перед Правлінням про надання одноразової матеріальної допомоги студенту 4-го курсу В. М. Ястребову, мотивуючи рішення тим, що студент має позитивну репутацію на факультеті, але змушений давати приватні уроки, що негативно впливає на його навчально-наукові студії (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2945. Арк. 67).

Судячи з оцінок 1876 року за всесвітню історію, ситуація виправилась (отримав максимальну 5, у відомості стоять підписи професорів П. К. Бруна, В. М. Войтковського, М. П. Смірнова) (ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 717. арк. 39). 24 січня 1875 року В. М. Ястребов отримав посвідчення на право викладання у приватних домах (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2952. арк. 1, 7).

У засіданні історико-філологічного факультету 27 травня 1876 р. було проведено скорочені випробування на звання вчителя гімназії. Студенту четвертого курсу В. М. Ястребову було запропоновано такі

теми: 1. Пелопонеська війна та Перикл. 2. Гарденберг, Штейн та Шорнгорст 3. Перетворення Петра Великого у Російській церкві 4. Малоросія та південноруські землі за Єлисавети Петрівни. Усі відповіді були оцінені «цілком задовільно», що засвідчив М. П. Смірнов. Свої підписи поставили й інші члени факультету: І. С. Некрасов, В. Н. Юргевич, В. І. Григорович, В. М. Войтковський, Л. Ф. Воеводський (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2972. Арк. 33, 51). У червні 1876 року В. М. Ястребов отримав посвідчення на право викладання.

Найціннішим джерелом є спогади В. М. Ястребова про його навчання в НУ, головним чином, крізь сприйняття своїх викладачів. Перш за все, подібно до усіх інших студентів 1860-х – 1870-х років, він загадав про професора кафедри слов'янських мов В. І. Григоровича (ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 29-30).

Він зазначав, що мовлення професора були швидким, заняття мали вигляд семінарів, під час яких студенти аналізували уривки рукописів та віршів. Професор наполягав, аби кожен студент вивчив хоча б одну із слов'янських мов. В. М. Ястребов обрав для вивчення сербську мову. Вивчення мов шляхом порівняльного методу зачарувало його після років механічного зубріння у гімназії. Яскравим є опис відвідин В. М. Ястребовим разом з групою студентів квартири В. І. Григоровича. Під час зустрічі зі студентами на їх прохання професор задиктував їм «шпаргалки» для підготовки до свого ж іспиту. Спогади В. М. Ястребова цілком збігаються з широко розтиражованим іншими мемуаристами образом В. І. Григоровича як особи цілковито зануреної в науку, такого собі ченця. В. М. Ястребов відіграв одну з вирішальних ролей у похованні В. І. Григоровича у Єлизаветграді та встановленні йому там пам'ятника.

Глибокий слід у світогляді В. М. Ястребова залишив професор історії філософії Р. В. Орбинський. В. М. Ястребов так добре засвоїв його лекції, що коли його товарищі студенти перед іспитом відвідували його, він, лежачи на ліжку, підказував їм чим починаються і закінчуються сторінки записаних ним лекцій Р. В. Орбинського. Під впливом Р. В. Орбинського В. М. Ястребов прочитав у

Публічній бібліотеці твір Куно Фішера про Спінозу та про французьких енциклопедистів. Проте, студента глибоко вразив висновок останньої лекції професора: прогреса та щастя немає, все відносно. За дорученням студенських товарищів В. М. Ястребов відвідав професора та передав йому фотопортрети випускників, а у відповідь отримав фотопортрети професора (ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 32-34).

В. М. Ястребов тепло відгукувався про професора П. К. Бруна, який читав курс історії середньовіччя та спецкурс з історії великих географічних відкриттів. Молодий вчений консультувався в П. К. Бруна під час відвідин квартири професора (ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 34-35). І В. І. Григорович, і П. К. Брун постають в спогадах В. М. Ястребова та інших випускників НУ того часу як доброзичливі, щирі у відносинах зі студентами. Декілька теплих слів залишив В. М. Ястребов про професора історії російської літератури та декана І. С. Некрасова. На відміну від спогадів про двох згаданих професорів, І. С. Некрасов у пам'яті сучасників не мав такого однозначно позитивного образу (ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 36).

Сам В. М. Ястребов та автори усіх текстів про нього значну увагу приділяли його «лебединій пісні» в НУ – кандидатській, випускній, роботі. Але рідко коли правильно називається її назва і зовсім не розкрито зміст, що дозволяє твердити, що ця робота досі невідома дослідникам. Історик працював над текстом роботи вже працюючи на посаді вчителя елісаветградської гімназії. Керівником В. М. Ястребова був Ф. І. Успенський, що дозволяє досить формально зарахувати його до раннього періоду школи видатного візантиніста. Проте, відносини між ними не були глибокими і значно поступалися зв'язкам з вище згаданими професорами. Західноєвропейська медієвістика не стала галуззю зацікавлень В. М. Ястребова і не була провідною і для самого Ф. І. Успенського. Втім, до тематики Ф. І. Успенського дотична одна з робіт В. М. Ястребова – про Херсонес Таврійський. Протокол засідання факультету 14 січня 1877 року чітко вказує на те, що головну роль у долі роботи відіграв П. К. Брун, адже саме за його відгуком В. М. Ястребов отримав

ступінь кандидата (ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2545 (1876 р.). Арк. 19). Тому саме його можна вважати його головним «хресним батьком» у науці, тим більше враховуючи спогади самого В. М. Ястребова. Щоправда, згідно з цими ж спогадами, участь П. К. Бруна у процесі підготовки роботи обмежилась переглядом вже готового тексту та наданням загальнонаукових порад. Проте, цей факт є одним з численних свідчень про формування школи П. К. Бруна, що потребує додаткових досліджень.

26 грудня 1876 року В. М. Ястребов подав прохання декану про розгляд свого кандидатського твору. Він зазначав, що строк подання твору пропущений як через хворобу, так і тому, що впродовж п'яти місяців був сильно зайнятий сторонніми роботами в якості викладача Єлизаветградського реального училища та жіночої громадської гімназії (ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 11. Арк. 1).

Робота, яку В. М. Ястребов надав до факультету у грудні 1876 р. і на цій підставі був затверджений у січні наступного року кандидатом мала назву: «Хрестовий похід Фридриха II Гогенштауфена» (ДАОО. Ф. 45. Оп. 23. Спр. 46). Відтак, йшлося про шостий хрестовий похід 1228 – 1229 років. 52-сторінкова праця мала 10 розділів, часто невеликих і тому навряд чи таку структуру можна вважати виправданою. Як і часто в історіографії того часу назви розділів теж не відзначалися чіткістю. Перший розділ праці мав назву «Обставини сходження на престіл Фридриха II». У другому розділі з дещо розмитою назвою «Виховання Фридриха та можливе ставлення його до курії» автор» використовував психогенетичний підхід та виявляв генезу конфлікту німецького імператора за Папським престолом, при тому стоячи на бік імператора. У третьому, четвертому, п'ятому, шостому розділах («Передсмертна діяльність Іннокентія III щодо хрестового походу», «Гонорій III та необхідність для хрестового походу», «Ставлення Фридриха II та Гонорія щодо хрестового походу», «Григорій IX та його відношення з імператором до відплиття останнього») автор зосередився на висвітленні політики римських пап. Сьомий, восьмий, дев'ятий та, останній, десятий, розділи («Фридрих II на шляху до Палестини», «Ситуація у Сирії

перед прибуттям Фридриха II», «Імператор Фридрих II у Сирії», «Події у південній Італії у 1229 – 1230 роках») були присвячені власне хрестовому походу. Завершувалась праця чотирма додатками: перекладеними на російську мову середньовічними документами.

Закономірно, що автор головним чином зосередився на розкритті взаємин Фридриха та Римської Курії. Робота має суто описовий, фактично літописний стиль. Сучасного читача може закономірно вразити відсутність у дисертації В. М. Ястребова висновків, що тоді було досить поширеним явищем, адже від студента не вимагались концептуальні узагальнення, а суто позитивістська компіляція та переклад джерел та літератури з іноземних мов. Втім, автор намагався «розцвітити» свій виклад висловами на кшталт «корона ще не міцно сиділа на голові» і т.п. Загалом, використовуючи психологічний метод, В. М. Ястребову вдалося показати, що особливості шостого хрестового походу були зумовлені протиріччями між імператором та Римським Престолом.

Висновки. Одеський університет мав велике значення для становлення особистості В. М. Ястребова. На основі вищевказаних джерел можна запропонувати більш чітку «ієрархію» викладачів, що вплинули на долю В. М. Ястребова: П. К. Брун, Р. В. Орбинський, В. І. Григорович, І. С. Некрасов, Ф. І. Успенський. Окрім університетських викладачів, велике значення мав на той момент гімназійний викладач О. І. Маркевич. Спілкування з прихильними до української культури В. І. Григоровичем, О. І. Маркевичем і, припустимо, членами української одеської громади Л. А. Смоленського сформувало позитивний образ В. М. Ястребова – росіянина, що відчув зацікавлення та симпатію до українського народу та культури. Про цей факт він часто рефлексував у своїй епістолярії, зокрема, у листі до М. Ф. Сумцова вигукнув з приводу обмежень у Російській імперії для українського друку: «Неужели и мне – кацапу, искать в Галиции? – что делать?» (Тупчієнко. 2010: 126). Звичайно, не можна зображувати студентський досвід В. М. Ястребова як виключно позитивний і безхмарний. З його спогадів випливає, що усі згадані професори могли б докласти ще більші

зусилля у напрямку опікування його долею. А згадана вище остання лекція Р. В. Орбинського, що глибоко закарбувалась в його пам'яті, могла посилити душевну неврівноваженість вченого, стати одним з чинників, що підштовхнув В. М. Ястребова, враховуючи його генетичну схильність (самогубство батька), до трагічної розв'язки. Навчання в Одесі заклало основи співробітництва В. М. Ястребова з одеським науковим середовищем впродовж усього його подальшого життя. І хоча він не належав до найспішніших студентів, «зірок», на отриманій під час навчання інтелектуальній базі у подальшому, на жаль, нетривалому своєму житті він значною мірою зміг підвищити свій рівень. В цьому плані він схожий на іншого випускника НУ, відомого кримознавця Федіра Лашкова.

Список використаних джерел і літератури

Бракер, 1929 – Бракер Н. Володимир Миколаєвич Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Україна. К., 1929. Березень-квітень. С. 80–91.

Випускники, 2019 – Випускники Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: енциклопед. слов. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; авт. вступ. ст. та гол. ред. І. М. Коваль ; відп. ред. М. О. Подрезова ; редкол.: В. В. Глебов [та ін.] ; бібліогр. ред. О. С. Мурашко ; упоряд.: В. П. ружина, В.В. Самодурова. Одеса : ОНУ, 2019. 700 с.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1840.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2545 (1876 р.).

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2945.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2952.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2972.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 11.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 717.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 22. Спр. 17.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 23. Спр. 46.

ДАОО – Державний архів Одеської області. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 40.

Карповець, 1997 – Карповець Н. Листування В. Ястребова і Ф. Вовка // Берегиня. 1997. № 1–2. С. 110–126.

Маркевич, 1900 – Маркевич А.И. В.Н. Ястребов // Записки Одесского общества истории и древностей. 1900. Т. XXII. Некрологи. С. 43-48.

Овсяннико-Куликовский, 1989 – Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы. В 2-х т. Т. 2. Из Истории русской интеллигенции. Воспоминания. Сост., подгот. текста, примеч. И. Михайловой. М.: Худож. лит., 1989. 526 с.

Семенов-Зусер, 1947 – Семенов-Зусер С.А. Опыт историографии скифов. Харьков: Мистецтво, 1947. Ч. 1: Скифская проблема в отечественной науке. 1692-1947. 1947. 192 с.

Собчук, 2019 – Собчук О. Листи В. Ястребова як важливе джерело для вивчення особистості вченого // Між Бугом і Дніпром: науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Кіровоград. обл. орг. Націонал. спілки краєзнавців України, Держ. архів Кіровоград. області; ред. О. О. Бабенко [та ін.]. Кропивницький, 2019. Вип. 11. С. 43-47.

Собчук, 2015 – Собчук О. В. Володимир Миколайович Ястребов і "Київська Старовина". Кіровоград : [б. в.], 2015. 29, [1] с.

Тупчієнко, 2010 – Тупчієнко М.П. Лист В.М. Ястребова М. Ф. Сумцову в останній рік життя // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Вип. V. Кіровоград, 2010. С. 120-126.

Філоненко, 2015 – Філоненко О. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер.: Педагогічні науки. 2015. Вип. 140. С. 157-159.

Шляховий, 2013 – Шляховий, К. Володимир Миколайович Ястребов (1855-1898). Спроба біографічного дослідження // Стежинами пам'яті. З історії краєзнавчого руху на Кіровоградщині / укл. Л. Гайда. Кіровоград, 2013. Вип. 1. С.141-144.

Янчуков, 2005 – Янчуков С.М. З іменем Володимира Ястребова. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005. 180 с.

References

Braker, 1929 – Braker N. Volodymyr Mykolaievych Yastrebov (Do trydtsiatykh rokovyn smerti) [Volodymyr Mykolayovych Yastrebov (To the thirtieth anniversary of his death)]. Ukraina. K., 1929. Berezen-kviten. s. 80–91. [in Ukrainian].

Vypuskniky Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova: entsyklopedychnyi slovnyk [Graduates of Odessa I.I. Mechnikov National University. Odesa. 2019. 700 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 1840.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 2545 (1876 r.).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 2945.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 2952.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 2972.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 19. Spr. 11.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 19. Spr. 717.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 22. Spr. 17.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 45. Op. 23. Spr. 46.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 150. Op. 1. Spr. 40.

Karpovets, 1997 – Karpovets N. Lystuvannia V. Yastrebova i F. Vovka [Correspondence of V. Yastrebov and F. Vovk]. Berehynia. 1997. № 1–2. s. 110–126. [in Ukrainian].

Markevych, 1900 – Markevych A.Y. V.N. Yastrebov. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. 1900. t. XXII. Nekrolohy. s. 43-48. [in Russian].

Ovsianyko-Kulykovskiy, 1989 – Ovsianyko-Kulykovskiy D.N. Lyteraturno-krytycheskye raboty [Literary-critical works]. t. 2. Iz istorii russkoi intellihtentsii. Vospomynaniya [From the History of the Russian intelligentsia. Memories]. M., 1989. 526 s. [in Russian].

Semenov-Zuser, 1947 – Semenov-Zuser S.A. Opyt istoriografii skifov. Skifskaya problema v otechestvennoj nauke. 1692-1947 [Experience of Scythian historiography. The Scythian problem in domestic science]. Har'kov. 1947. 192 s. [in Russian].

Sobchuk, 2019 – Sobchuk O. Lysty V. Yastrebova yak vazhlyve dzherelo dlia vyvchennia osobystosti vchenoho [Letters of V. Yastrebov as an important source for studying the personality of a scientist]. Mizh Buhom i Dniplom: naukovokraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy [Between the Bug and the Dnieper: scientific and local lore bulletin of Central Ukraine]. Kropyvnytskyi, 2019. vyp. 11. s. 43-47. [in Ukrainian].

Sobchuk, 2015 – Sobchuk O.V. Volodymyr Mykolaiovych Yastrebov i "Kyivska Starovyna" [Volodymyr Mykolayovych Yastrebov and Kyiv Antiquity]. Kirovohrad, 2015. 29 s. [in Ukrainian].

Tupchiienko, 2010 – Tupchiienko M.P. Lyst V.M. Yastrebova M. F. Sumtsovu v ostannii rik zhyttia [Letter V.M. Yastrebova M.F. Sumtsovu in the last year of life]. Kraieznavchyi visnyk Kirovohradshchyny [Local lore bulletin of Kirovograd region]. Vyp. V. Kirovohrad, 2010. s. 120-126. [in Ukrainian].

Filonenko, 2015 – Filonenko O. Naukovo-pedahohichna spadshchyna V. M. Yastrebova / O. Filonenko [Scientific and pedagogical heritage of VM Yastrebov]. Naukovi zapysky [Scientific notes]. 2015. vyp. 140. s. 157-159. [in Ukrainian].

Shliakhovyi, 2013 – Shliakhovyi, K. Volodymyr Mykolaiovych Yastrebov (1855-1898). Sproba biohrafichnoho doslidzhennia [Volodymyr Mykolayovych Yastrebov (1855-1898). An attempt at biographical research]. Stezhynamy pamiaty. Z istorii kraieznavchoho rukhu na Kirovohradshchyni [Paths of memory. From the history of the local lore movement in the Kirovograd region]. Kirovohrad, 2013. vyp. 1. s.141-144. [in Ukrainian].

Yanchukov, 2005 – Yanchukov S.M. Z imenem Volodymyra Yastrebova [With the name of Volodymyr Yastrebov]. Kirovohrad, 2005. 180 s. [in Ukrainian].

Владислав Павлик
orcid.org/0000-0001-9081-3328
Аспірант третього року навчання
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
pavlovich2305@gmail.com

ФУТБОЛ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ФУТБОЛЬНУ ГЕРАЛЬДИКУ

Анотація

У даній статті йдеться про виникнення та становлення футбольної геральдики як одного із основних елементів сучасного футболу. Наведені приклади футбольних емблем клубів та національних збірних. Дана стаття дає можливість побачити, що сучасний футбол вже давно перестав бути просто грою, а перетворився на глобальний феномен. Футбол невід'ємно пов'язаний з великою кількістю історичних, етнологічних, та соціокультурних аспектів. У статті зроблено спробу аналізу спільних та відмінних рис, що притаманні емблемам футбольних клубів різних країн.

Ключові слова: футбол, історія, культура, геральдика, емблеми, етнологія.

Vladyslav Pavlyk
Faculty of History and Philosophy
ONU named I I Mechnikova
(Ukraine, Odesa)
pavlovich2305@gmail.com

FOOTBALL IN A GLOBALIZED WORLD: ON THE QUESTION OF FOOTBALL HERALDICS

Summary

This article deals with the emergence and formation of football heraldry as one of the main elements of modern football. Examples of football emblems of clubs and national teams are given. This article gives you the opportunity to see that modern football has long ceased to be just a game, and has become a global phenomenon. Football is inextricably linked to many historical, ethnological, and sociocultural aspects. An attempt is made to analyze the common and distinctive features of the coats of arms of football clubs of different countries.

Modern football is an ethnocultural phenomenon. Attributes and symbols become an element of globalization and identification. Undoubtedly, the main element of football symbols is the emblem or emblem of the club. Football in the modern world forms a separate culture that needs to be studied and researched.

The purpose of this article is to trace and analyze the transformation of football heraldry and ethno-cultural features of football emblems

The historiography of the study of football and football paraphernalia in particular is quite specific and diverse. The works of researchers of football culture and the attributive-symbolic component of the game of football are important.

So the conclusion can say that emblem is the most important of the club's football attributes. He has accompanied the team since its inception, is a source of pride for fans and players and can tell a lot about the history of the club and the city he represents, contains information about the traditions and cultural features of his native region. Therefore, it is a valuable and integral component of football teams and a very interesting object of study.

Keyword: *football, history, culture, heraldry, emblems, ethnology.*

Постановка проблеми. Сучасний футбол, як і велика кількість інших культурних феноменів в глобалізованому світі оточують різні аспекти. Важливим складником формування футбольної та спортивної культури є атрибутика. Сьогодні атрибутика та символіка стає елементом глобалізації та ідентифікації. Безперечно основним елементом футбольної символіки є герб або емблема клубу. Футбол в сучасному світі формує окрему культуру, яка потребує вивчення та дослідження. Проте футбол в цілому та питання атрибутивно-символічних аспектів футболу (таких як герб) нині є малодослідженим.

Аналіз досліджень. Історіографія питання дослідження футболу та футбольної атрибутики зокрема є досить специфічною та різноманітною. Важливими є праці дослідників футбольної культури та атрибутивно-символічної складової гри у футбол. Головним чином у роботі було використано два типи джерел – офіційні сайти та праці дослідників футбольної атрибутивно-символічної культури. Серед інтернет-сайтів найважливішими є сайт Федерації футболу України (Оф.сайт ФФУ) та сайт Міжнародної футбольної асоціації ФІФА (Оф.сайт ФІФА). Роботи А. Дандеса (Дандес, 2003), С. Егорова (Егоров, 2002), А. Кузнєцова (Кузнєцов, 2004) послуговували важливим джерелом у дослідженні атрибутивного компоненту гри у футбол. Автори у своїх роботах дають вичерпну характеристику головним атрибутам та сиволам гри у футбол. Ключова роль у цьому відведена саме айдентиці – власне гербам та емблемам. Офіційні сайти стали головними джерелами щодо точності встановлених правил де вказані особливості використання гербів на формах команд, а також

актуальною інформацією щодо теперішнього вигляду емблем (гербів) футбольних клубів і їх історичною ретроспективою.

Мета. Прослідкувати та проаналізувати трансформацію футбольної геральдики і етно-культурні особливості футбольних емблем

Виклад основного матеріалу. Футбольний герб – здавалось б просто зображення, картинка на футболці чи на прапорі. Але це на перший погляд. Виявляється все не так просто, герб має масу символів та знаків, які можуть багато розказати не тільки про історію футбольного клубу, а й про місто та народ, який він представляє. Герб супроводжує команду від самого її заснування, переживаючи з нею перемоги та поразки. Герб – основний індикатор відображення історії футбольної команди. Тож не дарма футболісти носять його на грудях біля серця (Алексеева, 2011: 313).

Герб є важливим атрибутом ідентифікації футбольного клубу наряду з назвою, талісманом та прапором, дуже часто герби титулованих та популярних у всьому світі футбольних команд стають справжніми брендами. Жоден футбольний клуб не може обійтись без герба – за регламентом ФІФА він є обов'язковим (Оф. сайт ФІФА). Окрім цього, сьогодні однією з найважливіших складових футболу є маркетинг. Наприклад у Західній Європі та США герб (емблема) – це важлива частина комерції, оновлювати його не тільки цікаво, але й вигідно, тому що це несе за собою продаж нових колекцій клубного одягу, нових товарів, сувенірів, буклетів.

Проте історично футбольний герб має відображати минуле свого клубу, сучасність та мету. В гербі мають бути присутні символи та кольори, які притаманні цьому клубу, які належать до його походження та витоків. Герб клубу може пояснювати, хто й чому його заснував, які завдання клуб і його засновник перед собою ставив (Міхеєв, 2013: 51).

На жаль, у сучасному футболі, не завжди вдається довести справу до історично вірного варіанту футбольної емблеми, часто бувають необхідні відхилення від жорстких вимог геральдики.

На відміну від традиційних гербів, футбольні – мають зазвичай кілька простих шаблонів проектування. За основу у більшості з них береться щит, ромб, коло, або комбінація різних елементів. Вкрай рідко щит буває порожнім, тобто без зображень чи емблем. Звичайно у ньому поміщаються або особливі фігури, що мають умовні значення або предмети, які є символом або ж атрибутом клубу, взяті з природи, суспільного побуту, наук, мистецтв, і навіть фантастичні. Досить розповсюдженим явищем є зображення герба міста або району, в якому виникла та грає команда.

Майже всі футбольні герби порушують одне з головних вимог офіційної, історично усталеної геральдики – в гербах не можна використовувати ніякі літери, якщо мова, звичайно, не йде про девізну стрічку під гербовим щитом. Також не можна поміщати в герб дати заснування та іншу цифрову і текстову інформацію. Герби визнають тільки мову символів та емблем.

Але в наш час стали виділяти особливий розділ геральдики – футбольну геральдику, яка має свої правила і норми. І якщо розглядати емблеми футбольних клубів з точки зору цього розділу геральдики, то будь-яку з них можна назвати футбольним гербом (Міхєєв, 2013: 49).

В Європі футбольний герб – широкоживаний символ клубу, який ми бачимо скрізь, це своєрідний бренд та обличчя клубу. Йому приділяється велика увага, періодично проходять його оновлення (Оф. сайт ФФУ).

Розглянемо кілька найцікавіших варіантів футбольних емблем країн Європи. Емблеми українських та російських футбольних команд не були включені в дослідження, так як останні були створені відносно недавно, відповідно їх герби не несуть в собі достатньо історичної інформації.

Візьмемо, наприклад, герб «Мілана». По суті, для простого глядача, це овал з колом усередині. У колі справа хрест, зліва червоно-чорні смуги. Але, виявляється, кожна частинка цієї композиції щось означає. Лангобардський хрест на білому полі – символ першого хрестового походу та самого міста Мілан, червоно-

чорні смуги повинні асоціюватися у суперників з дияволом, тим самим залякуючи їх. Три букви зверху «А.С.М» розшифровуються, як «Associazione Calcio Milan» (назву, яка носить «Мілан» з 1938-го). 1899 – дата заснування клубу.

«Барселона» – клуб знайомий багатьом у світі, також є одною з найбільш політизованих команд в історії завдяки прагненню Каталонії здобути незалежність від Іспанії. Це стало не тільки відображенням на атрибутивно-символічному значенні емблеми клубу, а й у поведінці та філософії вболівальників і фанатів клубу. Клуб має довгу та насичену подіями історію і відповідно дуже цікавий герб.

Емблема Барси має форму «котла», розділеного на три частини. У двох верхніх відтворюється прапор міста Барселона, тобто Хрест святого Юрія і прапор Каталонії. У нижній частині розташований шкіряний м'яч зразка першої половини ХХ століття на тлі синьо-гранатових смуг – кольорів клубу. У центрі щита на золотистій смузі, яка відділяє верхню і нижню частини герба, виведені ініціали назви клубу FCB (Football Club Barcelona).

Протягом всієї історії клубу було кілька варіантів герба клубу, але практично завжди з однаковим дизайном, за винятком окремих нововведень. Так з моменту свого створення клуб використовував герб міста Барселони як власний, демонструючи тим самим тісний зв'язок з рідним містом, і лише в 1910 році керівництво поставило питання про створення власної емблеми. Був проведений конкурс, який виграв Карлес Комамала. За часів правління Франциско Франко аббревіатура FCB була замінена на CFB (Club de Futbol Barcelona), чотири червоні палички були замінені урядовим замовленням на дві з наміром, щоб це не було каталонським прапором.

У 1949 році прапор знову з'явився на емблемі клубу на честь його 50-річчя, а в 1974 році був повернений англійський варіант назви клубу, відповідно, аббревіатура стала колишньою.

Сучасний вигляд емблема клубу прийняла в 2002 році, завдяки дизайнеру Серахіму Клару. Обриси герба тепер мають більш плавні форми – внизу замість тризуба залишився один наконечник, те ж саме

відбулося і з боків. Також були видалені крапки, що розділяють ініціали клубу, і змінено тип накреслення самої аббревіатури (Кузнецов, 2004: 154).

«Реал Мадрид» – найтитулованіший футбольний клуб Іспанії. Лідер по продажу клубної атрибутики у світі. Емблема футбольного клубу «Реал» виповнена у надзвичайно цікавій композиції і увіковічнила у собі величну історію команди. Традиційно футбольний герб клубу виповнений у формі круга. В центрі емблеми представлені три літери, що поєднані між собою. Літери «F» «C» «M» означають Madrid Club de Fútbol (футбольний клуб Мадрид). Верхівку гербу прикрашає корона, що стала символом королівського клубу і нагадує про королівські традиції клубу. Король Альфонс XIII у 1920 р. дозволив додати до назви команди титульне слово «real» – «королівський» (Оф. сайт ФІФА). Саме з такою назвою клуб і відомий зараз у всьому світі. Традиційно ця корона на емблемі клубу зображена із хрестом на верхівці. Про те, така ніби-то дрібниця у футбольній геральдиці повела за собою досить резонансні рішення у теперішній історії клубу. Через те, що продукцію з символікою команди почнуть продавати в країнах Близького Сходу, інвестори попросили клуб відмовитися від зображення хреста на емблемі. Футбольний клуб співпрацює з компанією «Marka», яка придбала права на виробництво та продаж продукції з символікою «Реала» в країнах Близького Сходу. Згідно з умовами контракту, «Реал» погодився прибрати хрест з корони, зображеної на їхньому гербі. «В країнах Перської затоки потрібно бути обережними, тому що тут чутливо ставляться до будь-якого зображення хреста», – заявив віцепрезидент Marka Халед аль-Мхеїрі. Хрест прибнуть лише з емблеми, яку будуть наносити на продукцію для продажу в країнах Близького Сходу. Емблема самого клубу не зміниться. «Реал Мадрид» планує заробити на емблемі без хреста близько 50 мільйонів євро. Це вже не вперше «Реал» усуває хрест з емблеми: раніше це також робилося під час будівництва Real Madrid Resort Island в Об'єднаних Арабських Еміратах у 2014 році у рамках порозуміння із своїм торговим партнером – Національним банком Абу-Дабі. Тоді це викликало

протести членів та вболівальників іспанського клубу. Нині католицьке товариство «Enraigados» (Вкорінені) розпочало кампанію зі збору підписів, аби не усувати хрест з емблеми в арабських країнах. У той час, коли християн переслідують у багатьох країнах Африки та Азії, Флорентіно Перес (президент клубу) вирішив усунути хрест, щоби не втратити багатомільйонний контракт. Цим рішенням «Реал Мадрид» повертається спиною до 800 тис. християн, які живуть в Об'єднаних Арабських Еміратах, а це 12,6% мешканців, – йдеться у заяві «Enraigados». Активісти нагадують, що футболісти «Реалу» завжди грають у футболках із емблемою з хрестом і ніхто ніколи не висловлював спротиву стосовно цього. Крім того, хрест розміщено на прапорах багатьох європейських країн. І влада країни не усуває хрест із прапору, коли до неї приїжджають делегації з мусульманських країн.

«Реал Мадрид» – це не перший європейський футбольний клуб, який усуває християнський символ під натиском мусульманських бізнесових партнерів. ФК «Барселона» забрав з емблеми хрест св. Юрія, аби продавати більше футболок у мусульманських країнах (Дандес, 2003: 614). А французький клуб «Paris Saint Germain», що належить до Королівської родини Катару, також змінив свій герб, усунувши королівську колиску. Цей елемент вважається образливим в арабському світі, тому що він пов'язаний із династією, яка брала участь у Хрестових походах.

Класичною, з точки зору футбольного герба у формі щита, можна назвати емблему футбольного клубу з Більбао «Атлетік».

Емблема клубу виповнена у червоно-біло-чорних кольорах. Зокрема подібна кольорова гамма присутня у багатьох футбольних клубів Іспанії. Зумовлено це тим, що у свій час за для того, щоб пошити форму для футбольного клубу, персонал їздив до Англії за тканиною. найдешевшими виявились тканини червоних та білих кольорів. У центрі емблеми «Атлетіка» представлений герб міста Більбао. Зверху та внизу щита чорними літерами написана назва команди.

Емблема іспанської «Севілії» виконана у формі геральдичного щита, розділеного на три нерівних частини. Зліва вгорі знаходиться частина герба міста Севілья – святі Ісидоро, Фернандо і Леандро, які вважаються покровителями міста. Права верхня частина – аббревіатура клубу SFC (Sevilla Futbol Club), написана вензельним шрифтом. Ці букви були частиною і старого герба, який використовувався клубом з 1905 по 1922 рік. Нижня і найбільша частина, за однією з версій, – біло-червоний прапор короля Фернандо III, який в ході Реконквісти відвоював Севілью у арабів. На з'єднанні трьох частин герба знаходиться футбольний шкіряний м'яч, виконаний в стилі початку XX століття.

«Манчестер Юнайтед» – найтитолованіший футбольний клуб Англії (Оф. сайт ФІФА). Герб самого міста Манчестер використовувався як емблема клубу аж до 70-х років. У 60-х роках був розроблений перший герб, який відображав назву футбольного клубу і основу гордість міста: три лінії, що позначають три місцевих річки, корабель, що позначає торгову основу міста і Манчестерський судноплавний канал. У 70-х роках команда отримала прізвисько «Червоні дияволи». У зв'язку з цією подією, в 1973 році на клубному гербі відбулося невелике, але значиме зміна: на місці трьох річок розташувався червоний диявол. З тих пір футболістів Юнайтед почали називати червоними дияволами. У 1998 році емблема знову зазнала зміни, були допрацьовані і поліпшені дрібні деталі, прибраний напис «Football Club» і в кінцевому підсумку емблема 1998 використовується Манчестером у всіх змаганнях і по сьогоднішній день.

Емблема футбольного клубу «Ліверпуль» відома у всьому світі, вона є дуже цікавою і привертає багато уваги. Не менш цікавою є історія створення цієї емблеми. Червона пташка на гербі стала чимось подібним до легендарних птахів Фенікс або Сирени – яких не було в природі, проте вчені на повному серйозі сперечаються, який вид вимерлих в Мерсисайді пернатих міг бути її прототипом. Сама по собі вона є символом не тільки клубу, але й всього міста – адже вона зветься птахом Лівер (від Liverpool).

Ліверпуль є символом тоді ще невеликого рибальського селища з кінця XIV століття. В XVI столітті Ліверпуль починає розвиватися як пункт перекиду англійських військ в Ірландію, і в 1797 році місту присвоюють герб. Правда, його символіка бере початок ще з часів заснування королем Джоном (Іоаном Безземельним) у 1207 році. Футбольний клуб запозичив цю птицю з герба свого міста.

У тому, що стосується походження цього птаха, існує безліч легенд: нібито це орел, взятий зі старої печатки короля Джона, згідно з іншою – орла «схрестили» з бакланом, відповідно до третьої – ця птиця водилася у водоймах в околицях міста. Щодо того, що несе пташка в дзьобі, також існують суперечки. Деякі вважають, що це риба. Пояснення непогане, тільки все ж більш вірною здається думка, що в дзьобі у пташки річкова водорість, яка називається Лівер.

Загалом, міфічну птицю Лівер ніхто ніколи не бачив. Незважаючи на це, вона є символом Ліверпуля ось уже майже сім сотень років. Лівер став невід'ємною частиною міського фольклору. На честь напівказкової істоти в 1911 році навіть було побудовано «Royal Liver Building» – Королівську будівлю Лівера.

На його баштах знаходяться статуї легендарних мешканців берегів ліверпульської затоки. У Ліверпулі існує легенда. Кажуть, якщо біля будівлі пройде абсолютно щирий, чесний чоловік, бронзові Лівери на деякий час оживуть і заплещуть крилами (Кузнецов, 2004: 159).

Восени 2008 року клуб звернувся до Комітету з прав інтелектуальної власності Великобританії з заявкою на реєстрацію культового зображення. Таким чином керівництво «Ліверпуля» сподівалося покласти край виробництву величезної кількості підробленої сувенірної продукції зі знаменитою емблемою. Однак, міська влада несхвально віднеслася до наміру клубу, звинувативши його у спробі «вкрасти» герб міста.

Одним з найстаріших футбольних клубів світу – «Арсенал» за свою історію мав декілька варіантів емблем у різний час. На першому гербі команди, представленому у 1888 році було зображено три гармати, націлені вгору. Іноді їх плутають з димарями, але оздоби у

вигляді голови лева та каскабеля дають чітко зрозуміти, що зображено саме зброю. У 1913 році, після переїзду на Хайбері, герб був змінений, але через дев'ять років. У 1922 році герб все ж відновили. Тоді замість трьох на емблемі залишили одну гармату, яка вказувала на схід, та додали напис – каноніри. Але новий герб існував теж не довго, бо вже за три роки гармату «розвернули» на захід і трохи модернізували (Егоров, 2002: 225).

У 1949 році клуб представив нову емблему. Гармату залишили, як була на попередній емблемі, але назву команди було написано готичним письмом, а також вперше з'явився девіз латиною – «Victoria Concordia Crescit» (Перемога приходить з гармонією), яку вигадав Гаррі Гомер. Через численні зміни емблеми Арсенал фактично не володів авторськими правами на логотип. Та незважаючи на це, команда все ж виграла позов на вуличного продавця, який реалізовував «неофіційну» символіку клубу. Але потреба у правовому захисті залишилася. Тому у 2002 році було представлено нову емблему, з більш сучасними вигнутими лініями та спрощеним стилем.

У сезоні 2011/12 Арсенал відзначив свій 125-річний ювілей. Свято передбачало і зміну емблеми на цілий сезон. Емблему білого кольору оточували 15-ть дубових листочків з правого боку, і 15-ть листочків лаврового листя з лівого. Дубове листя символізувало 15 джентльменів, які були першими гравцями в історії клубу, а лаврове листя – внесок засновників клубу. Також лавровий листок мав символічне значення переможців.

Для деяких англійських футбольних клубів характерним є застосування на емблемі червоної та білої троянд. Цей факт є підтвердженням реальної історичної події «Війни червоної та білої троянд».

Цікавою, з точки зору дослідження, є емблема англійського футбольного клубу «Блекберн Роверс» та молодіжної академії цього клубу.

Герб клубу має форму круга. На емблемі основної команди у центрі композиції представлена квітуха червона троянда, що має

відношення до походження клубу із графства Ланкашир. З боків круга вказана дата заснування клубу – 1875 рік. Зверху напис назви команди «Blackburn Rovers FC» Внизу емблеми надпис «Arte et labore» що у перекладі з латини означає «мистецтвом та працею». Традиційні кольори команди білий та синій (Оф. сайт ФІФА).

Емблема ж академії клубу, тобто молодіжної команди, має таку ж саму кругу форму, але символи на емблемі істотно змінені за своїм сенсом. Квітуча троянда, що мала місце на емблемі основної команди, замінена на троянду, що лише має розцвісти, яка ще у бутоні. Символізм подібного значення привертає своєю увагою до думки, що ці гравці розкриваються, демонструючи свій талант на рівнях до 19 років (U19) і проходять підготовку на тренуваннях для того, щоб грати в основній професійній команді.

Також з емблеми зникає рік заснування клубу, а нижній надпис «Arte et labore» замінюється на «Academy» (академія).

Прикладом унаслідування багатьох традицій та надзвичайно різних культур є емблема шотландського футбольного клубу «Хіберніан».

Традиційно «Хіберніан» виступає у формі біло-зеленого кольору, що вказує на ірландське коріння клубу, притому, що ще на початку свого становлення грала у футболках в горизонтальну смужку. У 1977 році «Хіберніан» став першим в Шотландії клубом, що розмістив на своїй ігровій формі комерційну рекламу, що на якомусь етапі навіть привело до конфлікту інтересів з телевізійними компаніям, які погрожували бойкотом ігор клубу (Зильберт, 2001: 50). Більш складна ситуація склалася з логотипом клубу, дизайн якого змінювався кілька разів, відображаючи тим самим триваючі дискусії щодо витоків, походження і нинішньої ідентифікації «Хіберніана». У 1950-х роках з емблеми зникла ірландська арфа, проте у 2000 році, коли був затверджений нинішній дизайн логотипу, вона знову повернулася на своє місце. Як заявив у свій час директора Музею Шотландського Футболу Гед О'Брайен, нинішній дизайн емблеми «Хіберніан» показує, що клуб знаходиться в комфортних відносинах з усіма потоками традицій – арфа вказує на приналежність

до Ірландії, вежа – на приналежність до Единбургу, а човен – на портовий район Лейт, де і базується клуб.

Герб турецького футбольного клубу «Фенербахче» має форму кола. Перш за все дана емблема є прикладом зображення на футбольному гербі особливостей географічного розташування району з якого походить клуб, і місцевим природнім багатством. Маяк, розташований на мисі Фенербахче, мав великий вплив на дизайн першої емблеми клубу, в якій використовувались жовтий і білий кольори нарцисів, що росли довколо маяка. Форма також була розроблена з жовтими і білими смугами. Емблему та кольори клубу були змінені в 1910 році, коли Хікмет Топузєр (розробник емблеми клубу) змінив колір на жовтий і темно-синій, які можна побачити і сьогодні (Егоров, 2002: 229).

Сам Топузєр описує історію емблеми клубу так: «Після зміни кольорів нашого клубу важко було створити герб, в якому б фігурували всі наші кольори. Мої друзі довірили цю складну роботу мені. По-перше, я постарався зобразити на гербі кольори нашого національного прапора – червоний і білий. Потім в центрі на щиті були розміщені жовтий колір і темно-синій. Я написав ім'я клубу і дату заснування на білому фоні. У кожен відтінок я вклав певний сенс. Дизайн сподобався моїм друзям. Проект відразу ж полюбили мої друзі, і ескізи були спрямовані дизайнеру Тевфіку Хаккару, який у той час перебував у Німеччині» (Егоров, 2002: 229).

Після створення нового турецького алфавіту у 1928 році, дизайн був залишений, але назва клубу на емблемі була змінена на «Fenerbahçe Spor Kulubu – 1907». Досі кольорами форми залишаються жовто сині, а на гербовому щиті «Фенербахче» зображені п'ять різних кольорів. Білий означає чистоту і розкрите серце, червоний – любов і відданість клубу, а також турецький прапор, жовтий – заздрість конкурентів, темно-синій – благородство. Лист дубу, зображений поверх синьої і жовтої секцій, символізує міць і силу членів «Фенербахче», зелений колір листа відображає успіхи стамбульського клубу (Егоров, 2002: 230).

Офіційний герб італійського футбольного клубу «Ювентус» зазнав незначних змін з другої половини ХХ століття. На 2016 рік логотип клубу це: овальний щит, посічений у вертикальному напрямку п'ятьма вертикальними смугами; зверху назва клубу, тоді як низ прикрашає своєрідна орифлама: білий силует бика, що стоїть на задніх лапах (як символ Туринського Муніципалітету, де клуб був заснований), на тлі чорного сферичного трикутника, над яким зображена чорна ж корона – ремінісценція «Аугусти Торінорум», старого міста римської пори, чийм культурним спадкоємцем є сучасна столиця П'ємонту.

У минулому опукла частина емблеми була пофарбована в синій колір (інший колір Туріну) і, більш того, була увігнутою. Те, що ми бачимо зараз, – результат недавніх змін. Також варто зауважити, що раніше емблему клубу прикрашали дві золоті зірки, право наносити які «Ювентус» здобув, вигравши 10-й і 20-й чемпіонські титули. Але в 2005 році чомусь від них відмовилися, однак в 2008 році дві золоті зірки знову з'явилися на футболках.

Протягом 80-х офіційною емблемою «Старої Синьйори» була зебра – символ футбольного співтовариства Турина – з рівновіддаленими від сторін голови зірками і офіційною назвою, оформленим у вигляді арки, над усім (Егоров, 2002: 237).

Що ж стосується гербів та емблем національних збірних, то тут переважно домінують загальнодержавні кольори та символи. У більшості випадків герб національної збірної співпадає з державним гербом країни, але має інше оформлення і в контексті кольорової гамми емблеми збірної може змінюватись і колір самого гербу. Найбільш розповсюдженими зображеними на емблемах національних збірних є різні тварини або птахи. Найчастіше це орли (збірна Австрії, Польщі, Німеччини, Чорногорії), та леви (збірна Англії, Нідерландів, Шотландії, Чехії).

Також частим мотивом у створенні гербів національних команд слугують елементи державного прапора країни (збірна Греції, Грузії, Македонії, Ісландії), а також державний герб (збірна України, Іспанії, Угорщини, Словаччини). У більшості випадків зберігається

стандартна форма футбольних гербів. В основі: щит, коло, рідше ромб, квадрат чи будь-яка інша фігура, в яку вписаний герб національної збірної.

Висновки. Отже, герб – найважливіший з футбольних клубних атрибутів. Супроводжує команду від самого заснування, є гордістю для фанатів та футболістів і може багато що розповісти з історії клубу та міста, яке він представляє, містить інформацію про традиції та культурні особливості рідного йому регіону. Тому є цінним і невід’ємним компонентом футбольних команд та цікавим об’єктом дослідження.

Список використаних джерел і літератури

Офіційний сайт Федерації футболу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ffu.org.ua/ukr/ffu/>

Офіційний сайт Міжнародної Футбольної Асоціації (ФІФА) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.fifa.com/>

Алексеева, 2011 – Алексеева Д. А. Футбольная дипломатия – средство ременя политических проблем // Мир и политика, 2011. №7. Москва: : История. С. 312-313.

Дандес, 2003 – Дандес А. Фольклор: семиотика или психоанализ. Москва: Исток, 2003.–С. 614.

Егоров, 2002 – Егоров С. Геральдика для всех. Москва: Москва, 2002. С. 225-237.

Зильберт, 2001 – Зильберт А. Б. Спортивный дискурс: базовые понятия и категории: исследовательские задачи // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей. Москва: МАКС Пресс, 2001. Вып. 17. С. 45-55.

Кузнецов, 2004 – Кузнецов А. Розы, лилии и квівер. Москва: История, 2004. №19. С. 154-159.

Міхеев, 2013 – Міхеев О. Д. Футбольні клубні атрибути: герби // Матеріали 69-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2013. С. 48-51.

References

Official site of the Football Federation of Ukraine [Electronic resource]. Access mode: <http://www.ffu.org.ua/ukr/ffu/>

Official site of the International Football Association (FIFA) [Electronic resource]. Access mode: <http://www.fifa.com/>

Alekseeva, 2011 – Alekseeva D.A. Football diplomacy is a means of changing political problems // World and Politics, 2011. №7. Moscow: History. pp. 312-313.

Dandes, 2003 – Dandes A. Folklore: semiotics or psychoanalysis. Moscow: Istok, 2003. P. 614.

Egorov, 2002 – Egorov S. Heraldry for all. Moscow: Moscow, 2002. 225 p.

Silbert, 2001 – Silbert A. B. Sports discourse: basic concepts and categories: research tasks / B. A. Zilbert, A. B. Zilbert // Language, consciousness, communication: collection of articles. Articles Moscow: MAKS Press, 2001. Issue. 17. Ss. 45-55.

Kuznetsov, 2004 – Kuznetsov A. Roses, lilies and clover. Moscow: History, 2004. №19. 154 p.

Mikheev, 2013 – Mikheev O. D. Football club attributes: coats of arms // Proceedings of the 69th reporting student scientific conference of ONU named after I. I. Mechnikov. Odessa, 2013. P. 48-51.

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

УДК 908(477.53-22 Вергуни) (рецензія)
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250087

Олег Дьомін
ORCID.ORG/0000-0001-5842-6926
доктор історичних наук, професор
професор кафедри всесвітньої історії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса,)
095-735-11-20
olegborisovich.domin@gmail.com

Oleg Dyomin
Doctor of Historical Sciences (Ph.D.), Professor,
Professor of the Department of World History,
Odessa I. I. Mechnikov National University.
Ukraine, Odessa
095-735-11-20
olegborisovich.domin@gmail.com

ПОВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРІЇ: ЗА ПОКЛИКОМ ДУШІ

Рецензія:

Зайченко О. Базилевські та «Турбаївська республіка».
Київ, 2021. 119 с.

Однією із давніх і стабільних традицій є спілкування випускників та альма матер. Воно протікає в різних формах і впродовж різного часу. Однозначно можна сказати, що подібні контакти відбуваються незалежно від років навчання, від подальшої професії, місця проживання, від рівня спілкування в студентські роки тощо. Пам'ять примхлива річ і зберігаються іноді такі речі, які у свій час мали зовсім інше, іноді негативне забарвлення. Але позитив студентських років переважає все інше і виникає бажання зустрітись зі своїм минулим. Нерідко виникає необхідність професійних та особистих зв'язків, консультацій або допомоги. Разом із тим, дуже рідко надходять пропозиції співпраці від колишніх студентів історичного факультету.

Все ж інколи лунає телефонний дзвоник і спочатку незнайомий

голос нагадує про давні або ж не зовсім давні роки навчання на історичному факультеті Одеського державного чи вже національного університету. Саме так після довгих років контактів відновилося спілкування з Олексієм Зайченком. Виявилось, що він живе у Києві, але змінив професію. Зате з'ясувалось, що, незважаючи на нові виклики, частково порівняно нещодавно повернувся в творчому плані до своєї першої спеціалізації, не полишив історичні розшуки, розпочавши їх вже з новим життєвим досвідом і розширеним професійним баченням. Зустрівшись із ним у Києві, я побачив зовнішньо все того ж Олексія, але збагаченого життям, накопиченнями кар'єрного і творчого зростання та збільшеним політичним і літературним світоглядом. Але, що я зрозумів після розмов, у головному залишився в душі істориком. І тоді в мене з'явилась ідея нагадати професійним історикам Одеси, в першу чергу, викладачам і студентам Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, чисельним колишнім студентам історичного факультету про професійні здобутки істориків, які за різних обставин змінили професію, але не забули свій перший поклик, свою першу професію і змогли тим чи іншим чином повернутись до історичних студій.

Зважаючи на те, що ця ідея виникла під час спілкування з Олексієм Зайченком та знайомства з його виданнями, першою рецензованою роботою стала його публікація про родину Базилевських та відоме практично усім, хто пройшов школу, Турбаївське повстання. Але спочатку короткий нарис про життєвий шлях автора і нашого випускника.

Зайченко Олексій Григорович народився 5 вересня 1959 р. в м. Білгород-Дністровському Одеської області. Там же закінчив середню школу № 2 в 1976 р. та розпочав трудову діяльність робітником Білгород-Дністровського філіалу «Одесского завода сопротивления». В 1978 р. поступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, який закінчив в 1983 р. Спеціалізувався по кафедрі історії Росії та СРСР у доцента Ф. О. Самойлова.

Отримав призначення в систему освіти Полтавської області. З

липня 1983 р. працював вчителем історії та суспільствознавства Хорольського сільськогосподарського професійно-технічного училища № 45 м. Хорол Полтавської області. Пізніше – звільненим секретарем комітету комсомолу цього ж училища, звільненим секретарем парткому радгоспу «Перемога» (с. Клепачі Хорольського району Полтавської області), директором Вергунівської середньої загальноосвітньої школи Хорольського району, помічником-консультантом народного депутата України, начальником управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації, на різних посадах в секретаріаті президента України та кабінету міністрів України. Останнім часом займає посаду начальника відділу Деснянської районної державної адміністрації м. Києва. Займаючись адміністративною роботою, усвідомив необхідність отримання спеціальних знань. Тому закінчив Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при президентові України (навчався в 2007 – 2009 рр.) за спеціальністю державне управління та отримав диплом магістра державного управління.

Усі ці роки, починаючи із студентських часів, поруч із О. Зайченком йшла його дружина Лілія Олексіївна Зайченко, у дівочтві Клименко, яка закінчила також історичний факультет у 1982 р. Але на відміну від чоловіка, вона все своє трудове життя пов'язала із системою шкільної освіти, починаючи від сільської школи і закінчуючи столичним управлінням освіти, гідно зберігаючи відчуття випускниці одеського істфаку. В родині виросло двоє дітей, ростуть онуки, яким хочеться побажати не забувати історію. І запорукою цьому виступають книжки, автором яких є їх дідусь – саме вони залишаться назавжди з країною, і залишаться для них.

Полтавщина стала початком нового етапу у житті О. Зайченка. Там з'єдналися історична освіта, потяг до пошуку, генетична пам'ять подружжя (предки родини Лілії Клименко жили в с. Яськи Біляївського району Одеської області в частині села під назвою Турбаї – там селились люди, вивезені із Турбаїв), літературна

пристрасть та територіальна близькість до с. Турбаї, про яке вони розповідали школярам.

В 2016 р. О. Зайченко, спираючись на матеріали, зібрані раніше, головним чином, під час роботи в школі с. Вергуни, видав історико-краєзнавчий твір «Вергуни в історії України. Події та особливості» (К.: Новий друк, 2016.). У ньому викладалась історія села Вергуни з XV ст. до кінця XX ст., де, серед інших питань, йшлося про роль вергунівців у Турбаївському повстанні.

В 2018 р. у видавництві «Київдрук» вийшла нова науково-популярна робота «Империя неангелов или «алфавитные люди». В ній він поєднав знання та досвід історичної освіти і освіти з державного управління. Присвячена 100-літтю української державної служби, започаткованої в 1918 р. гетьманом П. Скоропадським, вона розширено подає історію чиновництва, починаючи з часів Давнього Єгипту і закінчуючи історією державного управління в сучасній Україні.

Нарешті, 2021 р. виявився найбільш продуктивним для О. Зайченка в творчому плані. По-перше, була надрукована у Києві нова історико-краєзнавча книжка «Базилевські та «Турбаївська республіка» та, по-друге, отримане свідоцтво про реєстрацію авторського права № 79482 на трагікомедію «Инсайдер или Лайконутые». Остання написана у новому для автора жанрі сатири, але спирається на матеріал сучасної державної служби. Сам автор визначив свою роботу як певний римейк «Ревізора» М. В. Гоголя.

Історичні підходи О. Зайченка найбільш наочно представлені в тексті останньої виданої роботи автора «Базилевські та «Турбаївська республіка». Її героями стали представники стародавнього українського старшинського роду Базилевських, жителі сіл Вергуни та Турбаївка, підвласних Базилевським. Головний акцент робиться на спробі представити Турбаївське повстання як невдалу спробу початку козацької революції «шукачів» козацтва та українського шляхетства кінця XVIII ст., метою якої було повернення до часів і умов Гетьманщини.

Майже половину тексту складає генеалогічне дослідження

родини Базилевських. Заслугою автора є подача достатньо глибокої розвідки Базилевських впродовж більш ніж двохсот років. В їх зростанні, як в краплині води, розкриваються обставини та мотиви, які сприяли входженню представників українських старшинських родин до вищих щаблів російської імперської влади. О. Зайченко справедливо вказує на ті риси, які вивели їх до числа українських багатіїв: безпринципність, патологічна жадібність, жорстокість, ненависть до тих, хто зазіхав на їх статки, пошук нових засобів збагачення, в тому числі й протизаконних (с. 15). Усе це проявлялось у захопленні у козаків і посполитих землі, садів, лук, пасік, привласненні документів, підтверджуючих козацтво. Отож, в цілому подібна практика цілком відповідала процесам первісного накопичення капіталу, але в рамках специфічного українського варіанту.

Дещо по-іншому діяли представники Базилевських наступних поколінь. Освіта в німецьких університетах, а потім у Московському університеті, перехід на державну російську військову службу, будівництво в маєтках винокурень, сукновалень, млинів тощо, фактично розгортання підприємництва із використанням найманої праці у поєднанні із працею кріпаків. В ХІХ ст. Базилевські вже генерали, губернатори, дипломати, в тому числі й послы. Вони родичались із російською аристократією – князями Долгорукими, Трубецькими, іншими. В 1915 р. у їх власності 31 тисяча десятин землі в Мінській, Полтавській, Харківській губерніях. Після революції деякі із родини перебрались на захід і жили у Бельгії, Австрії, Югославії, США. Один із Базилевських був одружений на доньці барона П. Врангеля і заборонив переносити прах свого тестя до Російської Федерації.

Але головну увагу автор приділив виступу проти Базилевських в їх селах Турбаї та Вергуни. Загальна картина Турбаївського повстання в основних обрисах відома із літератури та джерел. Інша справа інтерпретація та трактування цих подій. Але О. Зайченко не заглиблюється в історіографічний аналіз, а вибудовує власну гіпотезу. Із цією метою від конструює механізм розгортання та

вибуху козацько-селянського невдоволення проти визиску Базилевських. Ці події він визначив як «революція», а час до остаточної ліквідації наслідків цієї «революції» – часом існування «республіки» турбаївців і вергунівців. Безумовним успіхом автора є реконструкція біографії Осипа Коробко, людини, яку називають керівником повстання. О. Зайченко бачить можливий зв'язок між ним і братами Василем і Петром Капністами, які неформально стали очільниками усіх невдоволених знищенням Гетьманщини (с. 56). Більше того, О. Зайченко впевнений, що збройний наступ був підготовлений заздалегідь (с. 70). Разом із тим, автор допускає, що було негласне доручення Петербургу спровокувати повстання (с. 81). Останнє припущення вступає у протиріччя з революційним і республіканським трактуванням турбаївських подій. А крім того, автор ще раніше вказував на давнє, практично традиційне протистояння родини Базилевських з родинами Апостолів та Капністів. То може в основі конфлікту лежать міжособистісні загострення стосунків двох різних за походженням родин? Тобто, висунуте О. Зайченком трактування турбаївської акції потребує подальших і глибоких досліджень. А певна модернізація уявлень щодо подій на українських теренах кінця XVIII ст., що пов'язана із використанням термінів «революція» та «республіка» стосовно подій в Турбаях, є даниною публіцистичному та літературному захопленню автора, його прагненню вибудувати конфліктний світ людських взаємовідносин. Зокрема, опосередковано в цей світ попали й родичі М. В. Гоголя, щоправда, на периферію протистояння. Захоплюючись, автор прилучає і самого письменника до відголосків повстання.

Одним із здобутків роботи, яка насамперед очевидна, є залучення значної джерельної та історіографічної бази. Вона представляє суттєву та наочну перевагу даної роботи над подібними краєзнавчими публікаціями із їх обмеженими списками вивчених матеріалів. Особливо важливе використання автором даних усної історії (с. 8).

Таким чином, рецензована робота випускника 1983 р. історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, який перекваліфікувався у державного службовця,

О. Г. Зайченко засвідчує зацікавленість історичними проблемами людини із державного апарату, яка останні роки займається історичними дослідженнями у сфері краєзнавства та історії державного управління. Власне кажучи, можна стверджувати, що поклик до історії, який свого часу спрямував його до історичного факультету Одеського університету, знову прокинувся і вилився вже не в чиновницький документ, а в історичне слово.

Але глибинний зв'язок роботи О. Зайченка з альма матер полягає в тому, від чого він фактично відмовився, заявивши про принципове несприйняття робіт І. Гуржія і К. Гуслистого. Бо ж якраз І. О. Гуржій закінчив в 1941 р. історичний факультет Одеського державного університету, а потім, вже в 1948 р., захистив у Києві дисертацію кандидата історичних наук «Повстання турбаївців (1789 – 1794 рр.)» під керівництвом К. Г. Гуслистого. Дисертація стала фундаментом опублікованої в 1950 р. монографії. А вже в 1962 р. І. О. Гуржій видав книжку про Семена Гаркушу, про якого також пише О. Зайченко. Отож хотілось би, щоб автор, засвідчуючи приналежність до одеської історичної спільноти та відштовхуючись від напрацювань одеського випускника І. О. Гуржія, подав нове, притаманне початку ХХІ ст. бачення старої проблеми.

УДК 821.161-2 (рецензія)

DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250088

Олег Дьомін

ORCID.ORG/0000-0001-5842-6926

доктор історичних наук, професор

професор кафедри всесвітньої історії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

(Україна, Одеса,)

095-735-11-20

olegborisovich.domin@gmail.com

Oleg Dyomin

Doctor of Historical Sciences (Ph.D.), Professor,

Professor of the Department of World History,

Odessa I. I. Mechnikov National University.

Ukraine, Odessa

095-735-11-20

olegborisovich.domin@gmail.com

ЯК ЧОВЕН У БУРХЛИВОМУ МОРІ

Рецензія:

Варзацкий В. Исторические этюды. Одесса, 2019. 88 с.

Як правило, випускники історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова радянського часу рідко коли отримували другу освіту. Професія історика дозволяла в ті роки працювати в різних сферах без жорсткої прив'язки до переліку посадових обов'язків. Проте, іноді виникали умови, коли нова посада вимагала нових професійних знань і за письмовим зверненням установи людина отримувала направлення до нового вищого навчального закладу. Серед таких істориків опинився й випускник 1973 р. Валерій Дмитрович Варзацький.

Загалом історики працювали в освіті, науці, виробництві, партійному і державному управлінні, міліції тощо. Але рідко хто пройшов через декілька виробничих сфер, набув такого професійного досвіду як В. Варзацький. Він народився 5 квітня 1951 р. у селищі Доманівка Доманівського району тоді ще Одеської області. В 1968 р., закінчивши Доманівську середню школу, поступав на стаціонар історичного факультету Одеського державного університету ім.

І. І. Мечникова. Але пройшов тільки на заочне відділення і працював бійцем пожежної частини № 18 селища Доманівка (1968 – 1969 рр.). З 1 вересня наступного року перейшов на стаціонарне відділення цього ж факультету та спеціалізувався на кафедрі нового і новітнього часу у доцента С. Й. Аппатова. В 1973 р. закінчив університет, захистивши дипломну роботу «Радянська історіографія історії радянсько-американських відносин в 1917 – 1939 р.»». За державним розподілом отримав призначення в Доманівський район, в Кузнецівську середню школу, де викладав історію, суспільствознавство, географію, літературу. До 1975 р. працював інструктором відділу пропаганди і агітації райкому компартії України, другим секретарем райкому комсомолу. Незважаючи на посади у владних партійних структурах, він продовжував виступати за гандбольну команду Доманівки, яка неодноразово досягала чемпіонства Товариства «Колос» Миколаївської області, що давало право на участь в розіграшу Кубка України того ж товариства. В 1975–1977 рр. повернувся до вчителювання в Доманівській середній школі і одночасно поступив до аспірантури кафедри історії КПРС рідного університету. Закінчивши в 1979 р. стаціонарну аспірантуру, знову повернувся на батьківщину, де займав посади інструктора райкому компартії, а потім директора радгоспу «Доманівський» (1979–1982 рр.). Одночасно з цим, в 1980 р. заочно закінчив Одеській інститут народного господарства за спеціальністю економіка і планування сільського господарства. В 1982 р. переїхав до Оренбургу, де жила і працювала його дружина (за фахом філолог). До 1987 р. викладав у місцевому педагогічному інституті історичні та економічні дисципліни. Це стимулювало роботу над кандидатською дисертацією «Боротьба партії більшовиків за залучення демократичного офіцерства на сторону соціалістичної революції (лютий 1917–лютий 1918 рр.)», яку він захистив в 1984 р. в Одесі, науковим керівником якої став завідуючий кафедри доктор історичних наук, професор, Герой Радянського Союзу Н. М. Якупов.

Повернувшись до Одеси в 1987 р. працював до 1990 р. в Одеському електротехнічному інституті зв'язку імені О. С. Попова.

Потім майже три роки (до 1992 р.) викладав в Одеському інженерно-будівельному інституті. Складні умови трансформації суспільства спонукали його до зміни професії. До 1995 р. був начальником відділу зовнішніх зв'язків великої одеської страхової компанії «Пилигримъ». Накопичення досвіду сприяло й кар'єрному зростанню у страховому бізнесі – в 1995 р. став генеральним директором страхової компанії «Україна». В 1997 – 1999 рр. займав керівні посади в різних підприємствах. Складні життєві обставини змусили до нових переїздів: в 2000 р. переїхав до м. Первомайська Миколаївської області, де викладав у місцевому філіалі Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Наступні п'ятнадцять років пройшли бурхливо: він повертався до роботи в компаніях, відновлював викладання у вищих навчальних закладах Одеси, Первомайська, Миколаєва вже на посаді доцента. Паралельно займався журналістикою, зокрема був редактором газети «Утренняя звезда», що виходила в Одесі. Зараз живе у м. Одеса.

У творчому доробку В. Варзацького публікації наукового, публіцистичного, мемуарного та літературного характеру. Крім чисельних статей, окремими виданнями, за рахунок автора і спонсорів, вийшли книжки «Пьяная жизнь» (Пьяная жизнь. Повести и рассказы. Одесса, Optimum, 2014. 196 с.), «Трезвая жизнь» у п'яти випусках (Трезвая жизнь. Одесса: Optimum, 2015. 58 с.; Трезвая жизнь – 2. Николаев: ФЛП Швец В.М., 2016. 59 с.; Трезвая жизнь – 3. Николаев: ФЛП Швец В.М., 2017. 52 с.; Трезвая жизнь – 4. Одеса, 2018. 72 с.; Трезвая жизнь – 5. Одесса, 2018. 72 с.), «Вой», «Ошибка жизни» (Ошибка жизни. Вой. Одесса: Феникс, 2018. 80 с.), «Незабудки» («Незабудки». Одесса: Печатный дом, 2017. 32 с.), «Некоторые факты о евреях Доманёвки» (Некоторые факты о евреях Доманевки. Очерки. Одесса: Optimum, 2017. 79 с.), «Исторические этюды». Вони представлені і в інтернеті, де мають значне коло шанувальників. Нарис історії євреїв Доманівки виданий с паралельним англійським текстом.

В деяких із цих видань автор спеціально писав про свої студентські роки на історичному факультеті, куди він прийшов із

чітко усвідомленим бажанням стати істориком. Як він згадував, шкільна вчителька Надія Іванівна Чистякова привила любов до історії, а мислити історичними категоріями навчив його на істфаці відомий радянський історик Вадим Сергійович Алексєєв-Попов. Майбутній історик факультету не зможе обійтись без талановито виписаних В. Варзацьким портретів викладачів факультету, без прискіпливого аналізу та самокритики автора, через які яскраво проглядає життя радянського студентства. А чого тільки коштують представлені в інтернеті багаторічні його щоденники, які зафіксували відкрито і чесно потаємні думки молодої людини із усіма пригодами, спокусами, негараздами і радощами плінного життя 60-х – 80-х років ХХ століття. Значний обсяг щоденників припадає й на студентські роки, коли автор проживав в університетському гуртожитку на вулиці імені Довженка.

Рецензована робота включає дванадцять нарисів, що були написані впродовж двадцяти років, у 1998 – 2019 рр. під кожною із публікацій вказана дата написання. Але була б ще цікавішою і більш пізнавальною вказівка на місце її написання. Можемо тільки приблизно це з'ясувати, спираючись на біографічні маркери автора. Деякі із матеріалів опубліковані, частина зберігалась в особистому архіві автора. Центральне місце в книжці займає «Зміна тисячоліть: досвід аналізу і прогнозу». Він найбільший за обсягом і структурно розміщений приблизно на екваторі усього тексту. Написаний, як це впливає із назви, на початку ХХІ ст., у січні 2001 р.

В. Варзацький розпочав із загальних роздумів фактично про необхідність і важливість формування довготривалої історичної пам'яті, бо прийде час, коли наші надзвичайно далекі нащадки, вже не будуть оперувати поняттями «століття» як ми, а перейдуть до нового хронологічного символу «тисячоліття». Виходячи із цього, автор вважає, що внаслідок відсутності історичних порівнянь першого і другого тисячоліть, нагально необхідно це зробити. Але тут не все просто. По-перше, датування подій за ерою «від різдва Хрестового» стрімко поширилось Європою тільки наприкінці першої половини другого тисячоліття та й то, головним чином, в західній її частини. До того часу

переважаючим було датування «від створення світу» у значно відмінних між собою католицькому та православному варіантах. Тому перехід до третього тисячоліття фактично став просто першим таким рубежем. І, по-друге, в системі координат «від створення світу» здавна існувало твердження: «День творіння як тисяча років» із усіма численними наслідками, зокрема і з порівняннями минулих тисячоліть, звичайно, в тогочасних світоглядних уявленнях.

Але підведення підсумків другого тисячоліття вкрай необхідне для сучасних гуманітарних наук. І будемо сподіватись, що заклик В. Варзацького на залишитись без відгуків. Що ж він пропонує визнати найважливішими результатами минулого другого тисячоліття і які дає прогнози на третє тисячоліття? Для автора такими є явища, які кардинально відрізняють його від першого періоду, які домінували на протязі мінімум півтисячоліття і для яких вища фаза закінчилась в рамках цього хронологічного відрізка (с. 38). Такими явищами він визнає (у порядку викладення): розвиток соціально-політичних вчень (від Данте до Леніна і Ганді), формування «Великої Літератури», досягнення живопису. З цим в цілому можна погодитись як із алгоритмом історичних порівнянь. Проте, виникає питання, а що ж робити із розвитком науки і техніки, які між іншим, багато в чому, визначали перераховані автором явища.

Приділивши значну увагу результатам тисячоліття, автор менше зупинився на прогнозах (можливо через перевищення обсягу тексту). Першим він назвав кризу провідних релігій світу, який поведе людство до значного поширення атеїзму. На порядок денний все більше будуть поставати питання державної дезінтеграції, пов'язані із прагненням свободи, як одним «із самих «матеріальних» втілень духовного стану» (с. 45).

Нарис дещо неочікувано закінчився розглядом «національної ідеї», яка з точки зору В. Варзацького, явище більш економічне і соціальне, ніж політичне, вкорінене у кожную людину і таке, яке працює в різні моменти історії із різною ефективністю. Незважаючи на такий епілог і тьмяність перспектив третього тисячоліття, нарис справляє враження глибоких емоційних роздумів. Автор поставив перед собою майже не

підйомне завдання, але, разом із тим, вдало зумів визначити основні моменти проблеми. Можливо тільки пожалкувати, що свого часу він не продовжив розвивати започатковану тему.

Більшість інших нарисів доволі наочно розбиваються на дві частини. Перша показує історію партійно-політичного поверху подій в Одесі в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Мова йде про діяльність одеських організацій соціал-демократичної партії України (об'єднаної), РУХу, української селянської демократичної партії, відношення одеситів до перебудови М. С. Горбачева, про перспективи партійної діяльності в українському селі. В матеріалах з'явилися і контроверсійні роздуми про місце, роль і перспективи діяльності людини, що займає посаду президента України. Про складний політичний шлях, яким пройшов автор, свідчить нарис «Посвячення», де яскраво і історично-конкретно описана традиційна неформальна процедура остаточного затвердження на своїх посадах других секретарів райкомів комсомолу Миколаївської області.

Інша частина матеріалів присвячена Людині. Меншою мірою говориться про особистості, на перше місце висунута буденна обставина – людина в повсякденному житті сучасного українського буття. Людина на тлі природних і політичних катаклізмів представлена як достатньо типова українська особливість. Це дозволяє автору робити екскурси в історію українського менталітету, специфіку підходів рядових українців до життєвих труднощів тощо. Незважаючи на задекларований песимізм, в кінці книжки він висловлює поміркований оптимізм і віру в майбуття.

Таким чином, для В. Д. Варзацького, випускника історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова 1973 р., який пройшов складний життєвий шлях, останнім часом притаманне відродження почуттів своєї молодості. Човен автора повертається до рідної гавані під прапором Історії. Видані книжки, особливо «Історичні етюди», засвідчили особливий глибокий історично-літературний талант нашого колеги, яскравого представника одеської історичної спільноти.

УДК 94+902](477.74-25)(092)
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250089

Олена Сминтина
ORCID.ORG/ 0000-0003-2020-2307
доктор історичних наук, професор
Завідуюча кафедрою археології та етнології України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(Україна, Одеса,)
smyntyna_olena@onu.edu.ua

Olena Smyntyna
ORCID.ORG/ 0000-0003-2020-2307
Doctor of Historical Sciences (Ph.D.), Professor,
Head of Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine
Odessa I.I. Mechnikov National University
Ukraine, Odesa
smyntyna_olena@onu.edu.ua

Наталія Петрова
ORCID.ORG/0000-0001-9536-4357
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри археології та етнології України,
заступник декана факультету історії та філософії з наукової роботи,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(Україна, Одеса,)
pani_natalka@ukr.net
petrova_nataliia@onu.edu.ua

Nataliia Petrova
ORCID.ORG/0000-0001-9536-4357
PhD. (History), Associate professor of the Department of
Archeology and Ethnology of Ukraine,
Deputy Dean of the Faculty of History and Philosophy of
Scientific Work,
Odessa I.I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
pani_natalka@ukr.net
petrova_nataliia@onu.edu.ua

ЖИТТЯ В НАУЦІ ЗА ПОКЛИКОМ ДУШІ

У 2021 році свій 70-річний ювілей відмітив декан факультету історії та філософії, доктор історичних наук Кушнір В'ячеслав Григорович. Щира людина великої душі, надзвичайно доброзичливий та завжди усміхнений він є прикладом для всіх нас. В'ячеслав

Григорович народився 25 січня 1951 року в с. Стримба Кодимського району Одеської області, згодом родина Кушнірів переїхала до с. Олександрівка Кодимського району. Навчання він розпочав в початковій школі с. Олександрівка, а продовжив у середній школі с. Круті, а згодом – у Кодимській середній школі № 1. Після закінчення середньої школи став студентом факультету образотворчого мистецтва заочного народного університету мистецтв у Москві, але після повернення з лав Радянської армії не приступив до навчання. У 1968 році він справно ніс строкову військову службу, й у 1972 році вступив до історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Навчаючись на факультеті, активно займався легкою атлетикою і військово-прикладним багатоборством, входив до складу збірних команд Одеського державного університету і Одеської області. У 1975 році у складі команди Одеської області виборов Кубок України.

Після завершення навчання на історичному факультеті у 1977 р. він розпочав трудову наукову археологічну діяльність: працював в університеті молодшим науковим співробітником, в Одеському археологічному музеї на посаді екскурсовода, а згодом - лаборантом відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН Української РСР. Період 1970-х – першої половини 1980-х років був особливо сприятливий для розвитку насамперед регіональної археології, і для молодих науковців відкрились широкі можливості опанування навичок польових археологічних досліджень, методики камерального опрацювання матеріалів та їх наукової інтерпретації. В'ячеслав Григорович брав участь в археологічних розвідках у північних районах Одещини, розкопках пам'яток пізнього палеоліту (Івашків), мезоліту (Мирне), доби пізньої бронзи (Суворове, Приозерне), курганів доби енеоліту.

Історичний факультет у ці роки стає активним учасником археологічних досліджень на Одещині, виконавцем низки госпрозрахункових науково-дослідних тем. В'ячеслав Григорович у ті роки обіймає посаду молодшого наукового співробітника та бере участь в археологічних розвідках у Тарутинському районі, розкопках

курганів біля с. Березіно. На початку 1980-х років на місці будівництва майбутнього припортового заводу і порту в Малому Аджалицькому (Григорівському) лимані біля Нових Біляр і Воронівки проводились масштабні археологічні роботи, в яких В'ячеслав Григорович брав участь як старший науковий співробітник науково-дослідної теми на історичному факультеті. За декілька років польових робіт було повністю розкопане поселення доби пізньої бронзи матеріали якого стали важливою складовою для написання монографії та серії наукових статей. У 1999 р. на цьому фундаментальному підґрунті він захистив в ОНУ кандидатську дисертацію «Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства». В результаті вивчення систем скотарства і землеробства населення степової зони Північно-Західного Причорномор'я В.Г.Кушнір вніс доповнення до дефініцій та критеріїв визначення первісних форм скотарства в регіоні (1990, 1999), а також до ідентифікації форм скотарського господарства ногайців у Північно-Західному Причорномор'ї (1991).

Друга половина 1980-х років в біографії В'ячеслава Григоровича пов'язана з роботою в освітянській сфері в Одесі на посадах вчителя історії, заступника директора школи № 120 м. Одеси з навчально-виховної роботи, методиста з виховної роботи Іллічівського районного відділу народної освіти м. Одеси.

Після відкриття у 1993 році кафедри археології та етнології України на історичному факультеті ОНУ В'ячеслав Григорович повертається на рідний факультет спочатку за сумісництвом, а від 1994 року й донині – на постійній основі, пройшовши шлях від старшого викладача до декана факультету.

Кінець 1990-х років став часом суттєвої активізації народознавчих досліджень. Щорічні етнографічні розвідки, які здійснює В'ячеслав Григорович самостійно, а також разом зі студентами та однодумцями, склали змістовну етнографічну джерельну базу для вивчення традиційної культури українців Одещини та стали підґрунтям для її популяризації насамперед у середовищі шкільної молоді.

З початку 1990-х років В. Г. Кушнір активно займається розробкою проєктів з історичного краєзнавства й дослідження народної культури, впровадженням у навчальний процес результатів краєзнавчих та народознавчих досліджень. Він заснував і видавав серійні наукові часописи: «Історичне краєзнавство Одещини» (1992-1996), «Старожитності Причорномор'я» (1995), «Етнографія Півдня України» (1996), «Одеські етнографічні читання» (від 2010 щорічно дотепер). Він став автором першого регіонального навчального посібника з етнографії «Народознавство Одещини» (1998) (перевиданий з рекомендацією МОНУ – лист №1.4/18-Г-1831 від 15.07.08 – у 2008 році), співавтором підручника «Історія України» для 7 класу з розділами краєзнавчого характеру (1999). За його ініціативою та за його безпосередньої участі було започатковано проведення обласного народознавчого конкурсу для школярів «Традиційні обряди мого села».

Важливим напрямом наукових досліджень В. Г. Кушніра від початку 1990-х рр. є вивчення традиційної культури українців лісостепової зони Подністров'я (Україна, Молдова), степових районів Буго-Дністровського межиріччя, півдня Буджака та нижнього Подунав'я (Україна, Румунія). Регулярні експедиції та розвідки здійснюються з його ініціативи та за підтримки обласного управління культури Одеської обласної державної адміністрації (з 1993 року). На початку 2000-х років В'ячеслав Григорович розпочав етнографічні дослідження українців придністровської Молдови, результати яких відображені у збірці «Українці Придністров'я», а з 2000 року ініціював регулярні етнографічні дослідження української діаспори північної Добруджі в Румунії. Зібраний матеріал узагальнено в монографії «Українці за Дунаєм (2002), перевиданій українською і румунською мовами (2008), альбомі «Нижньодунайський рушник» («Ștergarul din regiunea Dunării de Jos») українською, румунською та англійською мовами (2012), навчальному посібнику «Історія і культура українців Північної Добруджі» українською і румунською мовами (2018, 2019).

Проведені дослідження дали можливість зібрати багатий емпіричний матеріал стосовно етнокультурних особливостей

українців нижньодунайського регіону та північних районів Одещини. Це дало В. Г. Кушніру можливість вирізнити специфічних нижньодунайський варіант традиційної культури українців (2006). Результати цього напряму досліджень В. Г. Кушніра були узагальнені ним у докторській дисертації «Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття), що була ним захищена у 2013 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. За результатами цих досліджень В. Г. Кушніром були розроблені унікальні для освітнього простору України курси «Українське народне образотворче мистецтво», «Українці порубіжжя Степу і Лісостепу», «Українська етнологія і етнопсихологія», які він викладає для студентів спеціальностей історія та археологія, а також журналістика та видавнича справа.

У 2000 р. В'ячеслав Григорович Кушнір стає заступником декана історичного факультету, а від 1 вересня 2003 р. – деканом. Від 1 січня 2018 р. він є деканом факультету історії та філософії.

На посаді декана продовжує активну науково-дослідну і організаційну роботу, співпрацює з організаціями і установами Одеси і області.

Продуктивна співпраця з адміністрацією Миколаївського району Одещини дала можливість впродовж трьох років проведення етнографічних досліджень наслідком яких стало видання у співавторстві двох монографій «У скорботних 1932 – 1933 роках» (2008) та «Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський район)» (2010). Проведені дослідження в Тарутинському районі відображені у колективній монографії «Фрумушика-Нова. Історико-етнографічний нарис» (2020). Матеріали багаторічних досліджень у південних районах Одещини стали основою для написання монографії і докторської дисертації «Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття), захищеної у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка» (2013), виокремлення Нижньодунайського

варіанту традиційної культури українців. Ініціатива у 2010 році щодо проведення щорічної наукової міжнародної конференції «Одеські етнографічні читання» мала продовження в 11 проведених міжнародних конференціях у 2010-2021 рр, результати проведених форумів відображені у 10 випусках збірок матеріалів, де В'ячеслав Григорович є науковим редактором.

З метою популяризації історії і культури українців засновано громадську організацію Центр по роботі з українцями за кордоном (2017 р.), Одеське етнологічне товариство (2019 р.), очільником яких є В'ячеслав Григорович Кушнір. Здійснює плідну співпрацю з Генеральними Консульствами Румунії та Польщі в Одесі, Союзом Українців Румунії та іншими установами.

Багато років В'ячеслав Григорович координує роботу з зарубіжними науковими і освітніми установами. З 2003 з факультетом історії філософії та теології Нижньодунайського університету м. Галац (Румунія). Міжнародні конференції за участю студентів і викладачів, наукові семінари, презентації видань, фотовиставки відображають зміст і розмаїття форм міжуніверситетської співпраці. В'ячеслав Григорович Кушнір входив до складу оргкомітету міжнародних конференцій, організованих Нижньодунайським університетом, є членом редколегій окремих випусків таких наукових видань як «Danubius» (Румунія), «Revista de etnologie si culturologie» (Молдова).

2006 року розпочав активну співпрацю з Інститутом історії Опольського університету (Польща) в результаті якої на базі історичного факультету організовано і проведено 7 міжнародних конференцій з виданням матеріалів.

В'ячеслав Григорович Кушнір багаторічний головний редактор наукового видання «Записки історичного факультету» (індексується у наукометричній базі Index Copernicus), щорічної збірки матеріалів щорічної міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання (з 2010 р.), член редколегії часопису ІМФЕ «Народна творчість та етнологія», один з наукових редакторів збірок матеріалів (2006-2008) українсько-польської наукової конференції в Одесі під

загальною назвою «Одеса і південь України в українській і польській історіографії». Член редколегії видань «Етнічна культура в глобалізованому світі», «Лукомор'я: археологія, етнологія, історія».

В'ячеслав Григорович Кушнір є представником наукової школи «Давня історія, археологія та етнологія Південного Заходу України» та дійсним членом Академії наук вищої школи України. Багаторічний очільник Одеського обласного відділення Національної спілки краєзнавців України. Від 2019 р. – експерт Наукової ради МОН України, експерт Українського культурного фонду (2019-2021). Заступник голови спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук в ОНУ імені І. І. Мечникова, член спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук в ІМФЕ імені М. Т. Рильського (Київ). Член спілки журналістів України.

За багаторічну плідну працю та наукові досягнення В'ячеслав Григорович має низку відзнак та нагород, в т. ч. Заслужений працівник освіти України (2015), академік Академії наук Вищої школи України (2015), орден «За заслуги» III ступеня (2007), Подяка Прем'єр-міністра України (2020), медалі Республіки Польща «Pro memoria» (2010), «Zasłużony dla Kultury Polskiej» (2014), ювілейна медаль «25 років Академії наук вищої школи» (2016), медаль «За збереження історії» Всеукраїнського об'єднання «Країна» (2019), Почесна Грамота голови Одеської обласної державної адміністрації (1992), Грамота Міністерства у справах сім'ї і молоді (2008), Почесна відзнака Одеського міського голови «Подяка» (2007). В'ячеслав Григорович Кушнір Лауреат премії імені В. Вернадського Фонду інтелектуальної співпраці «Україна – ХХІ століття» (2006), лауреат Премії імені академіка П. Т. Тронька Національної спілки краєзнавців України. За активну краєзнавчу і дослідницьку роботу в 2000 році отримав звання лауреата конкурсу газети «Вечірня Одеса» – «Люди дела» пам'яті Б. Ф. Дерев'янка.

УДК 94(477)(02.062) (рецензія)
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250090

Максим Стріха
ORCID.ORG/0000-0002-2380-0305
доктор фізико-математичних наук, професор
професор кафедри фізичної електроніки
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Київ (Україна)
maksym.strikha@gmail.com

Maksym Strikha
ORCID.ORG/0000-0002-2380-0305
Doctor of Sciences in Physics and Mathematics, Professor
Professor of the Department of Physical Electronics
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Kyiv (Ukraine)
maksym.strikha@gmail.com

ЯК ПОДОЛАТИ МИНУЛЕ, АБО ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЗА ЯРОСЛАВОМ ГРИЦАКОМ

Рецензія:

**Ярослав Грицак «Подолати минуле: глобальна історія України». Київ:
Портал, 2021. 432 с.**

Аксіоматично: однією з підвалин модерного українського націоналізму (вживаю це слово в академічному значенні, без жодних політичних конотацій) стала написана наприкінці XVIII століття «Історія Русів», яка розходилася в численних списках по старшинських родинх колишньої Гетьманщини, і щодо авторства якої досі точаться суперечки (що, цілком можливо, й не дійдуть ніколи остаточного розв'язання). Цей текст не лише вплинув на перші «наукові» історії України Дмитра Бантиша-Каменського (перше видання 1822 р.) і Миколи Маркевича (видана в 1842-1843 рр.), але й мав величезне значення для розвитку і становлення нашого літературного романтизму (який, своєю чергою, ліг в основу формування новітньої української тожсамості). Напевно, і Шевченко був би іншим, якби не читав гордої й волелюбної промови (як тепер відомо, цілком вигаданої) ув'язненого Павла Полуботка, зверненої до

деспотичного імператора Петра I.

Наступні дві впливові синтетичні історії в одному томі з'явилися вже на початку ХХ століття. Микола Аркас був сином російського адмірала і водночас – талановитим дилетантом-істориком і митцем; у своїй з любов'ю зредагованій Василем Доманицьким «Історії України-Русі» (перше видання 1908 р.) він дещо осучаснив романтичні схеми ХІХ століття. Натомість наш найбільший тоді (та й, напевно, і дотепер) фаховий історик Михайло Грушевський в популярній «Ілюстрованій історії України» (1913) коротко виклав ту схему, яку від кінця ХІХ століття сам же розробляв у багатотомній «Історії України-Русі»: історія українського народу була тяглою і розвивалася паралельно з історією тих держав, до складу яких у різні часи входила українська територія.

Радянська доба створенню таких синтетичних текстів вочевидь не сприяла, а «Історії УРСР», які тоді видавалися, подавали лише «проекцію» на місцевий ландшафт загальноросійських/загально-радянських історичних подій (відповідним чином цензурованих і препарованих). Читати їх людині з елементарною схильністю до аналізу було майже неможливо. Не випадково після проголошення української незалежності базовим текстом для наших вишів (та й просто текстом, що посів для освіченої публіки нішу «Ілюстрованої історії України») став переклад книги торонтського професора Ореста Субтельного «Ukraine: a History» (вийшла англійською в 1988 р.).

І лише в другій половині 1990-х «Генеза» видала нові суто вітчизняні «Нариси історії України» в двох книгах, де першу, присвячену подіям до кінця ХVІІІ століття, написала професор «Могилянки», відома дослідниця ранньомодерної доби Наталя Яковенко, а другу, присвячену формуванню модерної української нації в ХІХ – ХХ століттях – молодий тоді професор Львівського університету Ярослав Грицак.

У 2015 р. з'явився ще один впливовий англомовний текст: «The Gates of Europe: a History of Ukraine» гарвардського професора Сергія Плохія, який через рік було видано в перекладі українською («Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності»), а ще

через два роки – вшановано нашою найвищою державною відзнакою, Національною премією України імені Тараса Шевченка.

І ось маємо ще одну синтетичну книгу: «Подолати минуле: глобальна історія України» пера вже згаданого вище Ярослава Грицака. Своє амбітне завдання автор окреслює так: *«Історія України, яку ви тримаєте в руках... пробує з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле. Вона писалася насамперед для молодих людей, які народилися після падіння комунізму, досягли зрілості протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років і в найближчі десять-п'ятнадцять років переберуть владу в Україні».*

Відразу хочу застерегти: автор цієї рецензії до окресленої щасливої категорії читачів за віком уже не належить. Але йому теж цікаво було стежити за думкою одного з провідних українських істориків і разом із ним намагатися зрозуміти: наскільки фатально тяжіє над нами наша несприятлива історична спадщина, яку ми звикли винуватити в усіх наших теперішніх і майбутніх бідах.

Книга Я. Грицака не може правити за базовий посібник з вивчення української історії так, як виконували цю функцію всі згадані вище книги від Миколи Аркаса до Сергія Плохія. У ній зовсім не згадано (або згадано тільки мимохідь) такі знакові для нашого наративу події, як спалення Іскоростеня княгинею Ольгою, з'їзд князів у Любечі, саміт європейських монархів у Луцьку, конституцію Пилипа Орлика й промову (міфічну, але важливу для наступних поколінь) Павла Полуботка, діяльність українських депутатів у першій та другій Думах, собор УАПЦ 1921 р., героїчну оборону Донецького аеропорту, Томос 2018 р. (список можна продовжувати).

Отже, це справді не книга про те, **як** розвивалися історичні події в Україні «від скіфів і до Володимира Зеленського», а спроба зрозуміти: **чому** загальні тенденції виявилися саме такими і **що** це може означати для нашого майбутнього. При цьому автор чесно застерігає: він є фахівцем саме з модерної історії ХІХ і ХХ століть, і основні його висновки й узагальнення стосуватимуться саме цього періоду.

Попри це застереження, опис подій «сивої давнини» у книзі теж

незмінно цікавий. Насамперед тому, що подається він на глобальному історичному тлі: виникнення на Земній кулі перших осередків землеробства, поширення античних міст-полісів та «римського світу», появи християнства, норманської експансії тощо. Звертаючись до історії ранньої Русі, автор в основному дотримується відомої концепції «держави-факторії» Омеляна Пріцака. За нею, легендарна початкова Русь Рюриків, Олегів, Ольг безумовно була варязьким утвором, далеким від будь-яких сучасних уявлень про усталену державу, а її «слов'янiзація» і унормування – то вже часи Володимира-Ярослава.

Натомість центральним моментом української ранньомодерної історії для Я. Грицака є, безумовно, козачина, яка пізніше стала базовим пунктом формування нової української ідентичності. Тут історик не відбігає далеко від концепцій своїх попередників, починаючи від Аркаса й Грушевського. Лишень додає: *«козацька старшина бачила себе малоросійським варіантом польської шляхти, а свою державу – копією Речі Посполитої»*. Справді, Гетьманщина XVIII століття (яка жила в пам'яті й «українофілів» XIX століття, і невдатних будівничих державності на початку XX-го, і їхніх значно талановитіших сучасників-митців) усе краще, чим вона відрізнялася від деспотичної Московщини-Росії, запозичила з унікального для тодішньої Європи демократичного досвіду Речі Посполитої з її розвиненою правосвідомістю та виробленими й усталеними (попри поширену думку про те, що *«Польща стоїть неладом»*) правовими процедурами.

Але тут історик не є точним до кінця – козацька старшина бачила себе не *польською* шляхтою (цим терміном історики покоління Костомарова й Антоновича позначали непримиренних ворогів українства і православ'я; а пізніше термін, тільки з наголосом на соціальний визиск, широко експлуатувала й радянська історіографія). Ця старшина не тільки *бачила* себе, але й реально *була* (як-от Хмельницький, Виговський, Мазепа, Орлик) *руською шляхтою*, частиною «шляхетського народу» Речі Посполитої. Саме ця шляхта відвоювала собі унікально широкі Люблінські привілеї

1569 р., які заклали фундамент для виокремлення русинів у «третій народ» Речі Посполитої (поруч із поляками й литвинами) – сценарій, який не було до кінця зреалізовано через козацькі повстання, негнучкість еліт «Корони» й пізніше жорстке втручання Москви. (Про все це докладно йдеться в нещодавно з'явленій книзі Наталі Старченко «Українські світи Речі Посполитої»).

Саме пізнім представником цієї *руської шляхти* є колоритний возний Тетерваковський з «Наталки Полтавки», який у начебто прохідній, а насправді важливій для автора сцені III дії несподівано виступає оборонцем української старовини від вигадок «москаля» князя Шаховського: *«великая неправда виставлена пред очі публічності. За сіє Малоросійська літопись вправі припозвать сочинителя позовом к отвіту»*. І саме діяльність нащадків цієї шляхти в обороні своїх прав на російське дворянство на початку XIX століття призвела не лише до початку збирання давніх документів (які уможливили створення текстів Бантиша-Каменського й Маркевича), а й до виникнення пізніше різних автономістських, а потім і державницьких концепцій.

Найцікавіша частина книги Я. Грицака, – це, безумовно, оповідь про те, як колишні русини імперії Габсбургів та «хахли» з «малоросами» імперії Романових вирішили «уявити» себе (використовуємо тут, услід за автором, вислів Бенедикта Андерсона) українцями. Історик є фахівцем саме з модерного періоду, тож тут почувасться в себе вдома, оздоблюючи оповідь надзвичайно колоритними деталями й екскурсами.

Не менш цікаві (хоча й часом мотороші – іноді їх фізично боляче читати) й сторінки про травматичний досвід українців XX століття. З істориком не можна не погодитися: на момент проголошення незалежності в 1991 році в Україні майже неможливо було розшукати родину, власність якої переходила б від дідів до батьків, від батьків до дітей принаймні в межах трьох поколінь. Історичні катаклізми призвели до того, що кожне покоління повинне було розпочинати практично «з нуля». А відтак, звикши, що держава в них однаково краде, люди дійшли до стійкого переконання, що

красти не лише припустимо, але й необхідно для виживання. Тому так непросто приживаються зараз на українських теренах західні традиції поваги до власності. Тому й набула неймовірного поширення корупція (яка дає водночас благодатний ґрунт для різних «борців»-популістів, наслідки діяльності яких бувають ще спустошливішими).

Проте масово гинули не тільки набуті важкою працею речі. Гинули й самі люди, яким ці речі належали. Одними з найсильніших є сторінки книги з описами насильства всіх проти всіх. Насильства проти багатих і проти бідних, насильства проти політичних супротивників і просто випадкових жертв, насильства проти українців і відплатного насильства проти євреїв чи поляків...

Священник, живцем спалений за наказом Махна в паровозній топці, євреї, вбиті у Львові спершу поляками, а потім – українцями, і вже тотально – знищені німцями, українські селянки, які, збожеволівши від голоду, поїдали власних дітей, «український націоналіст», із якого радянський комуніст (реальний співрозмовник Олександра Довженка, який, схоже, довгі роки тому пропрацював на «керівній посаді») вирізав шматки м'яса, повісивши його вниз головою і палячи на повільному вогні – всі ці моторошні картини ще довго переслідуватимуть навіть читача з міцними нервами.

Але усі ті страшні речі Я. Грицак не лише описує, але й тверезо аналізує. Напевно, корисною є та його концепція, яка дозволяє зрозуміти природу маніпуляцій, до яких вдаються неприхильні до українців історики, заперечуючи природу голодомору як геноциду. Справді, об'єктивно існував «загальносоюзний» голод 1932 року, викликаний як природними причинами, так і ексцесами колективізації; проте страшний штучний голодомор 1933 року був таки «винаходом» Сталіна саме для України.

Історик підкреслює: винятковий рівень насильства в Україні був наслідком геополітичної нестабільності, гострої конкуренції різних політичних режимів, частоті зміни влади. За таких умов держава в певні часи втрачала монополію на насильство, яке випліскувалося на вулицю, а вбивство – робилося річчю майже «інтимною» (жертви й кати часто знали одні одних, і навіть часом раніше приятелювали).

Приклад України 1919 року, здається, демонстрував, що будь-яка найгірша держава краща від її цілковитої відсутності. Але пізніші події показали, що й це не завжди так. Адже комуністична держава, яка утвердилася на українських теренах, була (принаймні до початку 1950-х) «державою-вбивцею». Вона не лише відновила монополію на насильство, але це насильство зробилося її сутністю. Без масового насильства комуністична система не могла існувати, і навіть після часткової і непослідовної горбачовської лібералізації швидко колапсувала.

А поміж тим усім була ще й Друга світова, яку УРСР формально закінчила державою-переможцем (із людськими втратами, що набагато перевищували в розрахунку на кількість довоєнного населення втрати як подоланих країн «осі», так і решти держав-переможців).

Історія Я. Грицака є не тільки «історією жахів» (від них у нашому минулому нікуди не дінешся), а ще й «історією ідей». Корисно, скажімо, зрозуміти, що головний ідейний конфлікт 1960-х відбувався в Радянській Україні між «старшими» (які прийняли положення «нової Переяславської угоди», що дозволяла українцям в СРСР підійматися як завгодно високо соціальними щаблями, – ціною своєї денаціоналізації і безумовної лояльності) – і «молодшими», які, вслід за Іваном Дзюбою, вважали таку ситуацію порушенням «ленінських національних принципів». І розглядати цей конфлікт у термінах «класичної» національно-визвольної боротьби було б очевидним перебільшенням і спрощенням.

Наприкінці автор стверджує: *«минуле України не навіює надмірного оптимізму щодо її майбутнього. На щастя, історія не є в'язницею. Вона підказує, що не варто чекати автоматичних швидких змін, але не виключає їх взагалі».*

До певної міри несподіваним є те, що історія «ліберала» Я. Грицака виявилася пристрасно написаною історією саме української нації (щоправда, політичної). Для спокійної академічної розповіді про все, що діялося на сьогоднішніх теренах України «від Рюрика», в ній украй обмаль першої Речі Посполитої, майже зовсім

немає Кримського ханату, мало імперії Романових (трохи більше «пощастило» імперії Габсбургів, міжвоєнній Польщі та СРСР). Зате в ній є цілі поетичні екскурси в історію української пісні й української мови – написані з живим почуттям.

Висновок історика щодо майбутнього цієї української нації так само обережний: *«ідеться про парадигмальну зміну: перестати дивитися на націю як самоціль і сприймати її як платформу для модернізації. Зміни парадигм, як ми знаємо, не відбуваються швидко, без нагромадження спроб і помилок. Але ці зміни таки стаються. І кожного разу під час їхньої чергової великої хвилі число країн, яким вдається успішна модернізація, зростає. Головне – зрозуміти логіку такої модернізації. Тут самого знання української історії виразно не вистачає. Навпаки: щоб подолати минуле, Україна має вийти за рамки національної історії і застосувати глобальну перспективу».*

Вже ці спроби нехай обережних відповідей на засадничі питання (ясних і вичерпних відповідей на які, очевидно, просто не існує) роблять нову книгу Я. Грицака безумовно вартою прочитання й дискусії.

І насамкінець – про те, чого в книзі не мусило б бути. У передмові автор чесно зізнається, що не є фахівцем з періоду до початку ХІХ століття, й заздалегідь перепрошує за можливі помилки. Проте ці помилки, неточності й обмовки (часом майже анекдотичні) щедро розкидано по всьому обсягу книжки.

Фразу *«на відміну від Володимира Великого, Карл Великий прийняв християнство не з Константинополя, а з Риму»* (с. 84) слід вважати щонайменше невдалою, адже франків було охрещено як католиків ще за Клодвіга, за три століття до того, як Карл поклав собі на голову імператорську корону.

Усупереч твердженню Я. Грицака (с. 108), Ярема Вишневецький (1612–1651) аж ніяк не міг бути сином Михайла Вишневецького (1529–1584), племінника знаменитого Байди. Навряд чи була потреба точно вказувати роки життя напівлегендарної Марусі Чурай (1625–1653) – жодних документальних підтверджень цих дат (як і взагалі реальності існування дівчини-поетеси, оспіваної Ліною Костенко –

хоч, з іншого боку, пісню «Ой, не ходи Грицю...» хтось таки склав) немає. За іронією долі, фактично все, що ми знаємо про Марусю, походить з повісті «Маруся, малоросійська Сафо» (1839) того самого князя Шаховського, про схильність якого до перекручення історичних фактів так гнівно говорить возний Тетерваковський у «Наталці Полтавці».

Немає і жодних свідчень того, що Леся Українка колись перекладала «Маніфест комуністичної партії», як про це безапеляційно сказано на с. 185. Справді, така легенда існує, але навіть за радянських часів цей переклад не наважувалися включати до академічних видань її творів (хоч і український переклад казки «Старуха Ізергіль» «пролетарського письменника» Горького, і російський переклад «Ткачів» «прогресивного» Гауптмана, які насправді письменниці не належать, там друкували – напевно, аби зробити її «ще прогресивнішою і ближчою до трудящих»).

Михайло Грушевський загинув не в 1936 р. (як про це сказано на с. 161), а на два роки раніше. А та українська держава, в столиці якої його було поховано після перевезення тіла з Кисловодська, називалася не УРСР (як автор стверджує багато разів), а таки «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» - УСРР (порядок слів у назві було уніфіковано з іншими «радянськими посестрами» тільки на початку зловісного 1937 року).

Нарешті, Чорнобильська катастрофа сталася не *«майже за рік перед приходом до влади в Кремлі молодого Горбачова»* (с. 358), а приблизно через рік після того. Звісно, для Я. Грицака, який сам був сучасником Чорнобиля, це звичайна описка, *lapsus calami*. Але для молодих читачів, яким він скеровує свою книгу, це стає вже нормативною інформацією...

Нормативною стане й інформація про те, що *«російська інтелігенція «доводила» неспроможність української мови стати мовою високої культури, перекладаючи монолог Гамлета «To be, or not to be, that is the question» на селянський лад – ось у чім заковика!»*. Ця фраза на с. 382 теж потребує суттєвого уточнення: насправді вигадка про «заковику» народилася в колі старих «українофілів», які

вважали передчасними й непотрібними спроби перекладання класиків «на малоросійське наріччя», і засуджували пов'язане з цим «мовне ковальство» (коли було пущено в обіг низку «викуваних» іменників для позначення відсутніх у народній мові абстрактних понять, як-от «мрія», «байдужість» тощо). «Заковика» стала реакцією на появу в 1882 р. перекладу «Гамлета» пера Михайла Старицького (де насправді початок монологу було перекладено як «*Жити чи не жити – ось що стало руба!*») і була швидко підхоплена чорносотенцями всіх мастей.

На тій самій с. 382 абзацом вище можна прочитати: *довший час опера була виключно італомовною. Треба було Моцарта і його «Чарівної флейти», щоб довести, що німецька теж може бути мовою опери.* Насправді не треба бути аж надто глибоким фахівцем, щоб знати: німецькою опери писали ще з початку XVII століття, а століттям пізніше це робили до Моцарта такі визначні композитори, як Гендель і Глюк. Той самий Гендель писав і опери на англійські лібрето (маючи вже за попередника Перселла). А Люллі й Рамо успішно писали популярні опери французькою. Отже, твердження про виключну італомовність опери до Моцарта є явним перебільшенням.

А от згадку про українізацію в 1926 році опери – «найстатуснішого» тоді мистецького жанру – в розповідь про здобутки українізації таки варто було б додати. Вона викликала тоді значно більші суспільні дискусії, аніж згадані на с. 258 українізація драматичного театру (українські трупи існували в імперії Романових з початку 1880-х і в найлютіші роки реакції – тому тут точніше було б говорити про модернізацію репертуару, режисури й сценографії), чи кіна. Як відзначав колись Юрій Шевельов, саме на українізовану оперу було скеровано зливу найбрутальніших антиукраїнських анекдотів (хоч визначний російський тенор Леонід Собінов спеціально вивчив українську, щоб співати нею в Харкові, Києві та Одесі Ленського й Лоєнґріна, і був дуже задоволений зі звучання цих своїх коронних партій).

Таких помилок і упушень було б менше, якби книга мала

наукового редактора (або принаймні звичайного фахового редактора, який би трохи тямився на історії й культурі). На жаль, схоже, що такого редактора не було...

Видання вочевидь планувалося як «люксове», на щільному папері і з доброю поліграфією. Проте до його технічної якості так само є багато претензій. Чи не половиною з безумовно інформативних історичних карт просто неможливо повноцінно користуватися – їх елементарно не відредаговано. Наприклад, на с. 81 переплутано більшість дат приєднання земель до Москви (Московське князівство на 1462 р. позначено як *землі, приєднані Іваном III*, хоч у тому році він тільки почав княжити; такі ж неоковирності розкидано в кожному рядку «легенди» й далі). В «легенді» до карти на с. 118 розшифровано 31 потенційне місце походження козаків, хоч на самій карті їх 39 – чомусь «випали» Кавказ, Туреччина й балканські краї. Цей перелік теж можна вести далі.

Нарешті, на більшості карт дуже складно простежити кордони держав, лінії фронтів чи демографічні та економічні характеристики міст і регіонів, позначені різними відтінками зеленого (інших барв книга не знає), відмінність між якими дуже умовна. Але фаховий рівень редактури є відомим «бичем» української наукової і науково-популярної книги, і розмова про нього виходить далеко за рамки цієї статті.

Дуже хотілося б, щоб ці та інші недоліки було усунено в другому виданні книги (потреба в якому, безумовно, невдовзі з'явиться).

Наукове видання

Колектив авторів

Головний редактор Кушнір В'ячеслав Григорович

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 32

2021

В авторській редакції

Підп. до друку. 29.12.2021. Формат 60x84/8
Ум.-друк. арк. 10,40. Тираж 50 пр.
Зам. № 2410.

**Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**

65082, Україна, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Тел.: (048) 723 28 39, E-mail:druk@onu.edu.ua